

ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਧਾਰ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૨૩૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સૌદામણી રસધાર-૨

વિષય ૬-૩

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

: ધારા બીજ :

અરવિંદ મેઘાણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૨૩૦

મૂલ્ય

કાચું પૂઠું એક રૂપિયો
પાકું ” સવા

આવૃત્તિ

પહેલી ... ૧૯૨૪
બીજી ... ૧૯૩૧

શ્રી સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય રાણપુર-માં
અમૃતલાલ અંબાજીકર દ્વેએ છાપી
પ્રમટ ક્યું.

મૂલ્ય-પટ્ટાડો

આ નવી આવૃત્તિમાં નવેસરનું આલેખન, ચડિયાતા કામળો
વગેરે સામગ્રી છતાં એનું મૂલ્ય ઉઘટાડવું ચાર આના પટ્ટાડ્યું છે.

નિવેદન : બીજી આવૃત્તિનું

સાત વર્ષ પર લખાએલી પહેલી આવૃત્તિમાં ઘણા કૂથો હતો તે કાઢી નાખ્યો છે, લખાવટ બીજી રસધારોની કક્ષામાં આણી છે. સુધારા વધારા કર્યા છે. પહેલી બે કથાઓનાં ૪૨ પાનાં નવીન ઉમેરલાં છે. ‘આઈ બસલ’ શ્રી. જગજીવન કા. પાઠકની લખેલ કથા છે. આ આવૃત્તિમાં પણ એ રહેવા દેવા બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

કાર્તિકી પૂનમ : ૧૯૮૭

સંપાદક

નિવેદન : પહેલી આવૃત્તિનું

રસધારના પ્રથમ ભાગની તારીફ કરનારાઓ તો મળ્યા એ પરમાત્માની કરુણા. પરંતુ એની ત્રિટિઓ બતાવનારા એ સ્નેહીઓની સલાહ મને તારીફ જોટલીજ મીઠી લાગી. સૈરાષ્ટ્રની જૂની વાર્તાઓમાં સાંગોપાંગ સોરઠી શબ્દ-પ્રયોગ, સોરઠી અલંકારો અને શૈલીનો એક પણ સોરઠી હોવો જોઈએ, એ એમની લલામણ હતી. મેં આ ભાગમાં એને અનુસરવાનો યત્ન કર્યો છે. બીનસૈરાષ્ટ્રીઓને સહાયક બનવા જેવો તેવો કોષ પણ આપ્યો છે.

આ સંગ્રહમાં અલ્પેક ગામડાનું ઐતિહાસિક પાત્ર ઉભું છે. દંતકથા પણ અણલખ્યો અને અણશોધ્યો ઇતિહાસ જ છે. એને નવલકથા બનાવવા માટે વર્ણનોથી કે કલ્પિત વાર્તાલાપોથી લાદવા કરતાં પ્રત્યેક પાત્રને એની સાદી રીતે જ મૂકવું સાફ. તમામ વાતોમાં પાત્રોના વિકાસ નથી, કારણ કે એ પાત્રોનાં જીવનની માત્ર એક બે ઘટનાઓ જ હાથ લાગે છે, બાકી બધી અંધકારમાં વીંટળાયેલ હોય છે. વળી તમામ વીરવીરાંગનાઓનું જીવન સવાંગસુંદર પણ ન હોય. કેમકે એ યુગ અસ્થિરતાનો હતો. આંહી બતાવેલી તેઓની લબ્યતા તો જીવનની અમૂક દિશા પૂરતી જ સમજવી.

સાંકળિયું

૧ ધુંધળીનાથ અને સિદ્ધનાથ	૧
૨ રા નવધણુ	૧૪
૩ એક તેતરને કારણે	૪૩
૪ એક અબળાને કારણે	૫૮
૫ સિંહનું દાન	૬૬
૬ વર્ણવેા પરમાર	૭૦
૭ આલમભાઈ પરમાર	૭૫
૮ દીકરો ।	૮૭
૯ ઢેઢ-કન્યાની હુવા	૯૪
૧૦ આઈ બસલ	૯૯
૧૧ કામળીનો કોલ	૧૦૭
૧૨ આંચળ તાણુનારા ।	૧૧૫
૧૩ મોત સાથે પ્રીતડી	૧૨૨
૧૪ ' સમે માથે સુદામડા '	૧૨૫
૧૫ ફકીરો કરપડો	૧૩૦
૧૬ વીસામણુ કરપડો	૧૩૩
૧૭ કાળો મરમલ	૧૪૩
૧૮ કાંધલણ મેર	૧૪૯
૧૯ કાળુણ મેર	૧૫૪
૨૦ મૂળુ મેર	૧૫૯
૨૧ ચારણની ખોળાધરી	૧૬૩
૨૨ પરણેતર	૧૭૦

જ્યાં જ્યાં સૌરાષ્ટ્રવાસી—

જ્યાં જ્યાં સૌરાષ્ટ્રવાસી વસતો
હોય ત્યાં ત્યાં આટલાં પુસ્તકો માટે
તો એ અવશ્ય તલસતો હશે.

સોરઠી રસધાર : પાંચ ધારા
સોરઠી બહારવટીયા : ત્રણ ખંડ
ચુંદડી : લક્ષ્મીગીતો : બે ખંડ
રઢીયાળી રાત : રાસગીતો : ત્રણ ખંડ
સોરઠી ગીતકથાઓ : એક ખંડ

બહારવટીયા જોગીદાસ : ઓળખો ને
ખીજ પ્રેમકથાઓ : હાલરડાં : સૌરાષ્ટ્રનાં
ખડેરામાં : ચિતાના અંબારા : નરવીર
લાલાજી : વગેરે ચાર ચાર આનાની ચોપડીઓ.

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

: ધારા બીજ :

ચીનની ક્રાંતિકથા

હયાય છે

ધુધળીનાથ

અને

સિદ્ધનાથ

“તે દુની વાતું હાલી આવે છે ભાઈ ! અરધ સાચી ને અરધ ખોટી. હજાર વરસની જૂનીયું વાતું ! કોણ જાણે છે શી આખત હશે ! ”

એટલું બોલીને એ ખુદ્દા માલધારીએ દિશાઓને છેડે મીટ માંડી. એક હજાર વરસ પહેલાંના અક્ષરો વાંચ્યા. થોડુંક હસ્યો. ડાંગને ટેકે ઉભાં ઉભાં એણે ચલમ સળગાવી. એની ધોળી દાઢી-માંથી ધુમાડા નીતરવા લાગ્યા. ગોટેગોટા ઉંચા ચડવા લાગ્યા. મ્હોં મલકાવીને એણે કહ્યું કે “ ઇ બધું આવું ભાઈ ! આ ધુંવાડા જેવું. અમારી સોરઠમાં તો કેક ટાઢા પોરના ગપાટા હાલે છે. પણ હું તો આ ઢાંકને હુંમરે ડાંગનો ટેકો લઈને જ્યારે જ્યારે ચલમ ચેતવું છું, ત્યારે ત્યારે મને તો ધુધળીનાથ-સિદ્ધનાથની જોડી જીવતી જાગતી લાગે છે. હજાર વરસ તો મારી આંખના પલકારા જેટલાં જ બની જાય છે. આ ધુંવાડાની પુક જેવો ધુધળાવરણો ધુધળીનાથ અને આ આગની જાળ જેવો હેમવરણો રૂડો સિદ્ધનાથ હાજરાહજૂર લાગે છે. ”

“ વાત તો કહો ! ”

“ અરે વાત કેવી ? ઇ તો ટાઢા પોરના ! એ ઘડી ગપાટા ઢાંકીને ડોળાં ચારીએ. થોડીક રાત ખૂટે ! આ તો વેલાંની વાતું. મોઢામોઢ હાલી આવે. એના કંઈ આંકડા થોડા માંડેલ છે ? ”

એટલું બોલતાં એની આંખમાં ચલમનો કંક ચડતો ગયો. આંખના ખૂણા લાલ ચટક બન્યા. અને ડાંગને ટેકે એણે અજવાળી રાતે વાત માંડી :

ધુંધળીનાથનું અસલ નામ તો ધુંધો. જાતનો કાળી. આ વાંસાવડ દીમતો રે'તો. હું પીઉં છું એવી બજરના વાડા વાવતો. જલમ કાળીને પેટ, પણ જીવ પરોવાણો દયાદાનમાં. હિંસા નામ ન કરે. વરસોવરસ બજરનાં પડતલાં વેચીને જાથ ગિરનારને ભેજે. નાણું હોય એટલું ગરીબગુરખાંને ખવરાવી દે, પાછો આવીને બજર વાવવા માંડે.

ધીરે ધીરે તો ધુંધો ને ગિરનાર બેય એકાકાર થાવા માંડ્યા. જેવું ધ્યાન તેવું દિવનું ગજું : જેવું અન્ન તેવો ઝોડકાર : ધુંધાને તો ગિરનારનું જ ધ્યાન રાત ને દિ' લાગી ગયું. એનો આત્મો વધવા માંડ્યો. સંસારની ગાંઠ વધુટી ગઇ. બજરના વાડા ગાયું ખાસે ભેજાવીને એ તો ગિરનારમાં ચાલ્યો ગયો. કાષ્ટક ટુંક ઉપર ભેસીને ધૂણી ધખાવી તપસ્યા આદરી દીધી. એમ બાર વરસે ગિરનારની ગુફાએમાંથી જેમના ચમદ સંભળાણા કે 'ધુંધળીનાથ ! ધુંધળીનાથ ! નવ નાથો ભેજો દસમો નાથ તું ધુંધો.'

“અદ્વૈતેક !” શબ્દની સાથે ગુરુ દત્તે ધ્યાન ધર્મ અને નવ નાથોનું સમરણ કર્યું. સમરણ કરતાં તો જોગસિદ્ધ મહેન્દરનાથ, જલધરનાથ, ગોરખનાથ, શાંતિનાથ, એવા નવ નાથો ગુરુની સન્મુખ હાજર થઇ ગયા. ગુરુ બોલ્યા :

“જોગંદરો, આપણી જમાતમાં આજ નવો સિદ્ધ આવ્યો છે. તમે નવ નાથ ભેજો એ દસમો ધુંધળીનાથ તમારી પંગતમાં જગમાં પૂજાશે. મારો આશીર્વાદ છે. તમારી ચલમ-સારી એને આપો.”

જોગંદરનાથ બધા ભેજા થાય ત્યારે એક સાશીએ ચલમ પીએ. બીજાને ચલમ આપે, પણ સાશી ન આપે. ધુંધળીનાથને

*માંજે પીવા માટે ચલમની સાથે લુમડાનો ટુકડો રાખવામાં આવે છે તેને 'સાશી' કહે છે.

ચલમ આપી, સારી આપતાં નવે સિધ્ધો કયવાણા. ગુરુદેવે કારણ પૂછ્યું. નવ નાથોએ ખુલાસો કર્યો ‘ગુરુદેવ, ધુંધો નાથ ખરો, પણ એનું દૂધ હલકું છે. એ હલકું દૂધ કોક દી’ એને હાથે કોક કાળો કામો કરાવશે. એટલે ધુંધળીનાથ હજી વધારે તપ કરે, વધારે શુદ્ધિ કરે, પછી અમે સારી આપીએ.”

અને ગુરુ દત્તનો બોલ પડ્યો કે “ધુંધળીનાથ ! બાર વરસ થીજાં : આપુમાં જઈને ધૂણી પ્રગટો ! જાવ આપ ! ચોરાસી સિદ્ધની પંચતમાં તમારી વાટ જોવાશે.”

આપુની અવધિ પણ પૂરી થઈ અને તપ કરી ધુંધળીનાથ પાછા ગુરુ પાસે આવ્યા. ફરી ગુરુએ નવ નાથને હાજર કર્યા, અને બધાએ સાથે મળી એક સાક્ષીએ ચલમ પીધી. પણ નવે નાથ અંદરોઅંદર કહેવા લાગ્યા કે “આનાથી તપ જીરવાશે નહીં. એ હલકું દૂધ છે. કોક દી’ એ ન કરવાનો કામો કરી બેસશે.”

તેજની જીવત જ્યોત જેવા ધુંધળીનાથ જગતમાં ધૂમવા લાગ્યા. ધૂમતાં ધૂમતાં ધૂમતાં અસ્વસ્તીને ડુંગરે ચિતોડગઢમાં એનું આવવું થયું.

ચિતોડના રાણાએ ગુરુને ઝાઝાં માન દીધાં. ગુરુના ચરણમાં પડીને રાણો રાતે પાણીએ રોયો. રાણાનાં અભરભર્યાં રાજમાં સવા શેર માટીની ખોટ હતી. મરણપ્રાણે બાપની આગ લઈને મોઢા આગળ હાલનારો દીકરો નહોતો.

ધુંધળીનાથે ધ્યાન ધર્યું. રાણાના ભાગ્યમાં એણે બે દીકરા લખેલા વાંચ્યા. પણ એક જોગી ને એક સંસારી. એણે કહ્યું:

“રાણાજી ! બાર વરસે પાછો આવું છું. બે કુવર તારે ઘેરે રમતા હશે. ગુરુની આજ્ઞા છે કે એમાંથી એક તારો ને એક મારો. તૈયાર રાખજે. તે દિ’ આંસુ પાડવા બેસીશ મા. બાર વરસે પાછો આવું છું.”

બાર વરસને જતાં સ્ત્રી વાર ? જટાધારી જોગીએ ચિતોડને પાદર અહાલેક જગાવ્યો એટલે રાજા અને રાણી બેય રાજકુવરને

આંગળીએ લઇ બહાર નીકળ્યાં. એમાંથી એક ઘરાણે લૂગડે ભાંગી પડતો, અને બીજો મેલેમેલે પહેરવેશો. રાજરાણી કૂડ કરીને તેજલો દીકરો રાખવા માગતા હતા. પણ તેજની વિભૂતિ કાંઈ મેલે લૂગડે ઢાંકી રહે? ને એય તે ધુધળીનાથની નજર બહાર રહે? મેલા-મેલાને જ જોગીએ ઉપાડી લીધો. બાર વરસનો બાળકો દોટ દમને ગુરને કાંડે બાજી પડ્યો. માતપિતા નજરે દેખે તેમ એ બાર વરસના બાળકને માથું મુંડાવી ભગવાં પહેરાવ્યાં. ભજૂત ભરી ચાલી નીકળ્યા. રાજરાણી ખોખો ખોખો આંસુ પાડતાં ચિતોડગટ પાછાં વળ્યાં.

૨

ધુધળીનાથે ચેલાને સિદ્ધનાથ કરી થાપ્યો. એના કાનમાં ગુર-મંત્ર પુક્યો અને ભેખના પાઠ ભણાવતા પાંચ વરસે આ આપણે ઉભા છીએ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આ ઢાંક તે દિ' નહોતું. આંહી તો પ્રેહ-પાટણ નગરી હતી. ચેલાએને ગુરુએ કહ્યું : “બાપ ! હું આ ટુંગરામાં બાર વરસની સમાધિ લગાવું છું. તમે સૌ ઘરોઘર ઝોળી ફેરવીને આંહી સદાવ્રત માંડજો. ભૂખ્યાં દુઃખ્યાં અને અપંગોને પોતાનાં ગણી પાળજો. મારી તપસ્યામાં પ્રત્યાષ્ટ પૂરજો.” એમ બોલીને ધુધળીનાથે આસન વાળ્યું.

વાંસેથી ચેલાએની કેવી ગતિ થઇ ગઇ? નગરીમાં ઝોળી ફેરવે પણ કોઇએ ચપટી લોટ ન દીધો. દયામાયાનો છાંટો ય ન મળે એવાં લોક વસતાં'તાં. પણ સત્તર અઢાર વરસનો સિદ્ધનાથ તો રાજનું બીજ હતો. સમજી હતો. એણે અકેક ચેલાને અકેક કુવાડો પકડાવીને કહ્યું કે પહાડમાં લાકડાં વાઢી, નગરમાં જઈ ભારીઓ વેચો અને આપમહેનતથી ઉઠ્ઠર ભરો ! જોગીનો ધરમ દરામનું ખાવાનો ન હોય. કોઠામાં ઝરે નહિ. જાઓ જંગલમાં.

બીજો દિ, ત્રીજો દિ, અને ચોથો દિ થાતાં તો કૂવાડા મેલી-મેલીને બધા ચેલાએ મારગ માપ્યા. બાકી રહ્યો એક બાળો

સિદ્ધનાથ. રાણાકુળનું બીજ, એમાં ફેર ન પડે. પ્રભાતને પહોર પ્રાગડના દોરા કુટયા પહેલાં તો આશ્રમને વાળી ચોળી, ઝાડવાને પાણી પાઘ, સિદ્ધનાથ વનમાં ઉપડી જાય, સાંજે બળતણની ભારી બાંધી શહેરમાં વેચી આવે. નાણું નહિ જેવું નીપજે. તેનો લોટ લે છે. આખા ગામમાં એક જ ડોશી એવી નીકળી કે જે એને રોટલો ટીપી આપે. એ હતી કુંભારની ડોશી. અઢાર વરસના સુંવાળા રૂપાળા બાળાજોગીને જોઈ ડોશી લળી લળી હેત દોળે છે.

આમ બાર વરસ સુધી બાળ સિદ્ધનાથે ભારી ઉપાડી સદાવત ચલાવ્યાં. માથું છોલાઈને જીવાત પડી. સુંવાળી કાયા ખરી ને ! કેટલુંક મહેવાય ? દુઃખ તો ચિતોડની મો'લાતમાં કોઈ દિવસ દીકું નહોતું. અને આંહી એના એકલાના ઉપર જ ભાર આવી પડ્યો. સિદ્ધનાથ મુંગો મુંગો આ પીડા વેડતો અનાથુની સેવા કર્યે ગયો. બાર વરસે ધુંધળીનાથનું ધ્યાન પૂરું થયું. આંખો ઉઘાડીને ગુરૂએ આશ્રમ નિરખ્યો. આટલા બધા ચેલકામાંથી એક સિદ્ધનાથને જ હાજર દેખ્યો. પૂછ્યું : બીજા બધા ક્યાં છે ? ચતૂર સિદ્ધનાથે મોઢું પેટ રાખીને ખોટો જવાબ વાળ્યો. ગુરૂને પટાવી લીધા.

ઘણાં વરસનો ચાક્ર્યો સિદ્ધનાથ તે દિવસ અપોરે ઝાડવાને છાંયડે જાંપી ગયો છે. શીળા વાયરાની લેરે લેરે એની ઉગ્ગમરા-ભરી આંખો મળી ગઈ છે. ગુરૂજી ચેલાનાં અઢળક રૂપ નિરખી રહ્યા છે. શિષ્યના રૂડા ભેખ ઉપર અંતર ફલવાય છે. તે વખતે સિદ્ધનાથે પડખું ફેરવ્યું. માથા ઉપરનું ઝોઢણ સરી પડ્યું, માથે એક માખી બેઠી. ગુરૂને વહેમ આવ્યો. પાસે જઈને જોયું. માથામાં ખોખો મીઠું સમાય એવડું ઘાં પડ્યું છે. ગંધ વધૂ છે.

ગુરૂએ ચેલાને જગાડ્યો. પૂછ્યું “ આ શું થયું અચ્ચા ? ”

“ કાંઈ નહિ બાપુ ! ગુમડું થયું છે. ” સમદરપેટા સિદ્ધનાથે સાચું ન કહ્યું.

“ સિદ્ધનાથ ! ” ગુરૂની બ્રકટી ચડી; “ જોગ પહેર્યો છે એ બૂલીશ મા. અસતથી તારી જીભ તૂટી પડશે. બોલ સાચું, ગુરૂ-ફાલ છે. ”

સિદ્ધનાથ ધીરો રહીને વાત કહેતો ગયો, તેમ તેમ ધુંધળી-નાથની આંખમાંથી ધુમાડા છૂટતા ગયા. તપસીનું અંતર ખદખદી ઉઠ્યું. અડતાલીસ વરસની તપસ્યાનો ઢગલો સળગીને ભડકા નાખતો હોય તેવું રૂપ બંધાઈ ગયું. હૈયામાંથી હાય ! હાય ! હાય ! એમ હાહાકાર નીકળી આવેને અડવા માંડ્યા : “ અરે હાય હાય ! જગતનાં માનવી ! દયા પરવારી રહ્યાં ! મારો બાળ સિદ્ધનાથ માથાની મુંડમાં કીડા પડે ત્યાં મુઘી થે ભારીયું ખેંચે. અરે મારી તપસ્યા ! ભડકે ભડકે પ્રસેકાર મચાવી દઉં ! મારે તપસ્યાને શું કરવી છે ! સિદ્ધનાથ ! બચ્યા ! દોડ, ઓલી કુંભારણુને ચેતાવ. માંડે ભાગવા. પાછું વાળીને ન જોવે હો ! આજ હું પ્રેહ-પાટણુને પલટાવું છું. ”

એટલું કહેતાં તો આશ્રમ કાંપ્યો. ઝાડવાં ધૂણ્યાં. અને ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! પોકારતો સિદ્ધનાથ હાય જોડીને કરગરે છે કે “ ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ ! તપસ્યાનાં પૂજ્ય એમ નથી ખોવાં. અરે બાપુ ! માનવીઓ તો બધાં ય માડીનાં. એનાં પેટ છીછરાં જ હોય. એની સામું ન જોવાય. આપણા ભેખ સામે જુઓ. મઝબ કરો. મા ! કરોડોની હત્યા, નિસાપા, કલ્પાંત, કેમ જોયાં ને સાંભળ્યાં જશો ગુરુદેવ ? ”

પણ ગુરુ વાર્યા ન રહ્યા. તપસ્યાને મંડ્યા હોમવા. હાથમાં ખપ્પર ઉપાડ્યું. ધરતી રોતી હોય એવું ધીરું ધણેણુવા લાગી. કુંજરા ડોહ્યા. દિશાના પડદા ફાડીને પવન વછૂટવા લાગ્યા. છેલ્લી વાર ગુરુએ કહ્યું “ સિદ્ધનાથ ! હવે કમાનમાંથી તીર છૂટે છે. દોડ, દોડ કુંભારણુને ચેતાવ. માંડે ભાગવા. પાછું ફરીને ન જુવે. નહિ તેમ સૂકા ભેળાં એ લીલાં ય બળશે, બચ્યા ! ”

સિદ્ધનાથે દોટ દીધી. પોતાને રોજ રોટલા ધડી દેનારી માડીને ચેતાવી. છોકરાને આંગળીએ લપ ડોસી ભાગે છે, અને આંહી પાછળ ધુંધવાએલો ધુંધળીનાથ હાથમાં ખપ્પર ઉપાડી પોતાની તમામ તપસ્યાને પોકારે છે કે ઓ ધરતી મૈયા !

“ પટ્ટણુ સો દટ્ટણુ : અને માયા સો મિટ્ટી ! ”

એમ પોકારીને ખપ્પર ઉઠું વાળ્યું. વાળતાં જ વાયરા વહ્ય્યા. આંધી ચડી. વાદળાં તૂટી પડ્યાં. મોટા પહાડ મૂળમાંથી ઉપડી ઉપડીને ઉઘા પટકાણા. પ્રેહપાટણ નગરી જીવત જાગત પૃથ્વીના પેટાળમાં દટાઇ ગઇ. એક પ્રેહપાટણ નહિ, પણ એવાં ચોરાસી પાટણ તે દિ' ધુંધળીનાથે પોતાના ખપ્પર હેઠ ઢાંક્યાં. અને એવા મહાકંપમાં માયા તમામ મટી બનીને ગારદ થઇ ગઇ.

કુંભારણુ જાતી હતી ભાગતી, પણ સીમાડે જતાં એની ધીરજ ખૂટી. પ્રલયની ચીસો સાંભળીને પાછળ જોયું. મા ને છોકરાં ત્યાં ને ત્યાં પાણુકા બની મયાં. એ હજી ઉભાં ! ઢાંકને સીમાડે.

આવું મહાપાપ કરનાર એ નાથને માટે આપુ અને મિરનાર માથે પણ હાહાકાર બોલી ગયો. નવ નાથ અને ચોરાસી સિદ્ધોએ અવાજ દીધો કે 'આજથી એની ચલમસારી બંધ કરો ! બંધ કરો !' કેંક વર્ષોની કમાણી વેચીને ધુંધળીનાથ સમાધિમાં બેઠો. સિદ્ધિઓ વિના એનો એ રાંક ધુધો કોળી થઇ ગયો. ભાઇ ! ગમે તેવો તોય કોળીનું દૂધ ના ! ”

૩

આંહી બાળાજોગી સિદ્ધનાથનું શું બન્યું ? ડુંગરે ઉભીને એણે પ્રેહપાટણ દટાવું દીધું. દટણ પૂરું થયા પછી એનો જીવ જાંખ્યો નહિ. કગુરુએ કરેલા કાળા કામનું પ્રાછત શી રીતે ચાય એ વિચારે એને ત્યાંથી ખસવા દીધો નહિ. અરેરે ! ઘડી પહેલાં જ્યાં હજારો નરનારી ને નાનાં છોકરાં કિસ્સોલ કરતાં હતાં ત્યાં અત્યારે કોઇ હોંકારો દેવા પણ હાજર નહિ ? હું સિદ્ધનાથ : ગુરુએ ઉચાપ્યું તે હું ચાપું તો જ મારી સિદ્ધિ સાચી. કોઇક આ નગરીનો અધિકારી આવશે. હું વાટ જોઇશ. મારાં તપ સંધરીશ : એવું વિચારીને એ કંકુવરણુ બાળાજોગીએ આસન બીડ્યું. નાશ થયલા એ થાનક ઉપર એના નેત્રની અમૃતધારાઓ છંટાવા લાગી. બજેલું હતું તે બધું એના પુન્યને નીરે ઠરવા લાગ્યું.

એક દિવસ સાંજ નમતી હતી. ઓછાયા લાંબા ચતા હતા. પ્રેહપાટણનું ખડેર ખાવા ધાતું હતું. એમાં એ જીવતાં માનવી ભટકે છે. ધૂળ ઉખેળી ઉખેળી ગોતે છે, અંદર ઉંધાં વળી ગયેલાં પાણીઆરાં, ખારણીયા, ને મિટ્ટી થઇ ગયેલ ધાતુનાં વાસણો નિરખે છે. માને ધાવતાં બચ્ચાંનાં મડદાં એમ ને એમ જમી ગયેલાં જૂએ છે. જોઇજોઇને એય માનવી રોવે છે. જોગી સિદ્ધનાથે એયને જોયાં, બોલાવ્યાં, પૂછ્યું, “કોણ છો ?”

“આ અભાગી નગરીની હું રાજરાણી ને આ મારો બેટો નાગાજી જોડવો.”

“કેમ કરીને બચી નીકળ્યાં ?”

રાજથી રીસામણે હું મારે પિયર તમાજે ગયેલી. કુંવર મારી ભેળો હતો.”

“બચ્યા નાગાજી ! હું તારી જ વાટ જોતો હતો. તું આવ્યો ખાપ ? મારી દુવા છે તને કે.”

જેસો લંકેશ તેસો ઢંકેશ

દુશ્મન માર વસાવ દેશ !

જેવો લંકાનો સ્વામી રાવણ હતો. તેવો જ તું આ ઢંક- (ઢંકઝેલી નગરી)નો સ્વામી બનીશ. તારી ઢંક (ઢંક) લંકા- નગરીની તોલે આવશે. માટે બેટા ! ફરીવાર આંધી આપણે નમર વસાવીએ.’

ઢંકઝેલા પ્રેહપાટણને ટીંખે નવું ઢંક નગર આંધવા લાગ્યો. “ઢંકે તો બીજાં નગરને પોતાની રિદ્ધિસિદ્ધિમાં ઢંકી દીધાં. સિદ્ધનાથે પોતાની કરજીને જોરે વસતીની વેલડી ઢાળાવી મૂકી. નાગાજી એસો અને સિદ્ધનાથ ગુરુ : એ જણાની જોડલીએ એ બજેલી વાડીને સજીવન કરી. ઓલ્યો ય જોગી, આ ય જોગી, પણ એમાં કેટલું અંતર ! ગુરુનાં મહાપાપના દોયલા દંડ ભરતો ભરતો જીવાન જોગી રાજ થાતો હતો. પોતાનું જીવ્યું એને લેખે

લાગતું હતું. દુનિયામાં સંહાર સે'લ છે. સરગતું દોલતું છે
આપ ! સિદ્ધનાથે સરજી જાણ્યું.

પણ કાળ આવવો છે ના ! એક દિ' નાગાજીજી જોડે
આવીને હાથ જોડયા.

“કેમ બચ્યા !” જોગીએ પૂછ્યું.

“ગુરુદેવ ! એક જ બાબત બાકી રહે છે.”

“શી ?”

“આપે કહેલું કે જોસો લંકેશ તેસો ઢંકેશ !”

“હા.”

“તો બસ, મારી ઢંક લંકા સરખી સોનાની બની જાય
એટલું કરી આપો.”

“નાગાજીજી !” ગુરુએ નિમાસો નાખ્યો; “એવો અરથ લીધો ?
આ સમૃદ્ધિ એટલી લાગી તે સોને લોભાણુ રાજ ?”

“આપનું વેણ છે.”

“વેણે વેણ સાચું કરતું છે ?”

“હા.”

“તો થઈ ઢંકની ગતિ પૂરેપૂરી લંકા સરખી સમજાજો રાજા !
સોનાની લંકા રોળાણી હતી.”

“ફિકર નહિ.”

“તને ભાગ્ય ભૂલવે છે રાજા ! પણ ખેર. હવે પૂરું કરીશ.
નાગાજીજી ! ઉગમણું મુંગીપૂર પાટણ છે. ત્યાંનો રાજા શારવાણુ
(શાલિવાહન) ગોહિલ : એને ઘેર સોનદેવી સતી : એ જોગમાયા
આવીને જોટલી ગાર કરે, એટલું સોનું થઇ જાય. બોલાવું ?”

“બોલાવો”

“અધરમ નહિ કર્યું ને ?”

“માજણી બે'ન માનીશ.”

“શાલિવાહન સાથે વેર પાલવશે !”

“હે ગુરુદેવ ! હું નાગાજણુ : હું જોવો. જૂઝી જાણું છું.”

“રાજા ! તારા ભેજો હું પણ કાં તરું છું, કાં ખૂડું છું.”

પછી તો સિદ્ધનાથે તપોબળ છોડ્યાં. મુંગીપૂરને મહેલેથી સતી સોનરાજીનો પતંગ ઢાંકને ગઢે ઉતાર્યો. સતી જાગી. જોગી આધેરો ઉભો રહ્યો. નાગાજણુ હાથ જોડ્યા : “બોન, મને તારો માનણ્યો ભાષ માનજો. અધરમ કાળે નથી આણી તને. મારી ઢાંક સોનાની કરવી છે. તું જોગમાયાને હાથે જરા પોતું ફેરવાવું છે. મારે કોટેકાંગરે તારા હાથ ફેરવ બાપ !”

રોજ બોલાવે. રોજ ઓળીપો કરાવે. પાછી પહોંચાડે. છેલ્લે દિવસે નાગાજણુ હાથ જોડી ઉભો રહ્યો : “બોન ! કંઈક કાપડાની કોર માગી લે.”

“ટાણે માગીશ, ભાષ !”

કહીને રાણી ચાલી ગઈ. આખી વાત રાજા શાલિવાહનને કહી. રાજા રૂક્યો. રૂઠેલા રાજાએ સોરઠની ભોમ ઉપર સેન હાંક્યાં. કોષ કહે કે એ તો શાલિવાહન : એટલે કે શાળને દાણે દાણે અકેક ઘોડેસવાર ઉઠે એવો મંત્ર જાણનારો. કોથળા ને કોથળા શાળ ભરીને રાજા નાગાજણુને દંડવા હાલ્યો આવે છે.

આંહી તો ઢાંક લંકા જેવી ઝગારા કરે છે. છત્રીસ છત્રીસ તો એના કનક-કોટ શોભે છે. ગુરુ સિદ્ધનાથ એ અકેક કોઠા ઉપર નાગાજણુને લપને ચડતો ગયો. ચડીચડીને એણે આગમ બાપ્યાં. જુગજુગની ભવિષ્યવાણી કાઢી. ક્યારે શું શું બનશે, જોવા કુળની કેવી ચડતી પડતી થાશે એના કાળલેખ ઉકેલીઉકેલીને સિદ્ધનાથે કહી સંભળાવ્યા. પછી રજા માગી :

“નાગાજણુ ! હવે મને રજા દે બચ્ચા ! ગુરુએ મારે કારણે મહાપાપ આદ્યું. એણે તપ વેચીને હત્યા બોલાવી. એ બધા મેલ ઘોઘને હું હવે મારે માર્ગે જાઉં છું. અમારા પંથ અધોર છે બાપ ! તારી સન્મતિ થાજો ! તારો કાળ ચાલ્યો આવે છે.

પણ તુ સતનો પંથ ચૂકીશ મા ! બાકી તો તે જીવી જાણ્યું.
તને મોતનો ભો શો રહ્યો છે !”

જીવાન સિદ્ધનાથ માર્ગે પડ્યા. એક તો ક્ષત્રિ ને વળી ચિતોડ-
ગઢનું કુળ : તેમાં બળ્યાં જોગનાં તેજ : વીરભદ્ર જેવો એ
મહાજતિ મોકળી લટે અહાલેક ! અહાલેક ! બોલતો, દુનિયાને
જગાડતો, કોઈ અંધારી ગુફામાં ચાલ્યો ગયો.

નાગાજીનું કાળ નજીક ને નજીક આવતો જાય છે. શાલિ-
વાહનની સમશેરો ઝખકે છે. કનક-કોટ ચડીને રાજા જોઈ રહ્યો
કે મોતનો દૂત દૂકડો છે. કોટના દરવાજા બીડીને રાજા મરણીઓ
અંધ બેસી રહ્યો.

શાલિવાહનની ફોજે ઢાંક ફરતા ડેરા તંબુ તાણી લીધા.
કોટ ઉપર મારો ચલાવવા માંડ્યો. પણ જોગીનો દીધેલ ગઢ
તૂટતો નથી. એક શિલા પણ ચઢ દેતી નથી.

“કોઈ જમને નાગાજીનું મસ્તક લાવી આપે ? હું એ એક
માથું લઈને પાછો જાઉં.” શાલિવાહન રાજાએ સાદ પડાવ્યો.

એક ચારણને કૃમત્ય સૂઝી. એણે હાકારો દીધો. ચારણ ઢાંક
નગરમાં ચાલ્યો. આગલા સમયમાં તો ચાહે તેવી લડાઈઓ
ચાલતી હોય તો ય ચારણ ફરીર કે સાધુને કોઈ અટકાવતું નહોતું.
ચારણ શત્રુપક્ષનો, તો પણ એ તો ચારણ : એનો એવો ભરોસો.
ભરોસે જૂલીને દરવાને નગરમાં આવવા દીધો.

અને કાળમુખા ચારણે જમને નાગાજીના દસોંદીને જગાડ્યો.
“આવી જા, સોગડે રમીએ. હોડમાં પોતપોતાના રાજાનું માથું
મેલીએ.”

તે દિવસ તો ભાઈ ! રાજાનાં માથાં અને માન પણ ચારણને
જ હાથ સચવાતાં ખરાં ને ! કૃમતીઆ દસોંદીએ ચોપાટમાં
નાગાજીનું શિશ માંડ્યું. શાલિવાહનના ફૂડીઆ ચારણે ફૂડના
પાસા ઢાળ્યા, મનમાન્યા દાવ આપ્યા, જીત્યો, મારી થયો. કહે
કે “લાવ તારા રાજાનું માથું.”

દસોંદી તો થું મ્હોં લખને જાય ! પણ નાગાજણને કાને વાત પહોંચી. અને એ લલકારી ઉઠ્યો. “અરે, મારો દસોંદી ! એનાં વેણુ માથે તો મારી આંટ ચાલે. હજારો લાલચો વચ્ચે ય એનું પાણી ન મરે. એના ખોળામાં ક્ષત્રિ માથું મેલીને નિર્ભય બની સુષ જાય. બોલાવો એ ચારણને.”

દસોંદી કાંપતે પગે, નીચી મુંડી ધાલીને રાજની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. પણ નાગાજણની આંખમાં એણે ન દેખ્યો કોઈ કે મ્હોં ઉપર ન દીડો ઉઢેગ. એના હોઠ તો ચારણ સામું મરક મરક હસતા હતા. એની પછવાડે પછવાડે શાલિવાહન રાજનો ચારણ પણ આવી ઉભો. સોનાની થાળી મગાવી રાજને ચારણને હાથમાં દીધી. “આજ મને રૂડો કરી દેખાડ્યો, ચારણ, તું મારૂં માથું હોડમાં હાર્યો ન હોત તો હું ગઢ બારો ન નીકળત અને જંગલ મારૂં જુદું જોવા ન પામત. અને હવે ?” દુશ્મન રાજના દસોંદી તરફ નજર કરી નાગાજણ બોલ્યો, “હવે તો આ માથા વગરનું ધડ કલ્કાપાત માંડશે ચારણ ! આ માથું લઈ જઈને તારા રાજને આપજે અને કહેજે કે નાગાજણના ધડ સામે મરદ હો તો જૂઝજે. અને તારી જોગમાયા રાણીમાને, મારી બોનને કહેજે કે ભાઈનું જુદું જોવા બહાર નીકળે.”

એટલું બોલીને નાગાજણે તરવારનો ધસરકો દીધો. માથું જઈ પડ્યું થાળીમાં. લખને દસોંદીએ દુશ્મનના ચારણને દીધું. ચારણે દોટ દીધી. દરવાજા બહાર નીકળી ગયો.

આંદી નાગાજણનું કમ્પ (ધડ) ઉઠ્યું. એ હાથમાં એ સમજેરો લીધી. અને મસ્તક વિના માર્ગે ચાલ્યું. ઉપર રાજની શેડ્યો ટુટી આવે છે : માથે વળે રાતી કલગીયું રમે છે. અને છાતીએ જણે એ આંખો ટુટી છે.

વીર ચાલ્યો. તલવારો વીંઝી, શાલિવાહનના સૈન્યમાં ત્રાટક્યો. ઘુમવા લાગ્યો. શત્રુઓનાં માથાં છેદાવા લાગ્યાં. સૈન્ય ભાગ્યું. રાજ ભાગ્યો. પાછળ કમ્પે દોટ દીધી. શાલિવાહનનો કાળ આવી પહોંચ્યો. ઉગાર નહોતો.

એવી અણીને સમયે સોન રાણી નીકળી. રસ્તો રૂંધીને આડી ઉભી રહી. પાલવ પાથર્યો. તલવાર વીંઝતું કબંધ જાણે બહેનને દીઠો હોય તેમ થંબી ગયું. તલવાર ઢાળી દીધી. અને હાથ જાણે કંઈક આપવા જતો હોય તેમ ઉંચો થયો. જાણે કબંધ પૂછે છે કે “ જોન, માગી લે ! ”

“ વીરા મારા ! તે દિ વેણુ દીધું”તું કે કાપડાની કોર આપીશ. આજ માગું છું, કે મારા ચૂડાને કારણે તારાં શૂરાતન સમાવી લે ભાઈ ! ”

શબ્દ સાંભળીને ધડ ટાટું પડ્યું. સમશેરો ભોંય પર મેલી. પોતે ઢળી ગયું.

હજારો લાશો રગદોળાઈ રહી હતી. એવા એ રણથળમાં સમી સાંજે ગુરુ સિદ્ધનાથ દેખાણા. અને નાગાજાણના શય પાસે બેસી જોગદરે આંસુડાં ટપકાવ્યાં. ત્યાં ને ત્યાં એણે સમાત લીધી.

“ આવાં અમારાં માલધારીયુંના ગપ્પાં ભાઈ ! મોરકી વાતું હાલકી આવે છે. અમે તો રાતને ટાઢે પોરે ડોખાં ચારીએ, અને આવા ગપગોળા હાંકીને રાત વીતાડીએ. ”

એટલું બોલીને એ બુદ્ધો માલધારી પાછી ચલમ પેટાવી ધુમાડાના ગોટા કાઢવા લાગ્યો. અને લાલ લાલ આંખે મીટ માંડી રહ્યા. ધરતીના સીમાડા ઉપર કોઈ જોગીના જટાજૂટની લટો જેવી વાદળીએ ખૂલતી હતી. ઉગતો સૂરજ, કોઈ અખધૂતની લાલબુમ આંખ રોતી રોતી ખીડતી હોય એવો, વાદળીએ વીંટાતો હતો.

રા નવધણ

“એ આયરાણી, તારી છાતીને માથે બે ધાવે છે એમાં આ ત્રીજનો મારગ કર. ” એમ બોલતો આલિદર ગામનો આહિર દેવાયત બોદડ પોતાને ઝોરડે દાખલ થયો, અને અકેક થાનેસે અકેક બાળકને ધવરાવતી બોદડની ધરવાળીએ પોતાની છાતી ઉપર છેડો ઢાંક્યો. ધણીના હાથમાં પાંભરીએ વીંટલ નવા બાળકને એ નિરખી રહી. પોતાના હૈયા ઉપર પારકાને ધવરાવવાનું કહેતાં સાંભળીને એને અચ્ચો થયો. એણે પૂછ્યું “ કોણ આ ? ”

આયર દૂકડો આવ્યો. નાક ઉપર આંગળી મૂકીને કાનમાં કહ્યું: “ મોદળનો ના’. જુનાણાનો ધણી. ”

“ કોણ ? ના’ ? આંહી ક્યાંથી ? ” આયરાણી આડે પડખે પડી પડી છોકરાંને ધવરાવતી હતી, તે થોડીક ઉંચી થઇ ગઇ.

“ એ.....જુનાગઢનો રાજપાલટો થયો. ગુજરાતમાંથી સોળાંકીનાં કટક ઉતર્યા. ને તે દિ’ સોળાંકીની રાણીયું જત્રાએ આવેલી -તેને દાણુ લીધા વિના રા’ ડિયાસે દામેકંડ નાવા નોત્તી સ્ત્રીની ખરી ને, અપમાન કરીને પાછી કાઢી’તી ને, તેનું વેર વાળ્યું આજ ગુજરાતના સોળાંકીઓએ. રાજ દુર્લભસેનના દળકટકે વાણીઆના વેશ કાઢીને જત્રાણુના સંઘ તરીકે ઉપરકોટ હાથ કરી લીધો. પછી રા’ને રસાલા સોતો જમવા નોતર્યો. હથોઆર પડિયાર ડેલીએ મેલાવી દીધાં. પછે પંગતમાં જમવા બેસાડીને દગાથી કતલ કર્યો. વણુચળી અને જુનોગઢ બેય જીતી લીધાં. ”

“આ કુલ ક્યાંથી બચી નીકળ્યું ?” દીકરાદીકરીને છુંટડે છુંટડા બરાવતી આયરાણી માતાએ પોતાને ખોળે આવનાર રાજબાળ ઉપર માયાભરી મીઠ માંડી રહી.

“ખીજ રાણીયું તો બળી મુઠ, પણ આ સોમલદેને ખોળે રાજબાળ ધાવણો હતો ખરો ના, એટલે એને જીવતી બહાર સેરવી દીધી. મા તો રખડી રવડીને મરી ગઈ, પણ આ બેટડાને એક વડારણે આંહી પહોંચતો કર્યો છે. આપણે આશરે ફગાવ્યો છે.”

“અહોહો ! ત્યારે તો મા વિનાનો બાળ ભૂખ્યોતરસ્યો હશે. લાવો ઝટ લાવો એને આયર.” એમ કહીને આયરાણીએ પોતાના ડાબા ચાનેલા ઉપરથી દીકરીને વઢોડી લીધી. બોલી : “બાપ જલજલ ! મારગ કર અઃ આપણા આશરા લેનાર સાર. તું હવે ઘણું ધાવી. ને તું તો દીકરીની જાત : પાણા ખાઈને ય મોટી થાઈશ. માટે હવે આ નમાયાને પીવા દે તારો ભાગ.”

એમ કહીને દેવાયતની ધરવાળીએ જુનાગઢના રાજકુલના મ્હોંમાંથી અંગૂઠો મૂકાવીને પોતાનું ચાન દીધું. ભૂખ્યો રાજબાળ ઘટાક ઘટાક છુંટડા ઉતારવા મંડ્યો. અમીના કુંભ કુંભ જેવા આહિરાણીના ચાનમાંથી ધારાઓ ઢળવા લાગી. અનાથને ઉઝેરવાનો પોરસ એના દિલમાં જગી ઉઠ્યો. પારકા પુત્રને દેખીને એને પાનો ચડ્યો. ધાવતો ધાવતો રાજબાળ અકળાઈ જાય એટલું બધું ધાવણુ ઉભરાયું.

દેવાત નિહાળી રહ્યા. બાઈએ કહ્યું, “તમતમારે હવે ઉચાટ કરશો મા. મારે તો હવે એક ચાનેલે વાહણુ, ને ખીજે ચાનેલે આ આશ્રિત. બેયને સગા દીકરાની જેમ સરખા ઉઝેરીશ. જલજલ તો વાડ્યમાં પડી પડી ય વધશે. એનો વાંધો નહિ.”

“પણ તું હજી સમજતી નથી લાગતી.”

“ક્યાં ?”

“વાંસે દા બળે છે, ખખર છે ને ? સોળંકીઓએ જુનાને માથે થાણું બેસાર્યું છે. એનો થાણુદાર ખાતમી મેળવી રહ્યો છે.

ડિયાસતું વંશખીજ આપણા ધરમાં છે એવી જો નાણુ થાશે તો આપણું જડામૂળ કાઢશે.”

“ફર નહિ, મોરલીધરનાં રખવાળાં. તમેતમારે છાનામાના કામે લાગી જવ. આશરો આપ્યા પછી ખીજો વિચાર જ ન હોય. તમારી સોજ સેવનારીના પેટનું પાણી નહિ મરે. બલે સોળંકીયુંનો થાણુદાર જીવતું ચામડું ઉતારતો.”

દેવાયત ડેલીએ ચાલ્યો ગયો. અને આંહી આયરાણી માતા એના નવા બાળને અંગેઅંગે હાથ ફેરવતી, મેલના ગોળા ઉતારતી ને પંપાળતી વ્હાલ કરવા લાગી કે

“મારા બાપ ! તું તો આમ ખોડિયારનો, ગળધરાવાળોનો દીધેલો. તારી વાત મેં સાંભળી છે. તું તો રા’ ડિયાસના ગઢપણું રતન : તારાં વાંઝીઆં માવતરને ઘરે નવ સરદુંનાં રાજપાટ હતાં, છતાં ચકલાં જે એના ધરની ચણ્ય નો’તાં ચાખતાં. તારી માવડી અડવાણે પગે હાલીને અયાવેજ ગામે આમ ખોડિયારને ઓરડે પહોંચી’તી. ત્યાં એને માતાએ તું ખોળાને! ખુંદતલ દીધેલો. દેવીના વરદાનથી તારાં ઓધાન રિયાં’તાં. અને મારા કુલ ! તારી માને તો તું જરાપણુમાં જડેલો : મા તારી માગતી’તી કે

દેવી, દેને દીકરો, (હું) ખાંતે ખેલાવું
જોળન જાતે નો જડયો, (હવે) જરપણે ઝુલાવું.

ને તારાં તો ઓધાન પણ કેવાં દોયલાં હતાં ! તું તો માને દુશ્મન હતો ડાયલા !” એમ કહીને આયરાણીએ લાડથી બાળકની દાઢી ખેંચી. ધાવતો ધાવતો બાળક ત્રાંસી નજરે આ પડછંદ આયરાણી-માના મલકતા મ્હોં સામે જોઈ રહ્યો. “તું તો માનો ઓઢરમાંથી નીકળતો’તો જ ક્યાં ! તુંને ખબર છે ? તારી અપર માયુંએ કામણકુંભણ કરાવેલાં. જતિએ મંત્રી દીધેલ અડના પૂતળાને ઘડમાં ધાલીને ઘડો ભોંમાં દાટેલો. ઘડ માયલા પૂતળાને બહારનો વા લાગે તો તું બાર નીકળને ! પૂતણું ભોંમાં બંડારેલ, ત્યાં સુધી તું જે માના પેટમાં પૂરાયલ : પછી

તો તારી જનેતાને આ કપટની જાણ થઇ. એણેય સામાં કપટ કર્યા. ખોટોખોટો પડો વજડાવ્યો કે રાજમાતાને તો છુટકો થઇ ગયો. હિયાપુટી અપરમાયું તો દોડી ગઇ પૂતળું તપાસવા. ભોંમાં ભંડારેલ માટલી ઉઘાડીને જોયું, ત્યાં તો હે દોંગા! એનાં મંતરજંતર બધાં ધૂળ મળી ગયાં. ને તું સાચેસાચો અવતરી ચૂક્યો. સાંભળ્યું મારા મોભી ? ”

કોઇ ન સાંભળે તેવી રીતે ધીરી ધીરી વાત કહેતી ને કાલી કાલી બનતી માતાએ બાળકના ગાલ આમળ્યા. બાળકના પેટમાં દારક વળી કે તૂર્ત એના હાથપગ ઉછાળા મારવા લાગ્યા. એણે પોતાની સામેના થાન પર ધીંગા આલિરપુત્રને ધાવતો દોડો. ઝાંટાછતે સામે પટેલી, ધાવવા સાર પાછી વલખાં મારતી આલિ-રની દીકરીને દોડી. ત્રણે છોકરાં એકબીજાં સામે દીકરી રહ્યાં. ત્રણે જણાં ધૂલવાટા કરવા લાગ્યાં.

૨

પાંચેક વરસની અવધ વડી ગઇ હતી. વાહણુ, નવધણુ અને જાહલ માનો ખોજો મૂકીને ફળીમાં રમતાં થયાં છે. ત્રણે છોકરાં શેરીમાં અને આંગણમાં ધમાચકરડી મચાવે છે. નવધણુનાં નૂરતેજ અજવાળાઆના ચાંદા જેવાં ચડી રહ્યાં છે. એમાં એક દિવસ સાંજે આલિદર ગામને સીમાડે ખેપટની ડમરી ચડી. દીવે વાટચો ચડી ત્યાં તો જુનાગઢવણુથળીથી સોલંકીઓનું દળકટક આલિદરને ઝાંપે દાખલ થયું. ચાણુદારે ગામફરતી એવી ચોકી ખેસારી દીધી કે અંદરથી બહાર કોઇ ચકતું ચ ફરકી ન શકે. ઉતારામાં એણે એક પછી એક આલિર કોમના પટેલીઆઓને તેડાવીને ઝરડકી દેવા માંડી, “ ખોજો, દેવાયત ખોજડના ધરમાં ડિયાસનો બાળ છે એ વાત સાચી ? ”

તમામ આલિરોએ માથાં ધૂણાવીને ના પાડી: “ હોય તો રામ જાણે. અમને ખબર નથી. ”

“બોલો, નીકર હું જીવતી બોળ ઉતરડી લઈશ. હાથેપગે નાગફણીયું જડીશ.”

આહિરાણીનું ધાવણ ધાવેલા એકવચની મૂંઝાળાઓમાં આ દમદમીથી ફરક ન પડ્યો.

પણ સોલંકીના થાણુદારને કાને તો ઝેર ડુંકાઈ ગયું હતું. લાલચના માર્યા કે અદાવતની દાઝે એક પંચોળી આહિરે ખૂંટામણુ મ્યું હતું. થાણુદારે દેવાયતને તેડાવ્યો. દેવાયતને ખચર પડી ગમ હતી કે ધર ઝુટી ગયું છે. એને સોલંકીએ પૂછ્યું કે “આપા દેવાયત, તમારા ધરમાં ડિયાસનો દીકરો ઉઝરે છે એ વાત સાચી?”

રૂપેરી હોકાની કુંટ લેતાંલેતાં દોંગું મોઢું કરીને દેવાયતે ઉત્તર દીધો : “સાચી વાત આપા ! સહુ જાણે છે. મલક છતરાયો જ નવધણુ મારે ઘેર ઉઝરે છે.”

આહિરબોડીદરના આહિર દાયરાનાં મોઢાં ઉપર મથ ઢળી ગમ. સહુને લાગ્યું કે દેવાયતના પેટમાં પાપ મ્યું. દેવાયત હમણાં જ નવધણુને દોરીને દમ દેશે.

“આપા દેવાયત !” થાણુદારે મેણું દીધું; “રાજના સત્તુને દુધ પાઓ છો કે ? રાજનું વેર ધીદ વહોયું ? સોલંકીની આદશાહી વિરુદ્ધ તમે પટેલે ઉડીને કાવત્રાં માંડ્યાં છે કે ?”

“કાવત્રું હોત તો સાચું શા સાર કહી દેત ?”

“ત્યારે ?”

“મારે તો રાજબક્તિ દેખાડવી હતી. ડિયાસનો દીકરો મારે ઘેર ઉઝરતો નથી પણ કેઢમાં રાખેલ છે. એ મોટો થાત એટલે હું મારી જાણે જ દોરીને એની ગરદન સોલંકીયુંને સોંપી દેત. હું સોલંકીઓનો લૂણહરામી નથી.”

આહિર દાયરાને મનથી આજ ઉલ્કાપાત થઈ ગયો લાગ્યો. કેંકને દેવાયતના દેહના કટકેકટકા કરવાનું મન થયું. પણ ચોગરદમ સોલંકીઓની સમશેરો વીંટી વળી હતી. ત્યાંથી કોઈ ચસ દમ શંકે તેમ નહોતું.

“ત્યારે તો ઝાઝા રંગ તમને, આપવા દેવાયત ! રાજ તમારી ભક્તિને જૂલશે નહિ. નવધણુને તેડાવીને અમારે હવાલે કરો.”

“ભલે આપ ! અપધડી. લાવો દોત કલમ. ઘર ઉપર કાગળ લખી દઉં.”

દેવાયતે અક્ષરો પાડ્યા કે “આયરાણી, નવધણુને બનાવી કનાવી રાજની રીતે આંહી આ આવેલા આદમી દારે રવાના કરજો.” વધુમાં ઉમેર્યું કે “રા’ રાખીને વાત કરજો.”

“રા, રાખીને વાત કરજો !” એવી સોરઠી બાપાની સમસ્યામાં ગુજરાતના સોલંકીઓને ગમ પડી નહિ. સોલંકીના અસ્વારો હોંશે હોંશે પોતાના ઘણીના બાળશત્રુનો કબજો કરવા દોડ્યા. જઘને આહિરાણીને આહિરનો સંદેશો દીધો. વાહણુની મા બધું છલ વરતી ગઇ.

“હં અં બાપુ ! અમે તો ધ જ વાટ જોઇને બેઠાંતાં. ધ લાલચે તો છોકરાને ઉઝેર્યો છે. દ્યો તૈયાર કરીને લાવું છું.”

એમ ડેલીએ કહેવરાવીને આહિરાણીએ અદરના ઉંડા ઉંડા ચોરડામાં રમત રમતા વાહણુને, નવધણુને ને જાલલને, ત્રણે બચ્ચાંને દીઠાં. “વાહણા ! દીકરા ! ઉડ્ય, આંહી આવ. તને તારો બાપ કચારીમાં તેડાવે છે. લે નવાં લૂગડાંધરાણાં પહેરાવું.” એમ કહી, સાદને દયાવી, આંખો લૂંછી એણે પેટના પુત્રનું શરીર શણ-ગારવા માડ્યું. ત્યાં બાકીનાં બન્ને છોરાં દોડ્યાં આવ્યાં; “મા મને નહિ ?” “માડી મને નહિ ?” “મારેય જાતું છે ભાઇ બેણું.” એવું બોલતો નવધણુ ઓશિયાળો બનીને ઉભો રહ્યો. આજ એને પહેલીજ વાર દુઃખ લાગ્યું.

બાળ હૈયાને ઓછું આવ્યું. આજ સુધી તો મા ડાખી ને જમણી બેય આંખો સરખી રાખતી હતી, અને આજ મને કાં તારવે છે ! વાહણુભાઇને હથીઆર પડીઆર સગવી માએ એના માલે ચાર ચાર બચ્ચીઓ લઇ ચોખા ચોડેલ ચાંદલા સોતો

ત્યારે વળાવ્યો, ત્યારે નવધણુ ઓશિયાળે મ્હોંધે ઉભો રહ્યો. “એટા વાહણુ ! વેશે આવજો; એટલું બોલીને મા ઓરડે થંભી રહી. એણે દીકરાને જીવતો જાગતો હત્યારાના હાથમાં દીધો. એના હૈયામાં હજારો ધા સંભળાઇ. વાહણુને છેતરીને વળાવ્યો : આશરા ધર્મના પાલન સાડું.

x x x x

“હ્યો બાપ ! આ ડિયાસ વંશનો છેલ્લો દીવો. સંભાળી હ્યો !” એમ બોલીને દેવાયતે પોતાના બોળામાં આબોટી પડનાર સગા પુત્રની ઓળખ આપી. એને એક કારે આહિરાણી સાંભરતી હતી, બીજી બાજુએ દૂધમસ એટડો હૈયે બાઝતો હતો. “આયરાણી ! ઝાઝા રંગ છે તને જનેતા ! તેં તો બોળીઆનો પ્રાણ કાઢી દીધો.”

આહિર દાયરાએ છોકરાને ઓળખ્યો. દેવાયતના મોઢાની એકંદ્ર રેખા બદલતી નથી, એ દેખીને આહિરોનાં હૈયાં કાઠુંકાઠું થઇ રહ્યાં. સોલંકીના થાણુદારે છોકરાને ત્યાં ને ત્યાં વધેરી નાખ્યો. દેવાયતે સગી આંખો સામે દીકરાનો વધ દીડો. પણ એની મુખ-મુદ્રામાં ક્યાંયે ઝાંખપ ન દેખાઇ.

ત્યાં તો ખૂટલ આહિરોએ સોલંકી થાણુદારના કાન ટુંક્યા કે “તમે દેવાયતને હજુ ઓળખતા નથી. નકકી એણે નવધણુને સંતાડ્યો છે.”

“ત્યારે આ હત્યા કોની થઇ ?”

“એના પોતાના છોકરાની.”

“જુડી વાત. દેવાયત તો હસતો ઉભો હતો.”

“દેવાયતને એવા સાત દીકરા હોત તો એ સાનેને પણ સગે હાથે એ રેંસી નાખે. પોતાના ધર્મને ખાતર દેવાયત લાગણી વિનાનો પત્થર બની શકે.”

“ત્યાં દેવે શી રીતે ખાત્રી કર્યું ?”

“ બોલાવો દેવાયતની ધણીઆણીને, એને એના પગ નીચે આ કપાએલા માથાની આંખો ચંપાવો. જો ખરેખર આ એનો પેટનો જણ્યો મર્યો હશે, તો એ માતાની આંખોમાં પાણી આવશે. પુત્રની આંખો ઉપર પગ મૂકતાં જનેતા ચીસ પાડશે. ”

આહિરાણીને બોલાવવામાં આવી, એને કહેવામાં આવ્યું કે “ જો આ તારો બાળક હોય તો એની આંખો પર પગ મૂક. ”

દેવાયત જાણતો હતો કે આ કસોટી કેવી કહેવાય. એના માથા પર તો સાતે આકાશ જાણે તૂટી પડ્યા.

પણ આહિરાણીના કિંડા બળની દેવાયતને આજ મુઠ્ઠી ખચર નહોતી. એ ખચર આજે પડી. હસતે મ્હોંચે આહિરાણીએ વાહણની આંખો ચગદી. સુબેદારને ખાત્રી થઇ કે બસ, છેલ્લો દુશ્મન ગયો. દેવાયતની પ્રતિજ્ઞા નવા રાજના વફાદાર પટેલ તરીકે સાત ગણી ઉચે ચડી.

૩

પાંચ વરસનો નવધણ જોતજોતામાં તો પંદર વરસની વયે પહોંચ્યો. એ રાજબાળનું ફાટ ફાટ થતું બળ હવે તો ભોંય-રામાંથી બહાર નીકળવા ચાહતું હતું. પણ દેવાયત એને કેમ નીકળવા દે !

એક વખત તો નવધણ જખરદસ્તી કરીને ગાડા પર ચડી બેઠો. બેતરમાં ગયો. દેવાયત ઘેર નહોતો, બેતરે હતો. નવધણને જોઇને એને બહુ ફાળ પડી. પણ પછી તો ઇલાજ ન રહ્યો.

સામે જ સાંતી ઉભું હતું. નવધણ ત્યાં પહોંચ્યો. સાંતી લાંકવા લાગ્યો. થોડે આંધે ચાલતાં જ સાંતીના દંતાળની અંદર જમીનમાં કાંઇક ભરાયું. બળદ કેમેય કરતાં ચાલ્યા નહિ. નવધણ માટી ઉમેળીને જુએ ત્યાં તો દંતાળની અંદર એક પીનળનું કડું ભરાઇ ગયેલું. ઉચકતાં ઉચકાતું નથી. જમીનમાં બહુ ઉંડું એ કડું કાઢ ચીજની સાથે ચોંટયું હોય એમ લાગ્યું.

અણુધ બાળકે દેવાયતને બોલાવીને બતાવ્યું. દેવાયત સમજી ગયો. તે વખતે તો સાંતી હાંકી બધાં ઘેર ગયાં. પણ રાતે ત્યાં આવીને દેવાયતે બોધવ્યું. અંદરથી સોનામહોરોબર્યા સાત ચરૂ નીકળ્યા. દેવાયતે જણ્યું કે “બસ ! હવે આ બાળકનો સમો આવી પહોંચ્યો.”

દેવાયતે દીકરી જલ્દના વિવાહ આદર્યા. ગામો ગામના આહિરોને કંકાતરી મોકલી કે “જેટલા મરદો હો તેટલા આવી પહોંચજો, સાથે એકેક હથીઆર લેતા આવજો.”

પહાડ સમાં અડીખમ શરીરવાળા, ગીરના સિહોની સાથે જુદા ખેલનારા હજારો આહિરોની દેવાયતને આંગણે જમાવટ થઈ. સહુની પાસે ચકચકતાં ઢાલ, તલવાર, કટારી, બાલાં, એમ એકેક જોડા હથીઆર રહી ગયાં છે ! કાટેલી કે પુંડી તલવારને ધાએ પણ સેંકડોને કાપી નાખે એવી એ લોઢાની ભોગળ સમી ભુજાઓ હતી. ગીર આખી આહિરખોડીદરને પાદર ઠલવાઈ ગઈ. આપા દેવાયતની એકની એક દીકરીના વીવા લતા, આજ એ ન્યાતના પટેલને ઘરઆંગણે પહેલો જ અવસર હતો, એમ સમજીને મહેમાનોનાં જૂથ ઉતરી પડ્યાં. દેવાયતે તેડું મોકલેલું કે “પાધડીને આંટો લઈ જણનાર એકાએક આયર આ સમો સાચવવા આવી પહોંચજો.” આહિરની આખી જાત દૂકળી.

દેવાયતે આખો દાયરો ભરીને કહ્યું કે “આ મારે ઘરે પહેલ-પહેલો સમો છે. વળી હું સોલંકી રાજનો સ્વામીભક્ત છું. આજે મારે ઉપરે સોરઠના રાજનાં પમલાં કરાવવાં છે બાઈઓ ! એટલે આપણે સહુએ મળીને જીતેગઢ તેડું કરવા જાતું છે.”

ઘોડે* સાંઠીએ રાંગ વાળીને હજારો આહિરો ગિરનાર ઉપર ચાલી નીકળ્યા. આપા દેવાયતની ઘોડીને એક પડખે જીવાનજોદ નવધણનો ઘોડો પણ ચાલ્યો આવે છે. રસ્તામાં ગામો ગામથી નવા નવા જીવાનો જોડાય છે. મઠ જૂના લગી જાણુ મઠ મઠ ગઈ કે દેવાયત એની દીકરીના વીવા ઉપર સોલંકીઓને તેડું

કરવા આવે છે. સોલંકીઓ આ આહિરવર્ણનો વીવા માણવા તલપાપડ થઇ રહ્યા. ઠાણુમાં ઘોડાંએ ખુંદણુ મચાવી.

જીનામઢને સીમાડે જ્યારે અસ્વારો આવી પહોંચ્યા, ત્યારે મહારાજ મેર ખેસતા હતા. ગામોગામની ઝાલરો સંભળાતી હતી. ગરવા ગિરનારની ટુંકેટુંકેટીવા તથકતા હતા.

દેવાયતનું વેણુ ફરી વળ્યું કે “ભાઇઓ, ઘોડાં લાદ કરી હ્યે એટલી વાર સહુ હેઠા ઉતરો. સહુ પોતપોતાના ઘોડાં સાંદીઆના ઉગટા બરાબર ખેંચી વાજો. અને એક હૈયાની વાત કહેવી છે તેને કાન દઇ સાંભળી હ્યો.”

સોય પડે તોયે સંભળાય એવી મુંગપ ધરીને આહિર ડાયરો ઠાંસોઠાંસ ખેરી ગયો. પછી દેવાયતે પોતાની પડખે ખેડેલ દીકરા નવધણુને માથે હાથ મેલીને પૂછ્યું “આને તમે ઓળખો છો ?”

સહુ ચુપ રહ્યા.

“આ પંડે જ ડિયાસનો દીકરો નવધણુ. તે દિ’ એને સાટે કપાયો એ તો નકલી નવધણુ હતો. મારો વાહણુ હતો. જોઇ હ્યો સહુ આ જીનાના ધણીને.” ડાયરો ગરવા ગિરનારના પાણુકા જેવો જ થીણુ ગયો હતો. દેવાયતે કહ્યું : “આહિર ભાઇઓ ! આજ આપણે સોળંકી રાજને તેડું કરવા નથી જતા, પણ તેમની ધાર ઉપર કાળનું નોતરું દેવા જઇએ છીએ. પાછા આવશું કે નહિ તેની ખાત્રી નથી. દીકરી જાહલનો વીવા કરવા હું આજ ખેડો છું એ તો એક અવસર છે. જાહલને હું અટાણે એવી કઇ ઠારકે પરણાવું ? આની મા, મારી ધર્મની માનેલી ખેન મને રોજ સોણે આપીને પૂછે છે કે હવે કેટલી વાર છે ?”

દેવાયતે નવધણુની પીઠ ઉપર હાથ થાપડ્યો. “જીવાન ! તું મોદળનો ધણી છો. આજ તારે હાથે રાજપાલટો કરાવવો છે. ઉપરકોટના દરબારમાં એક કાળજૂનું નગારું પડ્યું છે. જ્યારે જ્યારે ગરવા ગિરનારની ગાદી પલટી ત્યારે ત્યારે એ નગારાના નાદ

થયા છે. દૈક જુગનું એ પડ્યું છે. સોળ વરસથી એ અમોલ બેઠું છે. આજ તારી ભુજઓથી એને દાંડીના ધાવ દેજે, એકેએક આયરમચ્ચો તારી ભેરે છે.”

નવધણનાં નેત્રો એ અંધારામાં ઝળેળી રહ્યાં. આજ એણે પહેલીપ્રથમ પૂરી વાત જાણી. જુવાનના રોમરોમમાંથી દેવતની ધારાઓ કુટવા લાગી. એણે પોતાની તેગ ઉપર હાથ મૂક્યો. વહાણો બાહ્ય વાહણુ તે દિવસ પોતાને સાટે કપાયો હતો તેનું વેર રાતનાં અંધારામાંથી જાણે પોધારી ઉડ્યું.

“ત્યારે શું ? જો મોરલીધર ?” દેવાયતે સવાલ પૂછ્યો.

“જો મોરલીધર !” દાયરાએ બોલ ઝીલ્યો.

કટક ઉપડ્યું. દેવાયતે ઘોડી તારવીને નવધણનો ઘોડો આગળ કરાવ્યો. પોતે પછવાડે હાંકતો હાલ્યો.

ગીરકાંઠાનો આદિર દાયરો આજે તેડે આવે છે : ઉપર-કોટના દરવાજા ઉઘાડા કટાક મેકાયા. સોલંકીઓના મોવડીઓ ગીરના રાજભક્ત સાવજોને જાઝાં આદરમાન દેવા સાફ ખડા હતા. હજાર આદિરો ઉપરકોટમાં લુકળી રહ્યા. અને મોટા કોઠ અગ્નિકુંડ જેવડું નગાફે સહુની નજરે પડ્યું.

“આપા ! આવડું મોટું આ શું છે ?” નવધણે શીખવ્યા મુજબ સવાલ કર્યો.

“આપ ! ઇ રાજનગાફે. ઇ વાગે ત્યારે રાજપાલટો થાય.”

“એમ ? નથે તો હીક !” કહી નવધણ ડેકી પડ્યો. દાંડી ઉપાડીને મડ્યો ધડૂસવા. રડીઆમ : રડીઆમ : રડીઆમ : ઉપરકોટના શુંઅન્ને ગાજ્યા. ગરવો ધણેણી ઉડ્યો. અડીકડી વાવ-માંથી રક્ષા અવાજ ઉડ્યા : દિવાલેદિવાલ બોલી કે આવ્યો ! આવ્યો ! કાળહૂન આવી પહોંચ્યો !

—અને પડી દેકારો બોલ્યો. હજાર આદિરોની દૂધમલ ભુજઓ તેગભાલે તૂટી પડી. અંધારી રાતે ઉપરકોટમાં સોલંકીઓના લોહીની નદીમાં પાશેર પાશેરનો પાણો તણુયો.

પ્રભાતને પહોર નવધણુને કપાળે રાજતિલક ચોડાયું. આહિરોનાં થાણું ઠેરઠેર ખેસી ગયાં.

“હાં ! હવે મારી જાહલ દીકરીનો વીવા રૂડો લાગશે. મારી જાહલના કન્યાદાનમાં હવે મને સ્વાદ આવશે. દીકરીનો પસલીઆત વીર વઢાણો છે એમાં દીકરી કયે સુખે સંસાર માંડત ! આપ સોરઠના ધણી ! હવે તો બેનના હાથે તિલક લેવા આહિર પધારો.”

જાહલ બેન સંસતીઆ નામના જુવાન આહિરની સાથે ચાર ફેરા ફરી. લીલૂડે માંડવે સોરઠનો ધણી ઉઠીને લગન માણુવા બેઠો. જાહલે ભાષ્ટને ટીલાવ્યો. ભાષ્ટએ હાથ લાંબો કર્યો : “બેન ! કાપડાની કોર આપવી છે.”

જાહલ બોલી : “આજ નહિ. વીરા મારા ! ટાણું આગ્યે માગીશ. તારું કાપડું આજ કાંઈ હોય ! તારા કાપડાનું શું એવડું જ માત્યમ છે મારે !”

નવધણુ સમજી ગયો. બેનનાં વારણાં પામીને એ જુનાગઢ ગયો. જોતજોતામાં સોરઠ કડે કરી.

૪

દેસ બાર વરસનો ગાજો નીકળી ગયો છે. દેવાત બોદડ અને આહિરાણીના દેહ પડી ગયા છે. દીકરી જાહલ અને જમાષ્ટ સંસતીઓ પોતાનો માલ ઘોળીને પરમુલકમાં ઉતરી ગયાં છે. સોરઠમાં એવો દુકાળ ફાટ્યો છે કે ગાયો મર્યાડા ચરે છે. ગામડાં ઉજ્જડ પડ્યાં છે. માલધારીઓનાં મવાડાં કોઈ માળવે, કોઈ સિંધમાં ને કોઈ ગુજરાતમાં નોખનોખાં વાંઢ્યો લઈ લઈ દુકાળ વરતવા નીકળી પડ્યાં છે.

નવધણુની તો હવે પચીસી બેડી હતી. ભુજાઓ ફાટફાટ થતી હતી. ધીંગાણાં વિના ધરાષ્ટને ધાન ખાતું ભાવતું નહોતું. સોરઠની ભુમિમાંથી શત્રુઓને એણે વીણીવીણીને કાઢ્યા છે. ગરવાનો ધણી નવા રણસંગ્રામ જોતે છે, ભાણાં ભેડવવા આવનાર નવા શત્રુઓની વાટ જોવે છે. ગીરની ગટાટોપ ઝાડીઓમાં ઘોડલાં ઝીંકીઝીંકી

સાવજના શિકાર ખેલે છે. કરાડો પહાડો ને ભેખડોનું જીવતર એના જીવને પ્યાઈ થઈ પડ્યું છે. હેરણ અને રાવલ નદીના કાંઠા નવધણના ઘોડાના ડાખલા હેઠળ ખુંદાય છે. નાંદીવેલા અને વાંસાઢોળની ડુંગરમાળ નવધણનાં પગલાંને ‘ખમા ખમા’ કરતી ધણેણી હાલે છે. સાવજ દીપડાની ડણકો, ડુંગરાની ટુંકેટુંક ઉપર ઠેકઠેક, અને ધુધવાટા સંભળાવીને પોતાની ભેખડો ઉપર રા’ને પોઢાડતી નદીએનાં પંથર-ઓશીકાં: એ બધાં જીવાન નવધણના જોખનને લાડ લડાવી રહેલ છે.

એવા સમયમાં એક દિવસ એક ચીથરેહાલ આદમી ઉપરકોટને દરવાજો આપીને આંટા દેવા લાગ્યો. એને અંદર દાખલ થવું હતું. પહેરેગીરે એને અટકાવ્યો. “શું કામ છે ?”

“મારે રાને રૂબરૂ મળવું છે.”

“રા’ને પડ્યને ? રૂબરૂ મળવું છે ? તારે બિખારડાને ?” સહુ ખીખીઆટા કરવા લાગ્યા.

“મારે રા’ને સંદેશો દેવો છે. ઢીલ કરવા જોવું નથી. રા’ને ઝટ ખખર આપો.”

માણુઓએ એને કાલો ગણીને કાઢી મૂક્યો. પણ એ આદમી ખર્યો નહિ. એને એક તરફીય હાથ લાગી ગઈ. દોડ્યો ગયો મિરનારના શેષાવનમાં. બળબળતા કાળની વચ્ચે પણ જે ઝરણાંને કાંઠે થોડાં થોડાં લીલાં ખડ ઉગેલાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ભારી બાંધીને ઉપરકોટને દરવાજો ઉઠો રહ્યો.

નવધણના ઘોડાના ઠાણીઆઓ દોડ્યા : “એલા એ ભારી મને વેચાતી દે !” “મને દે !” મને દે !” એવા પોકાર પડ્યા. સહુને રા’ના નોખનોખા ઘોડાની માવજત સારી કરી દેખાડવી હતી. એવા કાળમાં પોતપોતાના ઘોડાને લીલવણી ઘાસ નીરવાની હોંશ કોને ન હોય !

પણ ભારી લાવનારને જાણ થઈ ચૂકી હતી કે સહુ ઘોડામાંથી ઝપડો ઘોડો નવધણનો માનીતો હતો. સાત સાત દિવસે રા

ઝપડાનું ઠાણ તપાસવા આવતો. ત્યાં મારે ભેટો થશે । એમ સમજીને એ બિખારી ત્યાં જ મારીઓ લાવતો હતો. ઝપડા ઘોડાને ખીણે એ સાતમે દિવસે સવારે વાટ જોતો ઉભો રહ્યો.

જીવાન નવધણુ જેવો ઝપડા ઘોડાની પાસે આવ્યો, તેવો જ આ અજાણ્યો આદમી સામે જોઈ ઉભો રહ્યો. ‘રામ રામ’ કર્યા.

નવધણુ મીટ માંડી. અણસાર એવી લાગી કે જાણે અને ક્યાંક એકવાર દીકલ છે. “રામ રામ બાઈ! કોણ છો ? ક્યાંથી આવ્યા છો ?”

આદમીએ કાંઈ જ બોલ્યા વિના પોતાના માથાબંધણાના લીરામાં અમોલખ રત્નની માફક જતનથી બાંધેલ એક કાગળની ચપ્પરખી કાઢી. રાના હાથમાં આપી. એ મેલાયેલા રોળાઈ ગયેલ અક્ષરોને રા ઉકેલવા લાગ્યો. કાગળના લખાણ ઉપર આંસુન છાંટા સુકાઈ ગયા હતા. રા’ની આંખો ચમકી ઉઠી. એના હોઠ વાંચવા લાગ્યા. પહેલો સોરઠો વાંચ્યો :

માંડવ અમારે માલતો, (તે દી) બંધવા । દીધેલ બોલ;
(આજ) કર દાપડની કોર, જાહલને જીનાના ધણી ।

“હે બાંધવ ! તે દિવસે માગ લગ્નમાંડવ નીચે તું મહાલતો હતો તે વેળા તેં મને દાપડું માગવા કહેલું. મેં કહેલું કે ટાણું આવ્યે માગીશ. હે જીનાગઢના ધણી ! હવે આજ આ બહેન જાહલને દાપડું કરવા આવી પહોંચ્યો !”

“બોન જાહલનો કાગળ ?” નવધણુ જીવાનની સામે જોયું.
“કોણ સંસતીઓ તો નહિ ?”

જીવાનની આંખોમાં જળિજળિયાં હતાં. એ અમોલ ઉભો રહ્યો.

“તારી આ દશા બાઈ !” કહીને નવધણુ સંસતીઆને ભેટી પડ્યો. “આ શું છે ? બોન મારી ક્યાં છે ? તું કેમ કાંઈ કહેતો નથી ?”

“કાગળ જ બધું કહેશે.”

નવધણે આગળ વાચ્યું: સોરઠીઆણી બેને સોરઠા લખીને મોકલ્યા હતા: એક પછી એક કેવા કારમા ધા કર્યા છે બેને ?

નવધણુ ! તમણે નેહ, (અમે) થાનોરવ ઠરિયાં નહિ: (કંઠ) બાળા બાળ્યપ દ્યે, અણુધાવ્યાં ઉઝર્યાં અમે.

“હે વીરા નવધણુ ! તારા ઉપરના સ્નેહને લીધે તો હું માતાના થાનેલા (સ્તન) ઉપર યકી નહોતી. તને ઉઠેરવા સાર તો માએ મને ઝોંટીને આધી ફગાવેલી. એમ હું તો ધાવ્યા વિના ઉઠરી. એમાં માફ બાળાપણુ શી રીતે બસવંત બને ? હું આજ ઓશિ-યાળી બેડી છું.”

નવધણુને બાળાપણુ સાંભર્યું.

“અને હે ભાષ !

તું આઠો મેં આપિયો, વાહણુ માયલો વીર;
સમજ્યે માંચ શરીર, નવધણુ નવ સોરઠધણી !

“તારી આઠે, તારી રક્ષા ખાતર તો મેં મારા માડીગન્યા ભાષ વાહણુની હત્યા કરાવી હતી, હે નવસોરઠના ધણી નવધણુ ! તારા અંગમાં આ વાત તું ખરોખર સમજજે ! ”

પણ શું બન્યું છે ? બેનડી ઉપર શી વિપત પડી છે ? બેન આજ આવાં આકરાં સંભારણું કાં આગળ ધરી રહી છે ! પછીનો સોરઠો વાંચ્યો :

તું, નોતે જે નુઠ, તે તું હૂતે હૂઠ;
વીર ! વમાસી જોય, નવધણુ નવસોરઠધણી !

“હે વીરા ! તું વિચાર તો કર, કે તારા જેવો ભડ ભાષ છવતાં છતાં આ બધું આજ મારા ઉપર વીતી રહ્યું છે, કે જે તું નહોતો ત્યારે કદિ જ નહોતું ભોગવતું પડ્યું. વિધાતાના કેવા વાંકા લેખ !

હે ભાઈ !

કુવે કાઢવ આવિયા, નદીએ ખૂટયાં નીર;
સોરઠ સડતાળો પડયો, વરતવા આવ્યાં વીર !

“સોરઠ દેશમાં સુડતાળો કાળ પડ્યો. નદીમાં ને કૂવામાં નીર ખૂટી ગયાં. અમારાં ઘોરને કોઈ આધાર ન રહ્યો. એટલે અમારે ભેંસો લાંકીને પેટગુન્નરા સાર છેક આંહી સિંધમાં આવવું પડ્યું.”

આંહી અમારા શા હાલ થયા છે !

કાળલિયા નજરે કરે, અંગલ ને મીંચા;
અહુરાણુ ઉર પીયાં, નવઘણ નીકળાયે નહિ.

“મારા ઉપર આજે કાળૂતી, મોગલો અને મુસલમાન મીંચા-ઓની મેલી નજર પડી છે. એ લોકોની ચોકી મારા પર મૂકાઈ ગઈ છે. હું આજ આ અસૂરોનાં ઉર (છાતી) નીચે ચંપાઈને પડી છું. મારાથી બહાર નીકળાય તેવું નથી રહ્યું. કારણ કે

નહિ મોસાળે માવલો, નહિ માડીબયો વીર;
સંધમાં રોડી સૂમરે, હાલવા નોંધે હુમીર.

“મને સિંધના મુસલમાન રાજા હમીર સૂમરાએ આંહી રોકા રાખી છે. હાલવા નથી દેતો. એની કુડી ઘનત છે. ને હું આજ અસહાય છું. કેમકે મારે નથી મોસાળમાં માનો વહાલો (મામે); કે નથી મારે માનો જણ્યો ભાઈ. એટલે જ મારી આ ગતિ ને !

નવઘણ વાંચી રહ્યો. ડળક ડળક ડળક એનાં નેત્રોમાંથી આંસુ દડવા લાગ્યાં. એનને મારી પાંતીતું આટલું બધું ઓછું આવ્યું ! કેમ ન આવે ? આજ એનના દેહની કેવી વલે થઈ હશે

નવઘણે સંસતીઆને એકાન્તે લઈ જઈને આખી વાત પૂછી. સંસતીઆએ માંડીને અથ-છતિ કહી : માલ લઈને અમે જંગલોમાં નદીકાંઠે નેસ નાખીને પડ્યાં હતાં. અમે સહુ ચારવા ગયેલા.

વાંસેથી જાહલ નદીકાંઠે નહાતી હતી. શિકારે નીકળેલ હમીર સુમરાએ જાહલનાં રૂપ નિરખ્યાં. હેમની પાટય સરીખા સોરઠિયાણીના વાંસા ઉપર વાસુદ્રા નામ પડ્યો હોય તેવો સવા વાંભનો ચોટલો દીઠો. આદિરાણીનાં ગોરાં ગોરાં રૂપ દીઠાં. પહાડપુત્રીની ધાટીલી કાયા દીઠી. સુમરો ગાંડોતૂર બની ગયો. જોરાવરીથી વિવાહ કરવા આવ્યો. એની પાસે અપરંપાર ફોજ હતી. અમે સહુ સૂતમૂત થઈ ગયા. પણ જાહલે જુક્તિ વાપરી છે : “મારે છ મહિનાનું શિયળવ્રત છે. માતાની માનતા છે, પછી ખુશીથી સુમરા રાજનું પટરાણીપદ સ્વીકારીશ.” એવું કહી, ફેસલાવી, છ માસની મહેતલ મેળવી, આ કાગળ લઈ આંહી મને મોકલ્યો છે. હું છાનોમાનો નીકળી આવ્યો છું. અવધ હવે ઓછી રહી છે. છ મહિના પૂરા થયે તો જાહલ જીત કરીને મરશે. શત્રુને હાથ નહિ પડે.”

૫

વીરો નવધણુ એનની વારે ચડ્યો. મોહળના ધણીએ નવ લાખની સેનાને સિંધ પર ચઢાવી.

(૧)

*નવ લાખ ઘોડે ચડ્યો નવધણુ સુમરા-ધર સદલડે,
સર સાત ખળભળ, શેષ સળવળ, ચાર ચક્રધર ચળવળે;
આણુરૂપ આયો શંઘ ઉપર : અળાં રજ અંજર અડી,
નત વળાં નવળાં દિયણુ નરહી ! વળાં પૂરણુ વરૂવડી !

[સુમરાની ધરતીને રોળવા સારૂ નવધણુ નવલાખ ઘોડે ચડ્યો. એ સેનાના બાર થકી સાત સાગરો ખળભળ્યા, શેષનાગ સળવળ્યો,

*આ છંદ સારસી નામનો છે. વરૂવડી નામની ચારણ દેવી, કે જેણે નવધણુને સિંધ પર ચડાઈ લઈ જવામાં સહાય કરી હોવાનું કહેવાય છે, તેની સ્તુતિનું આ વીરકાવ્ય છે. અને એમાં નવધણુ-વરૂવડીના મેળાપનો ઇતિહાસ સંકળાયો છે. આ કાવ્યની એક પછી એક કડી ટંકાતી આવશે. ‘નવલાખ ઘોડા’ના સૈન્યની વાત અત્યુક્તિભરી લાગે છે.

અને ચાર ખંડો ડગમગ્યા. આવે રૂપે જ્યારે નવધણુ સિંધ ઉપર આવતો હતો ત્યારે ધરતીની ધૂળ ગગન પર ચડી હતી. હે વાળુ-વિનાનાં (ભૂખ્યાં) મનુષ્યોને વાળુ (રાતનું ભોજન) પૂરનારી દેવી વરવડી ! હે નરા શાખના ચારણુની દીકરી (નરહી) ! તારે પ્રતાપે આમ થયું.]

ભેળા ભલભલા વીરભદ્રો છે. નવધણુનો સાગો અચપ પરમાર છે: કાળઝાળ ફરશી ભાટ છે. ગીરના સાદુળા આહિરો છે. ચૂડાસમા જડવંશી રાજપુતો છે. રા'ની ધર્મબહેનનાં શિયળ રક્ષવા આર સારી સોરઠ ઉમટી છે. નવજુવાન નવધણુ પોતાના ઝપડા ઘોડા ઉપર બેઠેલ છે. અને

સહુનાં ઘોડાં મારગે ચાલ્યાં જાય જોને !

આડળીડ હાલે વીરાની રોઝડી રે લોલ !

સહુનાં ઘોડાં પાણી પીતા જાય જોને !

તરસી હાલે વીરાની રોઝડી રે લોલ !

એ દુઃખી બહેનના ભાઈનું ગીત જાણે ઝપડો ઘોડો ભજવી રહ્યો છે. વિમાસણના ઉડા ઉડા દરિયામાં ઉતરી ગયેલ નવધણુ બહેનની અવધે પહોંચાશે કે નહિ તેની ફિકર કરે છે : અને ઝપડો ઘોડો પણ જાણે કે ધણીની એ ! ચિંતાને સમજે છે. એકલવાયો ચાલે છે. માર્ગે પાણી પણ પીતો નથી.

એવામાં એક દિવસ બપોરની વેળાએ એક નેસડાનું ઘટાદાર શીળું પાદર આવ્યું. મોરલા અને દેલડીઓ દુંગે દુંગે ચરે છે. આસપાસથી ગાયોનાં ગળાંની ટોકરીઓના રણુકાર સંભળાય છે. સહુને અચંબો થાય છે કે આ શું ? આખી સોરઠ સળગી ઉઠી છે તેમાં આ શીતળ લીલું સ્થાન ક્યાંથી ! આસપાસ ખીજું કોઈ માનવી નથી. તાજ નહાઈને નીતરતી લટો જૂલાવતી સાત નાની નાની બહેનો વડને થડે 'ઘોલકી ઘોલકી'ની રમત રમી રહી છે. સાતેએ અંગે કાળી લોબડીઓ ઓઠી છે.

(૨)

*આયુત રમવા વેશ બાળે નેસ હુંતે નીસરી,
મહેશ ડાડો : શેષ નાનો : એહ બઉં પખ ઉજળી :
દેશોત નવધણુ જમત જણુ દન, ચાડય છોટી ચરવડી,
નત્ય વળાં નવળાં દિયણુ નરહી ! વળાં પૂરણુ વરવડી ।

[બાળે વેશે પોતાની બેનપણીઓની સાથે રમવા એ નેસડા-
માંથી કાણુ નીકળી છે ! મહેશ જેનો દાદો થાય, શેષનામ જેનો
માતામહ થાય, એ રીતે માતૃપક્ષ ને પિતૃપક્ષ બેઉ જેનાં ઉજળાં
છે, ને જેણે નાની શી કુરડી ચુલે ચડાવીને દેશપતિ નવધણુને
તે દિવસે જમાડયો, તે તું જ હતી હે આધ વરવડી ! ભૂખ્યાને
વાળુ કરાવીને હે સુવાડનારી !

“આ કોનો નેસ ?” નવધણુ સાથીઓને પૂછ્યું.

“આ ખોડનો નેસ, સાંખડા નરા નામના ચારણનો.”

ત્યાં તે સડની નગર સૈન્યની સન્મુખ ચાલી આવતી એક
કન્યા સામે મંડાઈ ગઈ. દુડું રૂપ : કાળો વાન : કાળા કાળા
લોઢા જેવા આગલા બે દાંત બહાર નીકળી ગએલા : કાળી
લોખડીના ઓઢણાથી મુખમુદ્રા વિશેષ વરહી લાગે છે : પણ ચાલી
આવે છે ધીરાં ધીરાં મક્કમ ડગલાં માંડતી. ગગડતા સાગરની
તોફાની ભરતી જેવી સેનાનો પણ એને લો નથી : પહાડ જેવડા
તોખારો હડફેટમાં લઈને દમણાં પીવી નાખશે એની એને પરવા નથી.
કરડી અંગાર ઝરતી આંખોવાળા પડછંદ હથીઆરવારી જોડાએ
જાણે એને મન મગતરાં છે : અજસરો જાણે એને મન પાર-
ણમાં રમવાનાં હુધરા, ચાવણી એને પોપટલાકડીઓ છે : એવી

*આયુત=આધઓની સાથે. નેસડું=નેસમાંથી.

“ મહેશ ડાડો શેષ નાનો ”=ચારણુ જાતિની ઉત્પત્તિકથામાં
શંકર પિતૃપક્ષના પૂર્વજ અને શેષનામ માતૃપક્ષના પૂર્વજ મનાય છે.
બઉ=બેઉ. પખ=પક્ષો. દેશોત=દેશપતિ..

ચાડય=ચડાવીને ચરવડી=કુરડી.

એક ગામડાની કુમારિકા, નીતરતો ચોટલો ઝૂલાવતી, લોખંડીના ચારે છેડા છુટા મેલતી, હાથ હીડાળતી, સામે પગલે ને સમી ચાલે ચાલી આવે છે.

“ એ બાઈ તરી જા ! છેડી તરી જા ! ” એવો ચસકો કોઈએ કટકમાંથી કર્યો.

તોયે કન્યા ચાલી આવે છે. મારમની વચ્ચોવચ્ચ : મ્હોં મલકાવતી : સામે પગલે.

લગોલગ આવી ગઈ. મોખરે ચાલતા નવધણે ઝપડાની વાંધ ખેંચી. પહાડ જેવડો થોડો થંભી ગયો. કન્યાએ આવીને આગ્રેથા બે હાથે નવધણનાં વારણાં લીધાં : “ ખમા મારા વીર ! નવલાખ લોખંડિયાળીયુંનાં તને રખવાળાં ! ”

“ કાણુ છો તમે બોન ! ” નવધણે પૂછ્યું.

“ હું ચારણની દીકરી છું. મારા બાપુનું નામ સાંખડો નરો. આંહી અમારો નેસ પડ્યો છે. માફ નામ વરવડી. ”

“ તમે પોતે જ આઈ વરવડી ! આટલાં બાળ છો તમે આઈ ! હું ઝોળખી ન શક્યો. ” એમ બોલી, નવધણે પાછળનો છેડો અંતરવાસ નાખી (મળે વીંટાળી) હાથ જોડી માથુ નીચે નમાવ્યું.

“ હાં હાં મારા વીર ! બસ એટલું જ. ગરવાના રખેવાળનું માથું વધારે ન નમું. ” એમ કહી કન્યાએ હાથ લંબાવ્યા. નાનકડા હાથ રાત્રે માથે આંખી ગયા. મીઠાં લીધાં. દસે આંગળી-એના ટાચકા કુટ્યા.

કટકનાં માણસોમાં વાતો ચાલી : “ આ આઈ વરવડી : દેવીનો અવતાર : જનમમાં ત્યારે આગલા બે દાંત લોહા જેવા કાળા ને મોટું મિહામણું દેખીને એને ડાકણ મળી સગાંએ ગોંમાં ખાડો કરીને ભંડારી દીધેલ. બાપ સાંખડો નરો જીનેગદ હતા ત્યાં આઈ શાણુ આવ્યાં : કે મને દાટી છે. આવીને બહાર કાઢો.

બાપે આવીને જીવતાં બોદી કાઢેલાં : કદરૂપાં ખરાં ને, એટલે નામ વરડી (ન રડી) પાડ્યું.

“બાપ !” કન્યા બોલી : “હિતરો હેઠા. શીરામણી કરવા.”

“આમ ! હું બહુ જાડે માણસે છું, તમારો નેસ રોટલે પોગે નહિ. ને મારે પોગવું છે ઠેક સિંધમાં, એન જલલની વારે. નીકર મારી એન જીમ કરડશે.”

“બંધી વાત હું જાણું છું વીરા ! અને હું તુંને તારી અવધ નહિ ચુકાવું. બનશે તો સહાય કરીશ. એક ટંક આંહી પોરો લઇને પછી સહુ ચડી નીકળો. તમારી ફતેહ થાશે ધર્મના રખેવાળ !”

“પણ આમ ! મારું માણસ જાડું છે. તમારો નાનકડો નેસ—”

“પણ તમને નેસમાં ટ્રોણ લઇ જાય છે ? આ સામે વડલાને થડ અમે સાતે બેન્યું જમણભાતાં કરીએ છીએ ત્યાં જ શીરા-મણી કરાવવી છે તમને સહુને.”

નવચણને આ બાળએટા ઉપર હસવું આવ્યું. “આમ, માફ કરો તો ઠીક.”

વરડીએ ઝપટ મોઝની વાધ ઝાલી. “નહિ જાવા દઉં. તમને નવ લાખને બૂમ્પાનરયા જાવા દઇને શું અમે સાત બેન્યું જમણભાતાં ખાશું ? અનિચિ અમારે આંગણેથી અન્ન વગર કેમ જાય વીરા મારા ! વિચાર તો કર !”

મોખરે એવી રજાઝક ચાલી રહી છે, નવ લાખ તોરીંગો ડાખલા પહોડતા અને લગામો કરડતા ધરતી પર છપી શકતા નથી, કટકના બોદાઓ પણ આકળા થઇ રહેલ છે, તે વેળા કટકની પછવાડાના ભાગમાં

(૩)

*દળ વાટ વહેતે કિયે! દવીઅણુ, થાટ કુણ સર થંભવે !
મખ નાટ બોદયો જાટ મતસે, હાટ બળહટ કણ હુવે !

*દળ=સરકર. દવીઅણુ=દુવેણુ=ખરાબ વચન. થાટ=સેના. કુણ સર=કોના સાર. મખ=મુખ. નાટ=ખરાબ. જાટ=મોડી જડ. મત=મુદ્ધિ. અણુ દન=એ દિવસે.

ફેરવે આણુ દન ભાટ ફડચી, ઘાટ અવળે તે ઘડી
નત્ય વળાં નવળાં દિયણુ નરહી, વળાંપૂરણુ વરૂવડી

જે વખતે રસ્તામાં સેના થંભી ગઇ તે વખતે ફડચી નામનો એક ભાટ લશ્કરમાંથી પોતાનું મ્હોં જરા મરડીને, ત્રાંસી નજરે ગુમાનથી વરૂવડીની સામે જોતો જડપુદ્ધિનાં ખરાબ વચનો કહવા લાગ્યો કે “એવી તે સ્ત્રી જરૂર પડી છે કે આપુ લશ્કર એક નાની છોકરીને ખાતર થંભી ગયું? આંહી તે શું કોઇ વેપારીની દુકાન છે કે અનાજ લેવા આપણે ઉભા રહ્યા!” એવાં તોછડાં વચન ઉચ્ચારતાં જ ફડચી ભાટનું મરડાયેલું મ્હોં એમ ને એમ રહી ગયું. સીધું થયું જ નહિ. શા માટે એમ થઇ ગયું તેની ફડચીને ખબર ન પડી.

નવધણુ આસપાસ નજર કરે છે : “આઇ! આંહી મારાં ઘોડાંને પાણી પહોં—”

“પાણી છે બાપ, છે. આ પડખે જ મોટા ઘેરા પડ્યો છે. ઘોડાંને પાણી ઘેરો, છાતીજૂડ ધમારો. માતાજીએ અખૂટ પાણુ ભર્યા છે અમારી મેખીયું સાર. નીકર તો અમે માલધારી આંહી રહી કેમ શકાએ? અમે તો જળના જીવ છીએ વીરા મારા!”

કાળા સળગતા દુકાળ વચ્ચે પહોં સોરઠમાં કુદરતે એક મોટા ઉંડો પાણીઘેરો આંહી સંતાડ્યો છે. એમરે બળતી લા વચ્ચે આંહી લીલાડું છે, હારેયાળી વડઘટા છે. હેતપ્રીતાળાં આવાં માનવીઓનો વાસ છે. કોઇક પ્રતાપી બાળકી લાગે છે.

એવા વિચાર કરતા નવધણુ ઝપડાની રકાબ છાંડી. સહુને ઘોડાં ઘેરતા ને ધમારવા હુકમ કર્યો. બધા નહાઇ ઘોડા ટાઢા થયા. નજર કરી તો ઘોલકીમાં નાનકડા ચૂલા ઉપર છ બહેનો કુરડીઓ ચડાવીને માંહી દૂધચોખ્ખાની ખીર રાંધે છે.

નવધણુના મનમાં હવું કે આ હડીલી ચાણુ-પુત્રીઓનાં મન મનાવીને એની પ્રસાદી લઇ ચડી નીકળશું.

“હો આપ ! પંગતમાં બેસી ગયો !” એમ કહી વરવડીએ એક બહેનને હાકલ કરી : “બોન શવદેવ ! ઠામડાં તો ન મળે.”

‘આ વડાનાં પાંદ પાડી લઇએ.’ એમ કહી શવદેવ કછોટો બીડીને કટકટાટ વડા ઉપર ચડી ગયો.

(૪)

શવદેવ બેનડ, આપ સમવડ, ચોજ રાખણ વડ ચડી;
તાંસળાં ઢીઘાં પાન ત્રોડીઃ ઘણું સમસર તણુ ઘડી.
તોય કળા વરવડ ! ધ્રપે કટકળ, ક્રિયા તૃપતા ફૂલડી,
નત્ય વળાં નવળાં દિયણુ નરહી ! વળાં પુરણુ વરવડી !

પોતાની સમવડની બહેનપણી શવદેવ આખર રાખવાને માટે વડે ચડી. ડાળ ગાલીને લગાવી. પાંદડાં ખર્ચાં. તેના તાસળાં (વાટકા) બનાવ્યા. તે વેળાએ દુકાળ વર્ષ હતું છતાં પણ હે વરવડી ! તારી કળા થઈ તેં એક ફૂરડીમાંથી આખા કટકને ધાનથી ધરવ્યું.

પંગત બેસી ગયો. પાંદડાં ઉપર નાની કુમારિકાઓ પિરસવા લાગી. નાની ફૂરડીઓમાં સે’ પૂરાઈ. સહુને ધાન પડેાંચી વળ્યું.

અટ મુંદર ચગડી ખડી, સાવળ વાઈ સપ્રે;

રમરમટ ઘોરંગ મે, તેં વાકળિયો વરવડી !

[હું વરવડી ! ચુલા પર ચડી ચગાવીને તેં પ્રીતથી શીરામણ કરવા નવચણુને બોલાવ્યો.]

૧. ચોજ=આખર. ઘણું=મોંઘું, દુકાળવું. સમસર=સંવસર, વરસ. તોય=તારી. ધ્રપે=ધરાવી, તૃપ્ત કરી દીધા.

૨. ‘આ બધા ઘોરંગને ‘સાંથેલા’ કહેવામાં આવે છે કેમકે એમાં એક શબ્દાર્થની અંદર બીજો ખરો અર્થ મુકેલો છે : દા. ત.

અટ=છ } =છડી=ચરડી=ફુરડી. ચગડી=ચુગડી=ચાડી. ‘ચાડી’
મુંદર=રડી }

શબ્દ ચારણી ભાષામાં “ચગાવી” એ અર્થમાં વપરાય છે.

ખડી=કબી રહી. સાવળ=સાવ. મે=પ્રીતથી.

કાજળકાં ઘડ ઘડ કટક, પાહડકી । પોખે,
ચાલી ચોપ કરે, રૂપાળી । દેવા રજક.

હે નરા ચારણની પુત્રી । તેં નવધણુના આખા સૈન્યને પોખ્યું.
જતાવળ કરીને તું તારી શક્તિ ખતાવવા ચાલી.

ઘોડાધરો વરૂવડી, નવધણુ ગરનારા;
શીરામણુ સેહું કિયું, જે તે જનવાના !

[તિ હે વરૂવડી, ગિરનારનાથ નવધણુનાં ઘોડાંને પાણી પીવા
સાર 'ઘોડાધરો' નામની નદી બનાવી, અને શીરામણુ (જમણુ)-
માં તેં બરફત પૂરી. તારા એ અવનારની જય હતો !]

જઆઈ ઉતરતી, કંઈલી પાંખા કિયા;
વાનાં વરણુ તણાં તે વાધાર્યાં વરૂવડી ।

[હિ મા ! ચારણજાતિ રૂપી વાસણુ ઉપર જે કીર્તિરૂપ કટે-
વાળો હતો. તે ધણા દિવસ સુધી સત રૂપી કસોટીના તાપથી
ઉતરી ગયો હતો, એ કટેવાળો તેં ફરીથી ધારા કર્યો, આપણા
વણુની આખર વધારી.]

૨. મર=તણુ } =નવ
ખર=છ }
ખોર=લાખ } =નવલાખ ઘોડેસ્વારોવાળો નવધણુ
મે=ધન }

વાકળીઓ=ખોલાઓ.

૩. કાજળ=ધન } =નવધણુનાં. કટક=સૈન્ય.
કાં=નાં }

પાહડકી—પાડા=વિભાગ. ચારણુ જાતિના સાડા તણુ પાડ
છે. તેમાં પ્રથમ પાડો નરા ચારણોનો કહેવાય છે. વરૂવડીના પિતા
નરા હતા. આંહી 'પાહડકી' શબ્દ વરૂડીને સંબોધીને વપરાયો છે.

પાહડકી=નરા ચારણુની પુત્રી. પોખે=તેં પોખ્યા. ઘડ ઘડ
કટક=સૈન્યના પ્રત્યેક શરીરને. અર્થાત આખા સૈન્યને.

૪. પાંખો : કટેવાળો વાનાં : ચારણપણું, આખર.

સવારે ધૂત સેવ, લાલ બપોરે લાપસી;
દૂધે ને ભાતે દેવ્ય; દે વિયાળો વરૂવડી ।

[હે દેવી વરૂવડી । સવારે ધી અને સેવ, બપોરે લાલ લાપસી અને રાત્રિયે દૂધચોખાતું વાળુ તું અમને દીધા કરજો ।]

શ્રીરામણ પૂરં થયું. નવધણે હાથ જોડી વરૂવડીની રજા માગી. વરૂવડીએ પૂછ્યું “બાપ, કયે કંડે સિંધ પોગતું છે ?”

“આઈ, સીધે રસ્તે તો આડો સમદર છે. ફેરમાં જવું પડશે.”

“અવધે પોગાશે ?”

“એ જ વિમાસણ છે, આઈ ।” નવધણના મોં ઉપર ઉપર ઉચાટના ઓછાયા પડી ગયા. પક્ષેપલ એની નજર સામે એન જાહલ તરવરે છે. સુમરો જાણે કે જાહલના નેસ ઉપર માર માર કરતો ધસી રહ્યો છે. એનની ને એ દૈત્યની વચ્ચે જાણે કે અંતર ભાંગતું જાય છે. સુમરો શું જાહલના મડદાને ચુંચશે ?

“વીર નવધણ ।” વરૂવડીએ વારણું લઈને સીંદૂરનો આંદો કરતાં કરતાં કહ્યું : “ફેરમાં ન જાશો, સીધે જ મારગે ઘોડાં હાંકજો. સમદરને કાંડે પહોંચો ત્યારે એક એઘાણી તપાસી લેજો. તારા ભાલાની અણી માથે જો કાળીદેવ (કાળી દેવચકલી) આવીને ખેંચે, તો તો બ્હીક રાખ્યા વિના દરિયામાં ઘોડો નાખજો. થડકીશ મા. તારા ઝપડાને પગે છમછમીયાં : ને કટકનાં પગમાં ખેપટ ઉડતી આવશે. કાળીદેવ દરિયો શોષી લેશે.”

આશ્વાર્વાદ લઈને કટક ઉપડ્યું. દરિયાકાંઠે જઈ ઉભા. દૈત્યની સેના જેવાં મોળાં ત્રાડ પાડતાં હલંગો મારે છે. દરિયાઈ પીરની ફાજના કરોડો નીલવરણા ઘોડા જાણે હલુહલુટ કરે છે ને દૂધલા શીલુની કેશવાળીઓ ઝૂલાવે છે. એકેએક મોળના મરોડમાં દોષ જતવંત અશ્વોની બંકી ગરદન રચાઈ છે. જળનો દેવતા લાખલાખ તુરંગોની સવારી કાઢીને જાણે ધરતીનાં રાજપાટ છતવા તલપી રહ્યો છે.

પલકમાં તો ગગનથી ચીંકાર કરતી મેઘવરણી કાળી દેવ્ય, જાણે કે કોઈ વાદળમાં બાંધેલ માળામાંથી આવીને નવધણુને ભાલે બેસી ગઈ.

“જે જગદમ્મા !” એવી હાકલ કરીને જીવાન નવધણે ઝપડાને જળમાં ઝાંક્યો. પહાડનો તોખાર જાણે કે હણહણાટી મારતો જળધોડાડીઓની સાથે રમવા ચાલ્યો. પાછળ આખી દોળનાં ઘોડાં ખાલક્યાં. મોજાં બેય બાજુ ખસીને ઉભાં. વચ્ચે કેડી પડી ગઈ. પાણનાં ઘોડલાં ડાબાં ને જમણાં જાણે દૂર દૂર દોડ્યાં ગયાં. [આજ એ કોરી ખાડીને કચ્છનું રણ કહેવામાં આવે છે.]

કચ્છ વજોડીને ગરવોરાજ સૂમરાની ધરા ઉપર ઉતર્યો. ‘સંસતીઆ !’ હવે ઝટ મને લઈ જા. ક્યાં છે તમારા નેસ ? ક્યાં બેઠી છે દુઃખીઆરી બહેન ? તું આગળ થા ! બહેનનાં આંસુડે ખદખદી રહેલી એ ધરતી મને દેખાડ. ” એમ તડપતો તડપતો અંધીર નવધણુ સિંધનો વેકરો ખુંદતો ધસી રહ્યો છે.

—અને બહેન જાહલ પણ ફફડતી નેસમાં ઉભી છે. ઉંચે ટીંબે ચડીને સોરઠની દિશા ઉપર આંખો તાણે છે. ક્યાંય ભાષ આવે છે ! વીર મારાનો ક્યાંય નેજે કળાય છે ! આજ સાંજ સુધીમાં નહિ આવે, તો પછી રાત તો સૂમરાની થવાની છે. સૂમરા સોયરે આંખો આંજીને, લીલી અટલસનો કસકસતો કસખી કપજો અગે ધરીને, ડોલર મોગરાના અર્ક ભલકાવતો આજ રાતે તો આવી પહોંચશે. અને સૂમરાને ઢોલીએ આજ અધરાતે તો માઈ મડદું સતું હશે. ઓહોહો ! ભાષ શું નહિ જ આંખે ? ભાષ શું બોલકોલ જૂલ્યો ? બોળખના કુલહૈયા માથે શું એનું માથું મીડી નીંદરમાં પડી ગયું ? જીવવાની મમતા ન મૂકાઈ ? મરતું શું મારા વીરને વસતું લાગ્યું ?

સાંજ પડી. તારોડિયા ઉગવા લાગ્યા. આંખો નેસ નજીવા નગરી જેવો સુનસાન બન્યો. અહિરોએ માન્યું કે આજ રાતે આપણો જાણેજાણ ખપી જશે. એ ટાણે ઉત્તર ને દક્ષિણ બેય બાજુના સીમાડા ઉપર આલધરતી એકાકાર બની રહ્યાં હતાં. ડમરીઓ ચડતી હતી. દિશાઓ ધૂધળી બની હતી.

ઝમરીઓ દૂકડી આવી. ઘોડાના ડાબલા બોલ્યા. ધરતી ધરથરી. મસાલોની ભૂતાવળ મચી. એક દિશામાંથી સોરઠીઆણીનાં શિયળ લૂંટનારો આવે છે, તે સામી દિશામાંથી બહેનને કાપડું કરવા ધર્મનો ભાઈ ચાલ્યો આવે છે. બેયના નેજા ઝળેળ્યા. ભાઈને ભાણે બહેનને દેવાનું કાપડું ફરકી ઉડ્યું. સૂમરાને નેજે શાદીના કિનખાપ લહેરાતા હતા.

આવી પહોંચ્યો, આવી પહોંચ્યો. ઝાડવે ચડીને બાલે વીરને દોડો.

નવઘણુ ઘોડાં ફેરવે, (એને) ભાણે વરવડ આઈ;
માર બાણું લાળ સંધવો, (મને) વિસરે વાહણુ ભાઈ.

એને ભાણે દેવી વરવડી કાળી દેવ્ય બતીને બેઠી છે. એ જ મારો ભાઈ ! શાખાસ વીરા ! આજ બાણું લાખતી વસ્તીવાળા સિંધને રોળી નાખ, એટલે મને મારો સગો ભાઈ વાહણુ વિસારે પડી જાય.

બહેન દેખે છે અને ભાઈ .ઝંઝ છે. સોરઠ અને સિંધની સેનાઓ આફળે છે. સતાર પડ્યું ત્યાં તો રંગીલા સૂમરાની, અટકમે મટેલી લશ બહેનના નેસને ઝાંપે રોળાતી પડી હતી. ટળી પડેલા કાબલીઆ અને મુગલાઓની લગ્નરો દાદીઓ પવનમાં ફરફરતી હતી. *

* દંતકથા આગળ આવે છે કે—

સિંધમાં સેનાની ઘટો પડેલી હતી. નવઘણું હુકમ કર્યો કે તમામ ઘોડાઓ અકેક ઘટ ઉપાડી લેવી. ખોડ ગામમાં જમને વરડી માતાની દેરી ચણાવયું. તમામે અકેકેક ઘટ ઉપાડી લીધી. પણ રાત્રના સાળા અયધ પરમારે અલંકાર કરી ઉગાર કાઢ્યો કે ‘હું રાત્રનો સાળો ! આ લાય ઘટો ઉપાડવા માટે નથી, ખડગ ચલાવવા માટે છે. નહિ ઉપાડું.’”

વરવડીના ધામે સેના આવી પહોંચી. પાદરમાં બધી ઘટો એકઠી કરીને દેરી બંધાવી. રાત્રે આવીને બેયું તો આખી

દેરીમાં એક ઇંટ નેડલી જગા ખાલી પડેલી. એણે પૂછ્યું. “આ એક ઇંટ કેમ ખૂટે છે ?”

માણસોએ જવાબ વાળ્યો કે “માતાનો દીવો કરવા માટે એ તો ગોખલો રાખ્યો છે.”

માણસો મુંઝાયા. ઉત્તર ન આપી શકાયો. આખરે માણસ પડ્યું કે મિથ્યાભિમાની અયપ પરમારે પોતાન ભાગની ઇંટ ઉપાડવામાં લીણપદ માન્યું છે.

એ નવી ચણાવેલી દેરીના ઉબરમાં જ નવધણની તલવારને ધાએ અયપનું મસ્તક કપાઈને નીચે પડ્યું. સેના જુનાગઢ તરફ ચાલી નીકળી.

વડવડી માતા એ દેરી પાસે આવ્યાં. જોયું તો અયપનું માથું ને ધડ રજળતાં પડેલાં. પોતાની દેરી પર ક્ષત્રિયનું લોહી છંટાયેલું એ દેવીથી ન સહેવાયું. અયપે પોતાનું અપમાન કરેલું એ ઇતિદાસ માતાને કાને આવ્યો. તોયે એ નિરભિમાની ચારણીનું મન ન દૂભાયું. એણે એ ધડ પર મસ્તક મૂકી હાથ ફેરવ્યો. અયપ સજીવન થયો.

લાથમાં ભાલો ઉડાવી ઘોડો દોડાવતો, લોહીનો તરસ્યો અયપ નવધણની પાછળ પડ્યો. ખરાખર જુનાગઢના ઝાંપામાં એણે નવધણને પડખે ચડીને ભાલાનો ધા કર્યો.

પરંતુ નવધણના એ મહાયતુર અથ્થ ઝપડાએ ભાલાનો પડછાયો જોયો કે તત્કાળ કુદીને એ દૂર ખસ્યો. ભાલો પરમારે પૃથ્વીમાં ગયો. અયપને પકડી લીધો.

એ પ્રસંગે મીશણ કુંચાળા નામના ચારણે દુહો કહ્યો કે:

જડ ચૂક્યો ઝપડા જહી, ભાલા અયપડા;
માતા લીએ વારણાં, નવધણ ઘર આયા.

[અયપના ભાલાનો ધા ઝપડા ઘોડાએ ચુકાવી લીધો, તેથી નવધણ રાજ્ય જીવતા ઘેરે આવ્યા, ને માતાએ એવારણાં લીધાં.]

વરવડીનો છંદ આગળ વધે છે :

(૫)

કાપડી છા લાખ બત્ર કારણુ એહ વહેતા આહિયા;
દોહણે હેંકણુ તેંજ દેવી પંથ વહેતા પાહિયા.
સત ધન્યો વરવડઃ દિરાણુ સૂરજ પ્રસધ નવખંડ પરવડી;
નત્ય વળાં નવળાં દિયાણુ નરહી ! વળાં પૂરણુ વરવડી !

એવી જ રીતે છ લાખ બત્રાણુ બાવાએને પણ રસ્તામાં રોકીને એક જ દોણીમાં અન્ન રાંધી વરવડી દેવીએ ભોજન કરાવેલું. ધન્ય છે તારા એ સતને, માતા ! તારી કાર્તિ નવ ખંડની અંદર સૂર્યની પ્રભાની માફક પ્રસરી વળી છે.’

(૬)

અણુ ગરથ અણુથે સથે એકણુ, પોરસે દળ પોખીઆ;
કે વાર જીમણુ ધ્રવે કટકળ, સમદ્ર પડ કર સોખોઆ.
અણુરૂપ ઉઠી નાખ્ય આખા, સજળ જળતણુ શગ ચડી;
નત વળાં નવળાં દિયાણુ નરહી ! વળાં પૂરણુ વરવડી !

આ રીતે બહુ હોંશ કરીને તેં મોટા સૈન્યને જમાવ્યું, અને સમુદ્રને શોધી લીધો.

(૬)

કામઠં તુંહી, તુંહી કરનલ, આઘ દેવી આવડી;
સવદેવ તુંહી તુંહી એણુલ, ખરી દેવલ ખૂબડી.*
વડદેવ વડીઆ પાટ વરવડ, લિયા નવલખ લોખડી;
નત્ય વળાં નવળાં દિયાણુ નરહી ! વળાં પૂરણુ વરવડી !

[કામઠ, કરનલ સવદેવ, એણુલ અને ખોડીઆર*—એ તમામ દેવીઓ રૂપે તું લીલા કરે છે. ‘નવલાખ લોખડીઆળી’ નામથી વિખ્યાત એ તમામ ચારણી દેવીઓ તારાં જ સ્વરૂપો છે.]

આહિયા=આખ્યા. દોહણે હેંકણુ=એક જ દોણામાંથી. પાહિયા=જમાવ્યા. *ખોડીઆર એક પગે ખોડાં હોવાથી ‘ખૂબડી’ કહેવાય છે.

એક તેતરને કારણે

પરશુરામે આ પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરીને બ્રાહ્મ-
જોને બહેંચી દીધી હતી. પણ એ વિનામહેનતે મળી
ગએલી ધરતીનું રક્ષણ બ્રાહ્મણો ન કરી શક્યા. અસૂરો ધરણી
માનાની કાયાને ખુંદવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓએ બેળા થઇને
આપુ પર્વત ઉપર એક અસિકુંડ પ્રગટાવ્યો. એ અસિકુંડની ઝાળમાં
ચાર મોટા દેવતાઓએ જવના દાણા છાંટ્યા, તે જ ધડીએ એક
પછી એક ચાર વીરો પ્રગટ થયા. સોળે કળાએ શોભતો
તેજસ્વી નર નીકળ્યો, તે સોળંકી કહેવાયો. ચારે ભુજમાં હથી-
ચાર ધારણ કરીને હાજર થયો તે *ચહુઆણુ કહેવાયો. કુડમાંથી
નીકળતાં નીકળતાં પગમાં પોતાનું ચીર ભરાવાથી જે પડી ગયો
તેનું પઢીઆર નામ પડ્યું; એ ત્રણે તો હાથ જોડીને આચ્છા
મામતા માગતા નીકળ્યા, એટલે દેવતાઓ નિરાશ થયા. આખરે
અગ્નિના બડકામાંથી ‘માર માર’ ની ત્રાડ દેતો જે બહાર આવ્યો,
આવીને ‘પર’ કહેતાં રાક્ષસને જેણે સંહાર્યો, તે પરમાર નામે
ઓળખાયો. આપુ, ઉજેણી અને ચિતોડ ઉપર એના વંશની
આણુ વર્તી મઠ. ચિતોડમઠનાં તોરણ બાંધનાર આ પરમાર
વંશનો જ એક પુરુષ હતો.

એ જ વંશનો એક વેલો સિંધના રણુવગડામાં પણ ઉતરી
આવ્યો. એ વેલો ચલાવનાર મૂળ પુરુષ સોઢાજી. સોઢા પર-
મારોના હાથનો ઉમરકોટ તાલુકો એક વખત એની પડતી દશામાં

છુટી ગયો, ને નગરપારકરનો નાનો તાલુકો રહ્યો. ત્યાંનું બેસણું પણ ગયું, ને થરપારકર રહ્યું. થરપારકરનું રાજ એટલે તો રેતીના રણનું રાજ: રાજધણીને રિદ્ધિસિદ્ધિમાં દોર સિવાય બીજું કંઈ ન હોય. માલધારી રાજ પોતાનો માલ ચારીને ગુજારે કરતા, નેસડામાં રહીને રાજમહેલની મજા લેતા, રોટલો અને દૂધ ચારોગીને અમૃતના ઓઝાર ખાતા, રૈયતની સાથોસાથ રહીને તેની જીવ સાટે રક્ષા કરતા. તેથીજ

અંગ પોરસ, રસણે અમૃત, ભુજ પરચો રજભાર;
સોઢા વણુ સૂઝે નહિ, હોય નવડ દાતાર.

[સોઢાએના અંગમાં દાન દેવાની જેવી હોંશ આવે, જીવમાં જેવું અમી વરસે, અને ભુજમાં જેવું પાણી હોય તેવું બીજામાં નથી હોતું.]

બાપુ રતનજી તો કિલાસમાં પધારી ગયેલ, પણ મા જોમખાઇ હજી બેઠાં હતાં. મા જોમખાઇને ચાર દીકરા હતા: અખોજ, આસોજ, લખધીરજ ને મુંજોજ. મા અને દીકરા જોડી પારસનાથજીનાં મોટાં ભક્ત હતાં.

સવત ૧૪૭૪ની અંદર પારકરમાં કાળો કાળો દુરાગ પડ્યો. તાવડામાં જોમ ધાણી ડુટે, તેમ માલધારીએનાં દોર

કરાસમાળા (પાનું ૩૯૮)માં જણાવેલ છે કે “માર્તંડરાય અથવા માંડવરાય જે સૂર્યદેવની મૂર્તિ કહેવાય છે (કેમકે નૃતંડનો વંશજ સૂર્ય છે તેથી તેનું નામ માર્તંડ કહેવાય છે) તેના ઉપાસક અને નાયક હતા. ” પણ માંડવરાય નામ તો સોરઠમાં પરમારોનાં આગમન પછી ‘માંડવ ડુંગર’ પરથી પડ્યું લાગે છે. મતલબ કે ‘માંડવરાય’ શબ્દ ‘માર્તંડરાય’નો અપભ્રંશ હોવો સંભવતો નથી. પરિણામે સોઢા પરમારોની ઉપાસના સૂર્યની હતી કે જોડીપાર્શ્વનાથની, તે નિર્ણયને અન્ય કશાક આધારની જરૂર છે.

સં.

ટપોટપ મરવા માંડ્યાં. બે હળર સોઢાઓ પોતાનાં દોર લઇને દુકાળ વર્તવા સોરઠમાં ચાલી નીકળવા જ્યારે તૈયાર થયા, ત્યારે ચારે બાજુએને ચિંતા થઇ કે પારકા મુલકમાં આપણી વસ્તીની રક્ષા કોણ કરશે ? માટે અખોજ બોલ્યા કે “બાઇ લખધીર ! તું ને મુંજોજ સાથે જાઓ. હું ને આસો આંહી રહેશું.” લખધીરજી ને મુંજોજ પોતપોતાની હાંસલી ઘોડી ઉપર પલાણી તૈયાર ઉભા, ત્યારે મા જોમબાઇ બોલ્યાં કે “બાપ, આપણી વસ્તીને પરદેશમાં મા ક્યાંથી મળશે ! માટે હું ૫ સાથે ચાલીશ.”

માતાજી રથમાં બેઠા, અને બે હળર સોઢાઓ એના રથને વીંટી લઇને પોતપોતાનાં દોર હાંકતા હાંકતા, રસ્તે ચારતા ચારતા, દર મઝલ મુકામ કરતા ચાલી નીકળ્યા.

પણ લખધીરજીને તો નીમ હનું કે રોજ પોતાના ઇષ્ટદેવ ગોડી પારસનાથના દર્શન કર્યા પછી જ અન્નપાણી ખપે. આ દેવતાની પ્રતિમા પારકરના પીલુ ગામમાં હતી. રોજ રોજ પ્રભાતે જ્યાં મેલાણુ પડયું હોય ત્યાંથી લખધીરજી પોતાની હાંસલી ઘોડી પાછી ફેંટીને પીલુ જઈ પહોંચે, દેવનાં દર્શન કરે, ત્યાર પછી અનાજ આરોગે. એ રીતે તો જોમ જોમ પલ્લો લાંબો થતો ગયો, તેમ તેમ પીલુ પહોંચવામાં મોડુ થવા માંડ્યું. એક પહોર, બે પહોર, ચાર પહોરના, ને પછી તો બપોળે દિવસના કડાકા થવા લાગ્યા. પછી એક રાતે લખધીરજીના સ્વપનામાં ઇષ્ટદેવ આવ્યા ને બોલ્યા : “બેટા, કાલ પ્રાગડના દોરા ટુટતાં જ તને એક ગાયનું ધણુ મળશે. એમાંથી એક કુંવારી કાળી ગાય મોખરે ચાલતી દશે. એ ગાય પોતાનો મોયલો પગ ઉચો કરીને તારા સામે જોઇ જમીન ખોતરશે. ખોતરેલી જમીનમાં ખોદજો તો તને એક પ્રતિમા જડશે. એ પ્રતિમાનાં દર્શન કરી રોજ જમજો, રથમાં પધરાવીને સાથે લઇ જજો, ને જ્યાં રથ ઉભો રહી જાય, ચરત નહિ, ત્યાં તારાં મુકામ કરી રહેજો. તારી ક્તેહ થશે.”

ખીજે દિવસે પ્રભાતે સ્વપનાની વાત સાચી પડી. પાંચાળ લુમિમાં માંડવ ડુંગરની ધાર ઉપર જ ગાય મળી, ને મૂર્તિ જડી.

એ માંડવરાજની પ્રતિમાને માતા જોમબાઇ જોળામાં લઇને બેઠાં
અને સોનાના થાળ સરખી પાંચાળ-ભૂમિમાં મોતીના દાણા જેવા
ડુંગરા જોતા જોતા અગ્નિપુત્ર પરમારો આગળ આવ્યા. હવે કેવો
છે એ પાંચાળ દેશ ?

કંકુવરણી લોમકા, સરવો સાલેમાળ,
નર પટાધર નીપજે, લોંચ દેવકો પાંચાળ. ૧

[એ પાંચાળની જમીન રાતી છે, સુંદર સાલેમાર ડુંગર છે.
અને એ દેવભૂમિમાં શુરવીર પુરુષો નીપજે છે.]

ગૂઢ વસ્તરે ગોરીયાં, પગપીંડીનો તાલ;
પનઘટ ઉપર પરવરે, પડ જોવો પાંચાળ. ૨

[પાંચાળની સ્ત્રીઓમાં વિશેષે કરીને કાઠીઆણીઓ અને
ચારણીઆણીઓ હોવાથી એનો પહેરવેશ કાળા રંગનો છે, અને
દેહનો વણ ગોરો છે. એ રમણીઓ લયકાતે પગે નદીને તીરે
પાણી ભરે છે.]

ઝાહરથી ઉરે સરસ, નાક નેણુનો તાલ,
ચાર હાથનો ચોટલો, પડ જોવો પાંચાળ. ૩

[જેવાં રૂપાળાં એ ગોરીઓના ઉદર, તેથી વધુ રૂપાળી એની
છાતી છે. તેથી યે વધુ રળીઆમણાં એનાં નાક અને નેણુ છે.
માથે લાંબા ચોટલા છે.]

નરનારી બન્ને લલાં, કદિ ન આંગણુ કાળ;
આવેલને આદર કરે, પડ જોવો પાંચાળ. ૪

આછાં પાણી વીરડે, ઘરતી લાંપડિયાળ.
સરલયાં સારસ લવે, પડ જોવો પાંચાળ. ૫

[જેની ઘરતી લાંપડા (કાંટાવાળા) ઉંચા ઘાસથી ઢકાએલી
છે, જેની નદીઓના પટમાં વીરડા ગાળીને લોકો તેલ જેવા

નિર્મળ પાણી પીવે છે, જ્યાં ભરપૂર સરોવરડાંમાં સારસ પક્ષીઓ
કિલ્લોલ કરતાં હોય છે. એવી દેવભૂમિ એ પાંચાળ છે.]

નદી ખળકે નિઝરણાં, મલપતા પીએ માલ,
ગાળે કસુંબા ગોવાળીઆ, પડ જોવો પાંચાળ. ૬

[જ્યાં નદીઓ અને ઝરણાંઓ ખળખળ વહી રહેલ છે, જ્યાં
માલધારીના માલ (ગાયો ભેસો) ભરપૂર પાણીમાં મલપતા મલપતા
નીર પીવે છે, જ્યાં ગોવાળ લોકો અશીલુના કસુંબા ગાળીને
ગટાવે છે, એવો એ પાંચાળ દેશ છે.]

ઠાંગો માંડણ ઠીક છે, કદિ ન આંગણ કાળ;
ચારપગાં ચરતાં ફરે, પડ જોવો પાંચાળ. ૭

[જ્યાં ઠાંગો અને માંડવ જેવા વંકા કુંગરા છે, દુષ્કાળ કદિ
પડતો નથી, ચોપગાં જનવરો ચરતાં ફરે છે, એવો એ પાંચાળ છે.]

તાતા તોરીંગ મૃગકૂદણા, લીલા પીળા લાલ,
એવા વહેરા ઉછરે, પડ જોવો પાંચાળા ૮

[જ્યાં હરણ જેવી ફાળ ભરનારા પાણીદાર, રંભરંગના ઘોડા
નીપજે છે.]

કુકડકંઠા મૃગકૂદણા, શત્રુને હૈયે સાલ,
નવરંગ તોરીંગ નીપજે, પડ જોવો પાંચાળ. ૯

[જ્યાં કુકડાના જેવી ઉભી મરદનવાળા, અને દુસ્મનોના
હૃદયમાં શત્રુ સમ ખટકનારા નવરંગી ઘોડા નીપજે છે, એવો
એ પાંચાળ દેશ છે.]

કળ કોળી, ફળ લીંબોળી, વનસપતિ હરમાળ,
(પણ) નર પટાધર નીપજે, લોંચ દેવકો પાંચાળ. ૧૦

[કુળમાં જુઓ તો ધણુંખરં કોળીનાં જ કુળ વસે છે.
(કોળીની સંખ્યા બહુ મોટી છે.) ફળમાં લીંબોળી બહુ થાય છે,

અને વનસ્પતિમાં હરમાળ વધુ નીપજે છે. એમ છતાં ત્યાં મનુષ્યોમાં તો વીરપુરુષો પાકે છે; એવી એ દેવભૂમિ પાંચાળ છે.]

ચાલતાં ચાલતાં એક દિવસ એક રૂપાળા પ્રદેશની અંદર એક નાની નદીની બરાબર વચમાં દેવનો રથ ઉભો થઈ રહ્યો. ઘણા બળદ જોડીને ખેંચ્યો, પણ પૈડાં ચસકમાં નહિ. નાડાં આંધીઆંધીને રથ તાણ્યો, પણ નાડાં તૂટી ગયાં. લખધીરજીએ પોતાની પાદ્મીનો છંડો ગળે વાંટી, પ્રતિમાની સામે હાથ જોડી કહ્યું કે “હે દાસર ! તે દિવસ સ્વપનામાં તમે મને કહેલું યાદ છે કે જ્યાં, રથ થંભે ત્યાં મારે ગામ આંધી રહેવું. પણ આ નદીને અધગણે કાંઈ ગામ આંધારો ? સામે કાંઈ પધારો તો ત્યાં જ આપની સ્થાપના કરું.”

એટલું બોલીને જોતે જરા પૈડાને હાથ દીધો, ત્યાં તો આરસપાણીની બોં હોય તેમ રથ રડવા લાગ્યો. સામે કાંઈ જઈ ડ્યાળા છોડ્યા, નાનાં ઝુંપડાં ઉભા કરી દીધાં, અને ચોપાસના નિર્જન મુઝક ઉપર પરમારોની સિંધી ગાયો ભેસો, બકરાં, ઘેરાં ને કંટ, બધાં પોતાને ગળે આધીલી ટોકરીનો રણદાર ગજવનાં ગજવતાં લહેરથી ચરવા લાગ્યાં. જે નેરામાં રથ થંભી ગયો હતો તે અત્યારે પણ ‘નાડાનોડીકં’ એ નામથી ઓળખાય છે.

પારકી ભૂમિમાં ધરુની રમ્મ વિના કેમ રહેવાય ? પરમારનો દીકરો—અને વળી પ્રભુનો સેવક લખધીરજી તપાસ કરવા મંડ્યો. બપોર પડી કે વડવાણના રાજા વીસળદેવ વાંચેલાનો એ મુઝક છે. નાનાં ભાઇ મુંઝવણના હાથમાં આપ્યા વસ્તીને બળાવી લખધીરજી વડવાણ આવ્યા. દરમારગઢની ટેલીએ બેડા બેડા વીસળદેવ ચોપાટ રમે છે. ત્યાં જઈને પરમારે ઘોડીએથી ઉતરી ઘોડીના પગમાં લોઢાની તાળાચંદ્ર નેવળ નાખી, બગલમાં લગામ પેરાવીને વાંચેલા રાજાને રામ રામ ક્યો. કદાવર શરીર. પાણીદાર છતાં ભક્તિમારમીનો બે નેટી આંખો, અને હજુ તો ગત્ર કાલેજ આપુના અગ્નિકુંડમાંથી ‘માર ! માર !’ ખેનો પ્રગટ થયો હોય એવો દેવતાઈ તેજસ્વી અંદરો; જેતાં તો એક જુગની જૂની ઓળખાણ

હોય તેમ પરમાર-પુત્ર વીસળદેવજીના હૈયામાં વસી ગયો. મહેમાન ક્યાં રહે છે, કેમ આવેલ છે, નામ શું છે, એવું પૂછ્યા વિના પાધરો રાજાએ સવાલ કર્યો કે

“ચોપાટ રમશો !”

“જેવી મરજી.”

“ઘોડી બાંધી ઘો.”

“ના રાજા ! ઘોડી મારી હેવાઈ છે. બીજે નહિ બધાય. એક તરણું થે મ્હોંમાં નહિ લ્યે. હું એસીશ ત્યાં સુધી ઉભીજ રહેશે.”

હાંસલી પણ જાણે વાતચીત સમજી હોય તેમ એણે કાનસરી માંડીને હણહણાટી દીધી. વીસળદેવજીના હૈયામાં વધુ પ્રેમ પુરાયો; અને ચોપાટ ખેલવામાં લખધીરજીનો સાથેલ હાથ જોઈને તો વીસળદેવ પૂરો મોહ પામી ગયા.

સાંજ પડી એટલે વીસળદેવે ઓળખાણ પૂછી. લખધીરજીએ બધી વાત કહી સંભળાવી કે “દુકાળ વર્તવા વસ્તીને લખને પારકરથી આવ્યો છું. રજા આપો તો માલ ચારીએ.”

વીસળદેવ બોલ્યા “એ બોં તો ઉજ્જડ પડી છે. તમે પચાવી પડ્યા હોત તો પણ બની શકત. પણ તમે નીતિ ન તજ, તેથી હું એ આખી ધરતી તમને જ સોંપું છું. સુખેથી ગામ બાંધો. પણ કબા રહો. એક સરત છે. રોજ રોજ આંહી ચોપાટ રમવા આવતું પડશે.”

લખધીરજીએ સરત કબૂલ કરી, હાંસલીના મોચલા પગમાંથી નેવળ છોડી, રાંગ વાળી, પોતાના પડાવ તરફ ચડી ગયા. દાયરો જોઈ રહ્યો : “વાહ રજપૂત ! કાંઈ વકો રજપૂત છે ! રાજપૂતી આંટો લઈ ગઈ છે !”

દાયરાની આંખમાં એ વેણ બોલતી વખતે લાલ લોહી ભર્યું હતું. પેટમાં પાપ હતું હતું.

એક દિવસ સાંજે લખધીરજી વઢવાણથી ચોપાટ રમીને પડાવ ઉપર પાછા ફર્યા ત્યારે મુંગજીએ એને વાત કહી કે “ભાઈ, આજ તો હું પૂજ કરતો હતો ત્યારે માંડવરાજ એ વાર મારી સામે જોઈને હસ્યા.”

ચતુર લખધીરજીએ વાત રોળી ટોળી નાખી, પણ અંતરમાં એને ફાળ પડી અધ કે નક્કી મુંગજીને માથે ભાર છે. તે વખતે પ્રતિમા હસે નહિ.

એ વાત તો વિસરાઈ ગઈ. રોજ સવારે હાંસલી પર પલાણીને લખધીરજી વઢવાણ જાય ને સાંજે પાછા આવે. બધા પરમારો દિવસરાત હિલોળા મચાવે છે.

૨

“માડી ! સાબળ્યું કે !”

“શું છે છોડી ?”

“આ ઝોલ્યો રજપૂત રોજ રોજ મારા બાપુ પાસે ચોપાટ રમવા આવે છે એની ખબર છે ને ?”

“હા. એ રોયો આવે છે ત્યારથી દરબારે ઝોરડે આવવાનું થઈ જાયું કરી નાખ્યું છે. કોણ જાણે શું કામણ કરી મેલ્યું છે એ બોલડ સોઢાએ.”

“મા, તમે બહુ ભોળાં છો. સાચી વાત કહું ? એ રજપૂત ઝોલ્યો છે સિંધમાંથી. એને એક જુવાન બેન છે. મારા બાપુને વીવા કરવા છે એટલે આ રજપૂતને જમીન કાઢી આપી છે, ને રોજ આંહી ચોપાટ રમવા બોલાવે છે. પોતે પણ ત્યાં જાય આવે છે.”

ઠાકોર વીસળદેવનાં ઠકરાણી અને એની વડારણ વચ્ચે એક દિવસ આવી વાત થઈ. લખધીરજીની લાગવગ વીસળદેવજી ઉપર એટલી બધી જમી ગયેલી કે એના વિના ખાવું ન ભાવે. આ રાજપ્રીતિ વઢવાણના દરબારી નોકરોથી નહોતી ખમાતી. લખધી-

રજીનો પગ કાઢવા માટે વાઘેલાઓએ રાણીવાસમાં આવી ખટખટ ઉભી કરી હતી.

રાણીને હાડોહાડ બાપી મઠ કે નક્કી રાંડ શોક્ય આવશે. એનાં ફવાડાં સડ સડ બળવા લાગ્યાં. એનું પિયર સાયલે હતું. પિયરીઆં ચમાડ ભતના રજપૂત હતા. પોતાના બાઇમત્રીજીને બોલાવીને કાળી નામણુ જેવી રાણી ડુંદાડી ઉઠી કે “મારું ચલાણુ છે ત્યાં લગી તમે ઉભે મળે વઢવાણુમાંથી ખાવા પામે છે.... રાજ નવી લાવશે એટલે તમારો પગડો પણુ આંહીથી નીકળી જશે. માટે મારા બાઇઓ હો તો જાઓ, એ કાળચુખા રજ-પૂતોના લખાયા વીંખી નાખો. એને મારીને પાછા પારકરનો રસ્તો પકડાવો.”

૩

જંગલ તેતર ઉડિયો, આંચો રાજદુવાર,
ચલાડ સહુ ઘોડે ચડયા, બાંધી ઉભા બાર.

“તેતર ધવાણો, બરાબર ધવાણો ! ” તીરંદાજેએ ચસ્કા કર્યા. ‘કાચો ! કાચો ! કાચો !’ એવી કીકીઆરી કરતું એક નાનું તેતર પક્ષી પાંખો ફફડાવી રહ્યું. પાંખ તૂટી પડવાથી ઉડી શકતું નથી. પગ સાખૂત છે તેથી દોટાદોટ કરવા લાગ્યું. વનનાં બીજાં પક્ષીઓએ કળેળાટ મચાવી મૂક્યો.

“હાં, હવે ધ્યાન રાખજો બાઇએ ! જોજો, તેતર બીજે જમ નહિ. હાંકો, હાંકો આ પરમારોના ઉચાળામાં. કળુઓ જમવવાનું બરાબર બહાનું જડશે.”

એમ બોલતા એ સાયલા ગામના ચમાડ તીરંદાજેએ ધાયલ મથેલા તેતરને ઘેરી લઇ સોઢા પરમારોના પડાવ તરફ હાંક્યો.

ચીસો પાડતો તેતર પડાવમાં દોડ્યો ગયો. અને બરાબર જ્યાં માતા જોમબાઇ પોતાના ઇષ્ટદેવ માંડવરાજની પ્રભાત-પૂજા કરે છે, ત્યાં જ પહોંચી, દેવમૂર્તિના બાજઈની નીચે

લપાઇ ગયો. મા જોમબાઇએ બહારથી કીકીઆટા સાંભળ્યા ને આંહી શરણાગત તેતરના શરીરમાંથી રૂધિર ટપકતું દીઠું. પ્રભુજીપત્ની માળા પડતી મૂકીને એણે બાજઠ હેઠળથી હળવે હાથે તેતરને ઝાલી લીધો. એ લોહીતરબોળ પંખીને હૈયાસરસું ચાંપીને પંપાળવા માંડ્યું. માની ગોદમાં છોકરું લપાય તેમ તેતર એ શરણુ દેનારીના હૈયામાં લપાઇ ગયો. મા તેતરને પંપાળતાં પંપાળતાં કહેવા લાગ્યાં કે “બ્હી મા મારા બાપ ! હવે આંહી મારે હૈયે ચડ્યા પછી તને બીક કોની છે ? થરથર મા હવે. આ તો રજપૂતાણીનો બોળો છે, મારા બચ્ચા ! ”

ત્યાં તો બહાર ઝાંપે ધકળક બોલી રહી. ચબાડોનાં ઘોડાં હમચી બુદ્ધતાં હતાં અને ચબાડો ચસકેચસકા કરતા હતા કે “આંહી ગયો. એલા, અમારો ચોર કાઢી આપો. કોના છે આ કુચાળા ? ”

સોદાઓ બધા પોતપોતાના ડેરામાંથી બહાર નીકળ્યા. પૂછવા લાગ્યા કે “કોણુ છો તમે સહુ માડુ ! આટલા બધા રિડિયા શીદ કરો છો ? આંહી બચ્ચરવાળોના કુચાળા છે એટલું તો ધ્યાન રાખો ભાઇઓ ! ”

“અમારો ચોર કાઢી આપો જલદી. ચોરી ઉપર શિસ્ત જોરી કરો મા. ” ચબાડોએ તોછડાઇ માંડી.

“કોણુ તમારો ચોર ! ”

“અમારો શિકાર : જખમી તેતર. ”

સોદાઓમાં હસાહસ ચાલી. “વાહ, રમ છે તમને. એક તેતર સાર આટલી બહાદુરી ? ”

ત્યાં તો ઝાંપે મા જોમબાઇ દેખાણું. ગોદમાં તેતર છે. પડકાંદ રજપૂતાણીએ પ્રતાપભેર પૂછ્યું “શું છે બાપ ? ”

“ઇ જ, ઇ જ અમારો ચોર. ઇ જ તેતર. લાવો પાછો. ”

“તેતર પાછો અપાય કાંઈ ? એ તો મારો શરણાગત હોયો

ભાઈ ! વળી એ તો મારા ઠાકરના બાજઠ હેઠળ બેઠેલ હતો. એ ભગવાનનો શરણાગત મારાથી પાછો કેમ અપાય ? ”

શરણુ ગયો સોંપે નહિ, રજપૂતાંરી રીત,
મરે તોય મેલે નહિ, ખત્રી હોય ખચીત.

અને પાછા તમે તો બધા રજપૂત લાગો છો બચ્ચાઓ ! ”

“ હા, અમે ચભાડો છીએ. ”

“ ત્યારે હું તમને શું સીખવું ? શરણુ આવેલાને રજપૂત ન સોંપી દે, એટલું મેં શું તમારી જનેતાઓએ તમને ધાવણમાં નથી પાતું બાપ ? ”

ચભાડો કોપ્યા. “ હવે એ બધી વાત મૂકીને ઝટ અમારો ચોર સોંપી દો. ”

“ ભાઈ ! તમે ધર બૂલ્યા. ” કહીને મા જોમબાઈએ તેતરને છાતીએ દાબ્યો. તેતરના માથા પર હાથ પંપાળ્યો.

“તો અમે તમારા લખાયા ફેંદી નાખશું. આંહી પરદેશની માટી ઉપર તમે ભુંડા લાગશો. ”

જોમબાઈએ કહ્યું : “શ્રીદ ઠાલા ઝેર વાવો છો ? અમને પરદેશીઓને શા સાફ સંતાપો છો ? કહો તો મારાં ઘેટાં આપું, બાયબેંસ દઉં, પણ શરણાગત કેમ સોંપ્યો જાય મારાથી ? ”

ચભાડોને તો કળુઓ જોતો હતો. બહાનું જડી બચું. સમ શેરો ખેંચાઈ. એ મામલો દેખીને માતાએ જીવાન બેટા મુંબજીને પડકાર્યો :

મુંબજીને માતા કહે, સુણ સોઢાના શામ,
દળમાં બળ દાખો હવે, કરો ભલેરાં કામ.

મુંબજી ! તેતર માહરો, માગે દુજણ સાર,
ગર્વભયાં ગુરજરધણી, આપે નહિ અણવાર.

“બેટા ! એક ચક્ષુ છે, તો પણ એ આપણું ચરણાગત છે”,
આજ આપણે મર્મામાર્ગ વગર છુટકો નથી : બસે આજ
ચલાડો પારકરા પરમારની રાજપૂતી જોતા જાય. ”

“વાહ મારી જનની ! ” કહીને મુંજોજ તેમ લાઇ ઊઠ્યો.
“ હું તો પરમારને પેટ ધાળ્યો છું મા !

ધ્રુવ ચળે મેરે ડમે, ગમ મરડે ગિરનાર;
(તેમ) મરડે કયમ મૂળીધણી, પગ પાછા પરમાર ?

“ ધ્રુવનો તારો ચળે, મેરે પહાડ ડમગે, ગિરનાર પોતાનું પડખું
ફેરવે, તો પણ પરમાર પાછો પગ કેમ માંડે ? ”

પછી તો તે દિવસે,

* સંવત ચૌદ. ચુમોતરે, સોઢાનો સંગ્રામ;
રણુધેલે રતનાવત નવખંડ રાખ્યું નામ.

સંવત ૧૪૭૪ માં સોઢાએ સંગ્રામ જમાવ્યું. રણુધેલા રતનજીના
પુત્રે નવે ખંડમાં નામ રાખ્યું.

વાર શનીચર શુદ્ધ પંચે, ટાઢા પૂરણ ત્રીજ;
રણુ બાંધે રતનાવતો ધારણ મુંજો ધીજ;

કામણ મહિનાના શુકલ પક્ષની ત્રીજ ને વાર શનિવારના
રાજ રતનજીના પુત્રે રણુતોરણ બાંધ્યું.

મા જુએ છે ને બેટા કુએ છે : એવું કારમું ધર્માણું મંડાઇ
મયું. ચલાડોનાં તીરબાલાં વરસ્યાં, પરમારોની ખાગોએ અપ્પર
બર્મા, અને દિવસ આચમતે તો

પડ્યા ચલાડહ પાંચસે, સોઢા વીસું સાત;
એક તેતરને કારણે અળ રાખી અખિયાત.

* રાસમાળાનો પાઠ : “ સંવત સાત પનોતરે. ” પણ
સાતસો પંદર અતિ વહેલું છે.

પાંચસો ચબાડો કપાઈ ગયા, સાત વીસ (૧૪૦) સોઢા કામ આવ્યા. એમ એક તેતરને કારણે સોઢા પરમારોએ પૃથ્વી પર પોતાની ઇજ્જત આબાદ રાખી.

૪

લખધીરજી તો તે વખતે વીસળદેવની ડેલીમાં ચોપાટ રમવામાં તસ્લીન હતા. એને આ દુઝાની ખબર નહોતી. રાણીએ લખધીરજીને પણ તે જ દિવસ ત્યાં ને ત્યાં ઢુકો કરવાનું કાવતરું રચેલું. સાંજ પડી એટલે વીસળદેવને રાણીએ અંદર બોલાવી લીધા; કહ્યું કે “હવે આંહી બેસો.”

“પણ મહેમાન એકલા બેઠા છે.”

“મહેમાનને એકલા નહિ રાખું. હમણું એના ભાઈયુંની હારે જ સરખાપુરીનો સાથ પકડાવી દેશ.”

“રાણી, શું આ બોલો છો ?”

“ઠીક બોલું છું. એ વાધરાંની દીકરી હારે તમારે પરણવું છે. કાં ?”

“તમે આ શી વાત કરો છો ?”

“હું બધું જ જાણું છું. પણ આજ તો મારા ભાઈજાએ એ તમામને જમપુરીમાં પહોંચતા કર્યા હશે !”

વીસળદેવ બધો ભેદ સમજ્યો; દોડતો દોડતો ડેલીએ આવ્યો; લખધીરજીને કહે કે “ભાઈ, જલદી ભાગ. તારે માથે આફત છે, ફરી આંહી આવીશ મા !”

જય દહને લખધીરજી ઘોડી ઉપર પલાય્યો; પણ મઠ વગોટવા જાય ત્યાં તો રાણીના કાવતરાખાને આડા ર્યા.

“મને કોઈ રીતે જવા દો !”

“હા, તારી હાંસલી દેતો જા.”

“પુત્રીથી, પણ દરવાજે. આંહી બનરમાં હું ખરાસીઓ ઉડીને ભોથે ચાલીશ તો મારી આખર નશે.”

દરવાજે પહોંચીને હાંસલીના ડેબામાં પમની ઝેડી મારી ત્યાં હાંસલી ઉડીને એક નાડા વા જઈ ઉભી. લખધીરજી બોલ્યો કે “હ્યો બા, રામ રામ ! રજપૂતનાં ઘોડાં ને રજપૂતનાં ડોકાં, એ વ એક સાથે જ લેવાય, એટલી વાત હવેથી જૂનશો નહિ.”

હાંસલીને જાણે પાંખો આવી. ઘણું ચે દોડવા જાય, પણ શું કરે ? પગમાંથી લોઢાની નેવળ કાઢતાં લખધીરજી બૂલી ગયેલો હતો. પાછળ વઢવાણની વાર હતી એટલે ઉતરીને નેવળ છોડાય તેમ નહોતું. પછી તો હાંસલીને જાણે મારવાનું જ રહ્યું. હાંસલી ધરતી ઉપર ચાલે તે કરતાં ત્રણગણું તો હવામાં ઉડવા લાગી. એમ કરતાં રસ્તામાં એક ૧૮-૨૦ હાથનો વેંકળો આવ્યો. પાણી ભરપૂર હતું. જે ઘડીએ હાંસલી ટપીને ખીન્ને કાંદે પહોંચી તે ઘડી નેવળ તૂટી ગઈ. [ત્યારથી એ વેંકળાનું નામ આજ પણ ‘ઘોડાટપ’ કહેવાય છે.]

રસ્તામાં લખધીરજીને કાળ પડી ગઈ હતી. મુકામ ઉપર આવીને જુએ તો મા મંજળના શબ્દનું માથું ખાળામાં લપ્પને બેઠાં હતાં. એક તેતરને કારણે મુંજો મરે, એ વાત સાંભળીને લખધીરજીની છાતી સવા વેંત ઉચી ચડી. માને કહે કે “મા, આજ રોવાનું ન હોય. આજ તો ઘોળમંગળ આવનો દિવસ છે. આજ તમારી કુંખ દીધાવીને મુંજો સ્વર્ગે ગયો. જુઓ મા, જોયું મુંજનું મ્હોં ? હમણાં ઉડીને તમને ઇપકો દેશે ! આવું મોત તો તમારા ચારે દીકરાને માટે માનજો, માડી !”

“બાપ લખધીર, તારો બાપ સ્વર્ગે સીવાવ્યા તે દી’ આ મુંજો પેટમાં હતો. એટલે મારાથી એની સંગાથે જવાણું નહિ. આજ તારા બાપની ને મારી વચ્ચે વીજ વીશ વરસનું છેડું પડી ગયું. હવે તો મુંજને સથવારે જ મને રાજી થઈને જવા દે.”

એહ ખડકાવીને માતાજી દીકરાનું શબ લઈને સતી થયાં. આજ પણ એ જગ્યાએ જોમખામ માતાનો પાળીઓ છે. આજ પણ જે બાઈને છાતીએ ધાવણુ ન આવતું હોય તે આ પાળી-આને પોતાનું કાપડું અડાડી આવે તો ધાવણુની શેડો છૂટે એવી લોકવાયકા છે.

મા અને બાઈને સ્વર્ગે વળાવીને લખધીરજી શોકમાં નહોતો પડી ગયો. એણે એ ઠેકાણે ગામ બાંધ્યું. એક રબારણુ રોજ દૂધ આપી જતી તેને લખધીરજીએ ખેન કહેલી. એનું નામ મૂળી હતું. મૂળીની મમતાથી પરમારે ગામનું નામ મૂળી રાખ્યું.* એ રીતે આજનું મૂળી સોઠા પરમારોની રાજધાની બન્યું.

*કોઈ કહે છે કે એ મૂળી ડેઠ હતી.

એક અબખાને કારણે

સિં ધમાં તે સમયે એક સૂમરો રાજ્ય રાજ કરતો હતો. સૂમરાના દરબારમાં હેબતખાન નામના એક જતની નોકરી હતી. સૂમરાના કાનમાં કોઈએ મોહિની રેડી કે હેબતખાનના ધરમાં સૂમરી નામની એક પદ્મણી જેવી કન્યા છે. કામદેવનાં જુવા સરખા માંડતૂર સૂમરાએ હેબતખાનની કન્યાનું માથું મોકલાવ્યું.

હેબતખાને ના પાડી; જવાબ વાળ્યો કે “રાજના હીરા-મોતીના હારની બેડીઓ પહેરાવવા કરતાં તો મારી સુમરીને હું કોઈ મારા જેવા મરીબના ધરની ધરવાણી બનાવીશ.”

સૂમરાએ નકાર સાંભળીને હુકમ કર્યો કે “નાસવા માંડ. હ બહિને જળરક્તીથી તારી છોકરી કુંટવી લખશ.”

હેબતખાન પોતાના કપીલાને લઈ પોતાના રસાલાની સાથે બામવા મંડ્યો. જુજમાં આવીને એણે રાવનું શરણ માગ્યું. રાવે તો પોરસમાં આવી જઈ આશરો દીધો, પણ રાવના અમીર ઉમરાવોએ ને કામદારે સિંધ સામે આંગળી ચીંધીને બતાવ્યું કે “સૂમરાનાં બાલાં આવીને હમણાં જુજને રોળી નાખશે,” કામદારે હેબતખાનને કહ્યું કે “ચાલ્યો જ.” ભર કચેરીમાં હેબતખાને રાવને પૂછ્યું કે “આ હુકમ આપનો છે?”

રાવની આંખો ભોંંચમાં ખૂટી ગઈ. એણે માથું ઉંચું કર્યું નહિ. ‘યા અસ્લાહ!’ કહીને હેબતખાન પોતાનાં બાલબચ્ચાં લઈ ચાલતો ગયો.

બધા જતો જમનનગરમાં રોકાઈને આશ્ચર્યે માનવા મથા. જમનનગરે સંભળાવ્યું કે “જુને ન સંઘર્યો તો મારું શું મળ્યું?” નગરનાં બારણાં બંધ જોઈને જતો દ્રોણ રાજમાં મથા. દ્રોણથી જાકારો સાંભળીને આખો કબીલો મોતની તૈયારી કરી ચાલી નીકળ્યો.

માર્ગે મૂળી માનનો ટીંબો આવ્યો. પાદરમાં જ જુવાન સોઢાઓ રમત ખેલતા હતા. જુવાનોએ આ જતોનાં બાળકોને રોતા સાંભળ્યાં. લીંપુની ફાડ જેવી આંખોમાંથી બોર બોર જેવડાં પાણી પાડતી જતાણીઓને જોઈ. મૂળીને પાદરથી એક વટેમાર્ગ પશુ પોરો ખાધા વગર જાય નહિ, અને આ રોતાં કકળતાં દોઢ હજાર મુસાફરો કાં સીધાં ચાલ્યાં જાય? સોઢાઓએ જતને પૂછ્યું “ભાઈ, ક્યાં જવું?”

“જવું તો દરીઆમાં.”

“કેમ એમ?”

“ધરતી અમને બધેયથી જાકારો દે છે. એને અમારો ભાર આકરો થઈ પડ્યો છે.”

“આમ કેમ આડું બોલો છો ભાઈ!”

“આડું નથી બોલતા ભાઈ! સાચું જ કહીએ છીએ. પરશુરામે એકેય રજપૂત ક્યાં રહેવા દીધો છે?”

“પણ ભાઈ, બોલો તો ખરા, શી આફત છે?”

હેબતખાને બધી વાત કહી સંભળાવી. પરમારોમાં વાત પ્રસરી ગઈ, મૂળીને ટીંબો મોટા લખધીરજીથી ચોથી પેઢીએ લખધીર બીજાનું પાટ તપતું હતું. એણે જઈને પોતાની વૃદ્ધ માતાને પૂછ્યું કે “માડી, જતોને આશ્ચર્યે આપું?”

પરમાર માતા બોલ્યાં: “દીકરા, આજ એક વાત મને સાંભરી આવે છે. તું નાનો હતો. એક વખત હું નાવા બેઠી હતી, ત્યારે તું રોતો હતો. હું આવીને જેઠ ત્યાં તો તને વઝારણુ ધવરાવતી હતી. મેં તને હિંદે માથે લટકાવીને વઝારણુનું ધાવણુ ઓકાવી નાખેલું. પણ આજ લાગે છે કે એકાદ ટીપું તારા પેટમાં રહી

મયું હશે ! નહિ તો પરમારનો દાકરો નિરાધારને આશરો દેવાને ટાણે રળ લેવા આવે નહિ.” એટલું બોલતાં તો માની મોટી મોટી આંખોમાંથી આંસુડાં ચાલ્યાં ગયાં.

“માડી ! તમારે અફેક આંસુએ મારે. અફેક અવતાર ઓળ-ધોળ કરે.” એટલું કહીને માને પાચે માયું અડાડી જુવાન લખધીરજી ઉપડતે પગલે ચાલ્યો ગયો. આખો દાયરો લખને જતોની આડો ફર્યો કે “જવાય નહિ, મૂળીના કુખામાં જેટલી જગ્યા હશે તેટલી તમને કાઢી દેશું; અને રક્ષણ નહિ કરી શકાય તો ચ મરશું તો ખરા !”

હેમતખાન બોલ્યો, “હું પારકાને રક્ષણે જીવવાને લોભે નથી આવ્યો, પરમારો ! હું તો ફક્ત આટલીજ શાંતિથી મરવા માયું છું કે આખરે અમને સંધરનાર રજપૂત મળ્યા ખરા.”

પરમારોએ જતોને ઓરડા કાઢી ઓખ્યા. જતના હમણાંને વીંટીને રાતદિવસ પરમારોનો પહેરો ખેંસી ગયો. ત્યાં તો સુમરાની ફાજના પડધા બોલ્યા.

મૂળીની ભોં માળી જેવી સપાટ છે. થોડે માણસે એ ભોંમાં બચાવ થઈ શકે નહિ તેથી જત અને પરમારોએ માંડવના વંકા ડુંગર ઉપર આશરો લીધો. સુમરાની ફાજ ડુંગરાની તળેટીમાં ઓડા લમાવી બેઠી. પણ ઉપર જવાનો લાગ આવતો નથી. ઉપર અડવાની એ વિકટ કેડીએ જનાર શત્રુ કાં તો પલભરમાં ઉપરની ગોળી ખાઈને મરે છે, ને કાં તો તે નીચેના ઉંડા કોતરમાં ઊડી પડે છે. એમ છ મહિના વીત્યા. એક દિવસ પરમારોના મુકામમાં ડુંવર હાલાજીએ વેલા નામના હજમને કાંધક આકરાં વેણુ કલાં હશે તે ન સંખાવાથી વેલો ભાગીને સુમરા બાદશાહની છાવણીમાં આવ્યો. આવીએ કહ્યું કે “શું કામ મરો છો ? હું તમને એક દિવસમાં જતાડું.”

બાદશાહ કહે “શાખાશ, હું તને ગામ મરાસ આપીશ.”

વેલાએ ધલાજ બતાવ્યો. ડુંમરની પાછળના ભાગમાં એક બહુજ વંકી છુપી જગ્યાએ પરમારોને પાણી પીવાનો એક કૂવો

હતો. એ એકના એક જળાશયમાં વેલા હળમે સુમરાઓને હાથે મે માયો કપાવીને નખાવી.

સાંજે આવીને પરમારોના પખાલીઓએ કુવાને બ્રષ્ટ મચેલો જોયો. પરમારોએ પોતાનું મોત સામે ઉભેલું દીઠું. જતોને જણાવી દીધું કે “ભાઈઓ, સવારે ઉઠીને અમે તો ઝાડીમાંથી નીકળીને કેસરીઆં કરશું. પણ તમે મુસલમાન કામ છો. તમને એ પાણી પીવામાં વાંધો નથી. તમે સુખેથી જીવાય ત્યાં લગી જવળે. અમારા છેલ્લા રામરામ છે !”

હિંમતખાને જવાબ વાળ્યો કે “શું એકલા પરમારો જ મરી જાય છે ? આજ જુઓ તો ખરા, જતના લોહીમાં પરમારના લોહી જેટલી જ ક્ષાત્રવટ ભરી છે કે નહિ ?”

રાત પડી ત્યાં તો જતાણીઓમાં કાળો કકળાટ થઈ રહ્યો કે “અરેરે ! દૂધીઆ દાંતવાળા પરમારોને આવતી કાલે તો જરનાં ફુંડાંની જેમ વાઢી નાખશે, અને હજી તો માની ગોદમાંથી ચાલી આવતી રંભા જેવી રજપૂતાણીઓ કાલે પ્રભાતે ચિતા ઉપર ચડશે. હાથ રે પાપણી દીકરી સુમરી ! હાથ ઝાકણી ! તું કેટલાને ભરખી લક્ષ !”

સુમરીએ એક ખુણામાં બેઠાં બેઠાં આ મેણાં સાંભળ્યાં. અધરાત ભાંગી અને સડું જતાણીઓની આંખ ખીંચાઈ, તે વખતે સુમરી કિલ્લાના યોગાનમાં આવીને ઉભી રહી. આકાશમાં ટમ ટમ ઝળુકતા ચાંદરડાં સામે જોઈ રહી. એના હૈયામાંથી નિસાસો નીકળી મયો કે “રે ખુદા ! મારો શો ગુન્હો ! મને આવડું બધું કેય કાં દીધું ?”

સવારને પહેરે સૂર્ય મહારાજે જ્યાં ઉદ્યાયળને માથે કોર કાઢી, ત્યાં તો કેસરીઆ વાઘા સજીને પરમારો નીકળ્યા. જતો પણ સાથેજ નીકળ્યા. સુમરા સાથેના એ સંગ્રામમાં હિંમતખાનનો એકનો એક જીવાન દીકરો કામ આવી મયો. રાંડેલી બાલીએ સુમરીને સંભળાવ્યું કે “ચુડેલ ! તારા સમા ભાઈને ય તેં આજ ભરખ્યો.”

સુમરીને કાળજી બધું છેલ્લું તીર ભોંકવાનું હતું તે ભોંકાઈ ગયું. રાતે સોપો પડી ગયો તે વખતે છાનીમાની બહાર નીકળી, એક જોવાળીયાના છોકરાને સાથે લઈ સુમરી સાંઢ્ય ઉપર ચડી; અને ખુદા બતાવે તે માર્ગે પંચ કાપવા માંડ્યો. એ વાતની ખબર પડતાં જ એની પાછળ સુમરાઓ ચડ્યા. બરાબર ખમખમું થયું તે ટાલે સુમરી વણાઈ આમને પાદર પહોંચી. પાછું વાળીને જુએ ત્યાં તો સુમરાના ઘોડા ચાડા ફરી વળેલ જોયા !

“હે અમ્મા, મારમ દેજે !” એટલું કહીને સુમરીએ સાંઢ્ય ઉપરથી પડતું મેલ્યું. ધરતી ફાટી; અને મા જેમ રોતા બાળકને પોતાના માનેસે વળગાડીને ઉપર પાલવ ઢાંકે, તેમ ધરતીએ પણ સુમરીને અંદર લઈ પોતાનું પડ ઢાંકી દીધું. સુમરી જે ઠેકાણે સમાઈ ગઈ ત્યાં એની ચુદ્ડીનો એક છેડો બહાર રહી ગયો હતો. અલારે ત્યાં ‘સુમરી બીબીનું તળાવ’ છે, ને કબર છે. એ કબરની માનતા ચાલે છે.

આંહી માંડવના ડુંગર ઉપર તો જુવાનડાઓ હોરી ખેલતા હોય તેમ લોહીની શેડો છુટતી હતી. ઇસાજી નામનો એક જત દુસ્મનની કારમી જોળી ખામને કંઠોળાની ટેકરી ઉપર પડ્યો હતો, અને એનાથી થોડે આધે લખધીરજીનો કાકો આસોજી પણ ધાયલ થઈને સૂતો હતો. બેયના અંગમાંથી ખળળ ખળળ લોહીની રેલ ચાલતી હતી. ઇસાજી પડ્યો પડ્યો પોતાના લોહીની રેલા આડો માટીની પાળ બાંધતો હતો. મોતના પીડામાં કસટાતો આસોજી પૂછવા મંડ્યો કે “ભાઈ ઇસા ! મરતી વખતે શું તને ચાલો ઉપડ્યો ? માટી શીદ ફેંદી રહ્યો છો ?”

ઇસો જવાબ આપે છે કે “હે ભાઈ, આ ચાલો નથી. આ માઈ—મુસલમાનનું લોહી છેલ્લી ધડીએ તારા લોહીમાં ભેળાઈને તને બ્રહ્મ ને કરે, ને તાઈ મોત ન બગાડે, માટે હું આડી પાળ બાંધું છું !”

“એ ઇસા ! મ બોલ, મ બોલ ! મોત બગડતું નથી. સુધરે છે. આજ છેલ્લી પયારીએ સૂતાં સૂતાં આબડછેટ ન હોય. ન અટકાવ, ન અટકાવ. આપણું લોહીને ભેળાવા દે.”

ઇસા સૂણ ! આસો કહે, મરતો પાળ મ બાંધ,
જત પરમારાં એક બે, રાંધ્યો ફરી મ રાંધે.

એ સાંબળીને ધસાજીએ પોતાના લોહીને વહેવાં દીધું. બેયનાં
લોહી બેળાં રેલ્યાં. ત્યારથી જત અને પરમાર પરસ્પર પરણે છે.
એ લોહીનાં આલ્શીગન અમર રહી ગયાં છે.

ત્યાં તો વણોદથી વળી આવેલા સવારોએ ખબર આપ્યા કે
જેને માટે વેર મંડાયું હતું તે તો ધરતીમાં સમાધ મધ. પોતાની
દીકરી જીવતી દુસ્મનોના હાથમાં ન મધ, અને મોત બહાણું
મણ્યું, તે જોઈને જતો પ્રસન્ન થયા. પણ પરમારોને તો એ સ્ત્રીની
આત્મ-હત્યા સ્ત્રીહત્યા જેટલી જ વસમી લાગી. પરમારો હતાશ મધ
મયા. સુમરાએ તો પરમારોની કતલ કરી નાખી હતી. તે ઉપરાંત
એણે હાલાજીને ક્રોધ કરીને લખધીરજીને કહ્યું કે “મારા લશ્કરને
સિંધમાંથી આવવાનું ખર્ચ નહિ આપ તો હાલાજીને ઉપાડી જઈ
મુસલમાન કરીશ. ”

લખધીરજીએ અમદાવાદના બાદશાહ મહમ્મદ બેગડાની સહાય
માગી. બેગડાએ વચ્ચે પડી, લશ્કરનું ખર્ચ લખધીરજી ચૂકાવશે
એવી બાંધધરી દીધી, અને ખર્ચ પરમારો ન ભરે ત્યાં સુધી
હાલાજીને પોતાના કબ્જામાં રાખવાનું ઠરાવ્યું.

૨

હાલોજી પરમાર મહમ્મદશાહની સાથે અમદાવાદ જઈ રહ્યો.
બાદશાહની ઉમેદ હતી કે હાલાજીને મુસલમાન બનાવવો; પણ
જેરજીવમથી નહિ, એને ઇસ્લામનું સાચું ધર બતાવીને. તેથી
બાદશાહે ચાર મરજદી બ્રાહ્મણોને લાવીને હાલાજીના રસોડા
ઉપર મૂક્યા, હાલાજી જરાય ન દુભાય તેવી રીતે બાદશાહે
બદોબસ્ત કરાવ્યો. બીજી તરફ એને ઇસ્લામ ધર્મનાં રહસ્યો
સમજાવવા મૌલવીઓ રાખ્યા. પણ હાલાજીનું મન પલળ્યું નહિ.
સુમરાની ખંડણી પૂરી થયે હાલોજી પોતાના બાઈની પાસે
મૂળી ચાલ્યો ગયો.

પાંચમે જ દિવસે મારતે ઘોડે હાલોજી પાછો અમદાવાદ આવ્યો. ભરકચેરીમાં હાંકતી છાતીએ હાલોજી આવીને બોલી ઉઠ્યો કે “ બાદશાહ સલામત ! મને મુસલમાન બનાવો, જલદી મને મુસલમાન બનાવો. ”

બાદશાહ તાજશુબ્બ બની ગયા. એણે બધી હકીકત પૂછી. હાલાજીએ હકીકત કહી:

“ હું મારે ઘેર ગયો. આપે અહીં મને કેવી રીતે પવિત્ર રાખ્યો તેની વાત મેં મારાં બાઇબાબીને કહી સંભળાવી. ત્યાર પછી મને તરસ લાગવાથી હું પાણીઆરે જવા ઉઠ્યો, ત્યાં તો મારી બાબી આડી ફરીને ઉભી રહી. બાબીએ કહ્યું કે “તમે પાણીને ગાળે અડશે મા. ”

મેં કહ્યું, “બાબી, હાંસી કરો છો કે શું ? ” બાબી બોલ્યાં કે “ના, હાંસી નથી, ખરું છે. ” તોય હું હાંસી સમજ્યો, ચુલા પાસે જઈ ચાલ્યો. પણ બાબીએ ક્રોધ કરીને કહ્યું કે “તમે તો મુસલમાનની બેળા રહી આવ્યા છો. હવે તમે ચોરખા ન ગણાઓ. જહાપનાદ, જે હિન્દુ ધર્મ આવો સાંકડો હોય તો મુસલમાન જ શું ન થઈ જવું ? મને મુસલમાન જ બનાવો.”

હાલોજી મુસલમાન બન્યો. બાદશાહે લખધીરજીને મૂળીથી અમદાવાદ બોલાવ્યા, અને દુકન દીધા કે રાણપુરની ચોવીસી હાલાને આપો. બાદશાહે પોતે બીજાં ચાર મામ પણ હાલાજીને મસાલમાં આપ્યાં. એ રીતે હાલાજીને રાણપુરની માદી ઉપર મોકલ્યા. સાથે મોમલ, શેખ શિપાહ, લોદી અને બલમલા રાઠોડ, એમ ચાર અમીરો આપ્યા: એક મસાલ આપી.

૩

એક દિવસ હાલોજી પરમાર રાણપુરથી જમાબંધી ભરવા માટે ધંધુકા ગયા છે. તેજ દિવસે કાઠીઓએ ધંધુકાની ખાચો વાળી. મામમાં વસ્તીનાં કદમાંત સાંભળીને હાલાજીનું હૃદય હલમલી ઉઠ્યું. મનમાંથી અંતર્યામી દેવ બોલ્યા કે “હાલાજી, તારી કાયા બલે

વટલી. પણ રૂદ્ધિઓ તો ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળનો રહ્યો છે ને. આજ તું એકાં કાઠી ગાયો વાળી જશે ? હે અગ્નિપુત્ર ! તારા આપદાદાનાં બિરહ સંભાર !”

એકસે પંડે હાલાળ ગાયોની બહારે ચડ્યા. ધંધુકાની દક્ષિણે એક ગાઉ ઉપર કાઠીઓની સાથે ભેટો થયો, અને ધીંગાણામાં હાલાળ કામ આવ્યા. આજ સરવરશા પીરની જગ્યામાં એમની પાંચેક હાથ લાંબી કબર મોળૂદ છે.

હાલાળનાં રાણી પોતાના દીકરા હાંસુજીને તેડી બાદશાહની પાસે ગયાં. રાણીની અરજથી, જે જગ્યાએ ગાયોને કારણે હાલાળ કામ આવ્યા તે આખી જગ્યા બાદશાહે જૌયરમાં આપી દીધી.*

હાલાળના માથામાં બાદશાહે હાંસુજીને ભૂતીઆ, ભહરીઆ, દાંતીઆ ને જાંબુડીઆ નામનાં ચાર ગામડાં પણ આપેલાં. તે ગામ આજે ઉજ્જડ થઇ ધંધુકાની સીમમાં ભળી ગયાં છે. હજુયે એના ઢોરા એંધાણીઓ તરિકે મોળૂદ છે, અને એ ગામો ઉપરથી મારગોનાં નામ પણ પડેલાં છે.

*આજે અંગ્રેજ સરકારે એ જગ્યાની સરકારી વીડી બનાવી નાખી છે.

સિંહનું દાન

મૂળીના પાટ ઉપર સાતમી પેઢીએ ચાંચોજી થઇ ગયા. એક વખત હળવદના રાજરાણા કેસરજી, ધ્રોળના રાજા અને ચાંચોજી એકસાથે ગોમતીજીમાં નહાવા ગયા હતા. ગોમતીજીમાં સ્નાન કરતી વખતે ધ્રાંગધ્રાના તથા ધ્રોળના દરબારે કાંધક વ્રતો લીધાં; પણ ચાંચોજીએ તો એવું વ્રત લીધું કે “મારી પાસે જે કાંઈ હશે તે હું મારા જન્યનારને આપીશ.”

ત્રણે જાત્રાળુઓ ઘેરે આવ્યા. બે મોટા દરબારોનાં વ્રત થોડે વખતે છુટી ગયાં, પણ ચાંચોજીની પ્રતિજ્ઞા તો જીવસટોસટની હતી.

હળવદ દરબારે પોતાના દસાંદી ચારણને ઉશ્કેર્યો; વચન આપ્યું કે “પરમારનું નીમ છોડાવ તો તને તું જે માગે તે આપું.”

ચારણ કહે કે “પરમારનો હું પુત્ર માથું માગીશ તો માથું ચે વધેરી દેશે.”

દરબાર કહે કે “એવું કાંધક માગ કે પરમારને ના પાડવી પડે.”

ચારણ મૂળી આવ્યો. બર કચેરીમાં દેવીપુત્ર અને અગ્નિપુત્ર બેઠીને મળ્યા. ચાંચોજી કહે કે “કવિરાજ, આજ્ઞા કરો.”

“બાપ ! તમથી નહિ બને.”

“શા માટે નહિ બને ? માંડવરાજ જેવો મારે માથે ધણી છે. આ રાજપાટ ઉપર તો એની ધજા ફરકે છે, મારી નહિ.

કોઇ દિવસ આ રાજપાટનાં શુભાન કર્યાં નથી. માંડવરો ધણી એની લાજ રાખવા જરૂર આવશે. ”

“અન્નદાતા, મારે તારી રીદ્ધિસિદ્ધિની એક પાછએ નથી જોતી. તારા લાખપચાવ પણ ન ખપે. તારા માથાનો પણ હું બૂખ્યો નથી. ”

“જે માગવું હોય તે માગો. ”

ચારણે ગોઠણબર થઇને દુહો કહ્યો કે :

અશ આપે કે^૧ અધપતિ, દે ગજ કે ઢાતાર;
સાવઝ દે મું સાવલલ,^૨ પારકરા પરમાર ।

“કોઇ રાજ ઘોડાનાં દાન કરે, તો કોઇ હાથી આપે. પણ હે સહુથી ભલા રાજા, તું મને જીવતો સાવઝ આપ. ”

“સાવઝ ।” સભાને અવાજ ફાટી ગયો.

“હા, હા, જીવતો સાવઝ ।” ચારણે લલકાર કર્યો :

જમીં દાન કે દે જખર, લીલવળું લીલાર,
સાવઝ દે મું સાવલલ, પારકરા પરમાર ।

“કોઇ જખરા રાજાઓ જમીનનાં દાન આપે, કોઇ પોતાનાં લીલાં માથાં ઉતારી આપે, પણ હે પરમાર । તારી પાસે તો હું સાવઝ માગું છું. ”

હાહાકાર કરીને આખી કચેરી તાડુકી ઉઠી કે “ગઢવા, આવું માગીને પરમારની આખર પાડવામાં વડાઇ માનો છો કે ? ”

ચારણે તો ખિરદાવળ ચાલુ જ રાખી :

કોડપસાં દે કવ્યદને, લાખપસાં લખવાર;
સાવઝ દે મું સાવલલ, પારકરા પરમાર ।

“તું બીજા કવિઓને ભલે કોડપસાવ અને લાખપસાવનાં દાન દેજે, પણ મને તો હે પારકરા પરમાર, સાવજ જ ખરે.”

“જાઝારો ગઢવો !” સભામાં સ્વર ઉઠ્યો. ગઢવીએ ચોથો દુહો માયો :

દોઢા રંગ તુંને દઉં, સોઢા બુદ્ધિ સાર !
મોઢે ઉજળે દે મને, પારકરા પરમાર !

“હે સારી બુદ્ધિવાળા સોઢા પરમાર, હસતું મ્હોં રાખીને મને સાવજ દેજે. એટલે હું રાજાઓની કચેરીઓમાં તારાં દોઢાં વખાણુ કરતો કરતો જ કસુંબો લઈશ.”

ચાંચાણના મુખની એકેય રેખા બદલી નહિ. મ્હોં મલકાવીને એણે કહ્યું કે “કવિરાજ, આવતી કાલે પ્રભાતે તમને સાવજનાં દાન દેશું.”

* * *

મધરાતે માંડવરાજના માનકમાં જઈને ચાંચાણએ અરજ ગુજરી કે “એ સરજદેવ ! જીવતો સાવજ ક્ષી રીતે દઉં ? તારી ધન લાજ નહિ એવું કરજે, દેવ !”

દેવળના કુમ્ભટમાંથી ધણધણાટી દેતો અવાજ આવ્યો કે “હે ક્ષત્રી ! એમાં મારી પાસે શું આવ્યો ? મારા કુંગરમાં આટલા આટલા સાવજ ડણક દષ્ટ રજા છે. તું ક્ષત્રી છો તો એમાંથી એકાદાને ઝાલી લે !”

બીજો દિવસ થયો. પ્રભાતે આખી કચેરીને લઈને ચાંચાણ ચોટીલાના કુંગરમાં ગયા. ચારણને કહ્યું કે “ચાલો કવિરાજ, સાવજ આપું.”

પરમારના ચારણોએ બિરદાવળ ઉપાડી :

પાંચાળી ચીર પુરિયાં, વીઠલ ! તં વણપાર,
શરમ રાખ્ય ચાંચાણી, જગદીશણ ગજતાર !

ત્યાં તો ત્રાડ દેતો એક સિંહ નીકળ્યો. દોટ કાઢીને ચાંચા-જીએ એના કાન ઝાલ્યા. બકરી જેવો બનીને સિંહ ઉભો રહ્યો. પરમારે ખૂમ પાડી કે “હ્યો કવિરાજ, આ સાવઝનાં દાન.”

ચારણ પાછે પગે ભાગવા લાગ્યો. ત્યારે ચાંચાજીએ સાદ કર્યો કે “મઢવા ! નવ લાખ લોખડિયાળીઓ લાજે છે. અરે તું કાષ્ટકનો શીખવ્યો મારી લાજ લેવા આગ્યો, ને હવે ભાગ્યો !

સાવઝ ભાળી ‘સામહો, ભડકયા કે મહીભાગ,
ચપાંથુ ! પાછા પાગ, ભરવા ન ઘટે ભડગને.

“કેંક મહીપાળો પણ સામે સિંહ દેખીને પલાયન કરી જાય છે. પણ એ ચારણ ! મઢને પાછાં પમલાં માંડવાં ‘ન શોભે.”

દાન માગતી વખતે મઢવી એ વાત જૂલી મયેલો કે દાન દેવા કરતા લેવું બારે પડશે, અને એક વાર માગેલાં દાન સ્વીકાર્યા વિના તો બીજો ઉપાય નહોતો. ચારણનો વંથ લાગ્યો. થું કરવું ? ચારણે ચતુરાઈ કરીને આધે ઉભા ઉભા કહ્યું કે

“ચાંચે સિંહ સમજીયો, કેસર ઝલીયો કાન;
(હવે) રમતો મેલ્યે રાણુ ! પોત્યો પરમારાંધણી !

“ઓ બાપ ચાંચા ! તેં કેસરીસિંહને કાન ઝાલીને મને સમર્પણ કર્યો, એ હું કબૂલી લઉં છું. મને દાન પહોંચી ગયું. હવે તું તારે એને રમતો મૂકી દે હે રાણા !”

સાવઝને માથે હાથ ફેરવીને રાજા બોલ્યો કે “જાઓ, વનરાજ ! મારી લાજ આજે તમે રાખી છે.” સાવઝ ચાલ્યો ગયો. લોકો કહે કહે છે કે એ માંડવરાજ પોતે જ હતા.

વર્ણવો પરમાર

સૌ રાષ્ટ્રને ઓતરાદે કિનારે ટીકર નામનું હસો વરસનું જૂનું ગામ છે. એ ગામની થે ઉત્તરે મરડક નામની એક ધાર, બરાબર બેઠેલા ઉંટનો આકાર ધરીને પડેલી છે. એ ધારથી ત્રણ માઉ આથે ઉત્તરમાં, ઝાળ નામનાં પાંચ ઝાડના કુંડની વચ્ચે એક મીઠા પાણીનો વીરડો છે, એક પુરુષનો પાળીઓ છે, ને એક સતીના પંજની ખાંભી છે. આસપાસ ધગધમતી રેતીનું રણ પડ્યું છે. ચૈદ ચૈદ માઉ સુધી મીઠા પાણીનું એકેય ટીપું નથી મળતું, કે નથી કોઇ વિસામો લેવાની હાંચડી. દિવસને વખતે કોઇ મુસાફર એ રણમાં ચાલતો નથી. ચાલે તો ચોકીવાળાઓ એની પાસે પૂરું પાણી છે કે નહિ તેની ખાત્રી કર્યા પછી જ જવા આપે છે. રાતે ચાલેલો વટેમાર્ગ સવારને પહેરે રણને સામે કાંઠે એક ધર્મશાળાએ પહોંચીને વિસામો લે છે. એને 'વર્ણવા પીરની જગ્યા' કહે છે.

આ વર્ણવો પરમાર કાણ હતો? પચીસ વરસનો એક ક્ષત્રી યુવાન : હજુ તો *દસૈયા નહાતો હતો. અંચ ઉપરથી અટલસના પોશાક હજુ ઉતર્યા નહોતા. હાથમાં હજુ મીઠળ હીંચકતો હતો. પ્રેમીની આંખના પાંચ

*ક્ષત્રીઓમાં એવી રીત છે કે પરજ્યા પછી દસ દિવસ સુધી રોજ સવારે ન્હામ, ને પાછો એનો એ પોશાક પહેરી લે.

પલકારા જેવી પાંચ જ રાત હજી તો માણી હતી. આખો દિવસ એને ઘેરીને ક્ષત્રી-દાસરે. એના સંયમની ચોકી કરતો; અને ત્યાર પછી તો એ કંકુની ટસર જેવા રાતા ઢોલીઆમાં, સવામણુ રૂની એ તળાઈમાં, સમુદ્રરશીણુ સરખા એ ઘોળા ઓછાડમાં, ગેરી રજપુતાણીની હાંકતી છાતી ઉપર પડ્યાં પડ્યાં રાત્રિના ત્રણ પહોર તો કાણુ જાણે કેટલા વેગથી વીતી જતા; રાત્રિથી જાણે એ ક્ષત્રી-ખેલડીનાં સુખ નહોતાં સહેવાતાં, નહોતાં જેવાતાં.

આજ છઠ્ઠા દિવસનું સવાર હતું. રાત આડા કેટલા પળ રહ્યા છે તે ગણ્યા કરતી રજપુતાણી એની મેડી ઉપરથી કમાડની તરડ સોંસરવી ડેલીએ ખેડેલા અંદીવાન સ્વામીને જોયા કરતી; પણ વર્ણુવાનું માથું તો એ ખીડેલી બારી સામે ક્ષી રીતે ઉચું થઈ શકે ? ઉઘાડી સમશેરો સરખા કેટલી યે આંખો એના ઉપર પહેરો ભરતી હતી. એ તો હતાં ક્ષત્રીનાં પરણેતર.

ત્યાં તો ગામમાં ચીસો પડી, ધરેધર વાછરૂ રોવા લાગ્યાં, યુંગીઓ ઢોલ ગાળ્યો, અને ચારણે ચોરે આવીને હાકલ કરી કે

ક્ષત્રી લાગે ખોટ, ગઢથી જતાં ગાવડી;
દેખી વણુવા દોડ, મત લજ્જાએ માવડી !

ગામનું ધણુ ભેળીને મીયાણા ભાગતા હતા. ભાક્ષો લખને વણુવો ચોરેથી જ ઘોડે પલાણ્યો, મીયાણાની ગોળીઓનો મે વરસતો હતો તેમાં થઈને વર્ણુવો પહોંચ્યો. ખીજા રજપૂતોને પાછળ મેલીને દોડ્યા આવતા આ મીઠળખંધા વરરાજાને જોતાં તો મીયાણાને પણ મનમાં થયું કે “વાહ રાજપૂત !” એ અસરોને પણ પોતાની સ્ત્રીઓની મીઠી સોડ સાંભરી આવી. જીદ્દ કર્યા વિના જ આખું ધણુ વર્ણુવાને પાછું સોંપ્યું ને કહ્યું કે “જા બાપ, ઘેરે તારી પરણેતર વાટ જોતી હશે.”

સહુને પોતપોતાનાં પશુ પહોંચી ગયાં. પણ એક સુતારની બાયડી પોતાનાં રૈતાં છોકરાંને કેડે વળગાડીને કકળતી કકળતી

આવી કે “એ આપુ વર્ણવા! બધાયનાં ઘેર લાબ્યો, ને એક મારી બોડી ગા’ જ રહી ગઇ ? મારાં ગભરૂંડાં જ શું છાશું વિના ટળવળશે ?”

વર્ણવો ફરીવાર ચડ્યો: “બહેન, તારી બોડી વિના પાછો નહિ આવું.” કહેતો ઉપડ્યો. પણ બોડી ક્યાંથી મળે ? મીયાણાએએ ખાવાને માટે કાપી નાખી હતી. ગૌમાતાનું રૂધિર ભાળીને વર્ણવો મરણિયો બન્યો. આખા રણમાં રમખાણ જામ્યું. ઠેઠ સામા કાંઠા સુધી શત્રુએને તગડયા પછી ત્યાં વર્ણવાનું મસ્તક પડ્યું. ત્યાર પછી ધડ લડ્યું. મીયાણા નાસી છુટયા. ધડ પાછું વળ્યું. હાથમાં તલવાર ને માથે ઉછળતી રૂધિરની ધાર : મરડકની ધારથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ધડ પડ્યું.

રણમાં ગએલો: પતિ જો જીવતો હોય તો એની તરસ ટાળવા, ને મર્યો હોય તો મ્હેંમાં જળ મેલવા, પેલી મેડીએ બેસીને વાટ જોતી રજપુતાણી પણ મંગળ ચુંદડીએ, માથે મંગાજળતો ઘડો મૂકીને, રણમાં આવી. સ્વામીનું શબ જોયું, પણ માથું ન મળે. ત્યાં ને ત્યાં એણે ઘડો પછાડ્યો. ઘડની સાથે જ બળી મરી.

[છપ્પય]

હાંડી ઘેન હજાર, સુણી આબુદ્દ સજાયો,
કર ગ્રહીયો કબ્જાન^૧ અહુચળ ખાગર^૨ ઉઠાયો.
વરણુવ^૩ સરવર ઝાળ, રણ મહીં જુદ્દ રચાયો,
પણ પડતે પરમાર, પાટ ઈંદ્રાપર પાયો.
જળપાત્ર લે જમના તણું, મૂકી પાણુ^૪ હુંદા મથે,
એ દિન નીર અમૃત ભર્યું^૫, હિંદવાણુ નાર પોતા હથે. ૫

૧. શત્રુઓ. ૨ ખડગ, ૩ પાણીમાં મળતી જવાળા: વડવાનલ: સમુદ્રમાં જે વડવાનલ બળે છે, તેની આગ અત્યંત આકરી હોય છે. વર્ણવાની ક્ષત્રીવાદને અહીં એ ઉપમા આપી છે. ૪ પત્થર. ૫ આ છપ્પય એક દાદીનો રચેલો છે. કારણ કે ચારણો આનું કાવ્ય કરતા નથી.

ને ઠેકાણે સતીએ ઘડો પછાડયો તે ઠેકાણે શિલાની અંદર-
આને અખૂટ મીઠા જળનો વીરડો બની ગયો છે. લાખો તરસ્યાં
જીવોએ એનાં જળ પીધેલાં હશે, અને કરોડો હજુ પીશે. આસ-
પાસ ત્રણે દિશે ચૌદ ગાઉમાં બીજે ક્યાંય પાણી નથી. ગામ
પણ નથી.

૨

વસીઓ વનમાં વર્ણવો, દીનો મરતાં દેન,^૧
પાણુ થઈ પરમારનું, ધાવે મસ્તક ધેન.

વર્ણવો તો રણમાં મર્યો. એના શરીરને બાળી નાખવામાં
આવ્યું. પણ એનું માથું તો પથ્થરનું બનીને ગાયનું દૂધ ધાવતું
હતું.

રણને સામે કાંઠે આડેસરની ગામ અને ટ્રાંમટ્રાની વચ્ચે
વર્ણવાનું માથું પડ્યું હતું. પણ એ ક્યાં પડ્યું તે કાણ જાણે ?
આડેસરની એક માય રોજ સાંજે જ્યારે ઘેર જાય ત્યારે એનાં
આંચળમાં દૂધ ન મળે ! ગાયનો ધણી ગોવાળને રોજ ઠપકો
આપે કે “ કાષ્ઠક મારી ગાયને દોહી લ્યે છે.”

એક દિવસ સાંજ પડી. આખું ધણુ ગામ ભણી ચાલવા
માંડ્યું. રસ્તામાં એક ઠેકાણે આખા ધણુમાંથી એજ માય નોખી
તરી મધ. ને બીજી દિશામાં ચાલતી મધ. ભરવાડને કૈતુક થયું.
રણને રેહું મૂકીને એ ગાયની પાછળ ચાલ્યો. આઘે એક જાડની
નીચે માય થંભી મધ. ચારે પગ પહોળા કરીને ઉભી રહી. એના
ચારે આંચળમાંથી ખળળ ખળળ દૂધની ધાર ચાલી, અને
જમીનમાં પાંદડાના ગંજ નીચેથી ઘટાક ! ઘટાક ! ઘટાક ! કરતું
કાષ્ઠ એ દૂધ પીતું હોય એવો અવાજ આવ્યો. આખું આઉ
ખાલી કરીને ગાય ગામ તરફ ચાલી મધ. ભરવાડ પાંદડાં ઉખેળીને
જીએ ત્યાં તો પથ્થરનું એક રૂપાણું મસ્તક દીઠું-એ મસ્તકનું
દૂધે ભર્યું મ્હોં દીઠું !

તે દિવસથી એ મસ્તકને ઠેકાણે વર્ણવા પીરની જગ્યા બંધાયેલી છે.

આજ કોઇ કોઇ વાર કોઇ માફક પ્રવાસી એ રથમાં બૂલો પડે છે, પાણી વિના એને મળે શોષ પડે છે, જીવવાની આશા છોડીને વર્ણવાનું નામ રમરે છે, ત્યારે કાણ જાણે ક્યાંથી કોઇ તેજસ્વી ઘોડેસ્વાર એક હાથમાં બાલું ને બીજા હાથમાં મીઠા પાણીની મસક લઇને મારતે ઘોડે હાજર થાય છે, અને ખેશુદ્ધ બની મથેલા મુસાફરને મળે એ પાણી સીંચે છે, એવી વાતો ધણાને મોઢેથી સંભળાય છે.

આલમભાઈ પરમાર

રણપુરને ટીંબે આશરે બસો વરસ પૂર્વે સાહેબજી નામે હાલાજીના વંશજ હતા. સાહેબજી ખુદના બંદા હતા. આ દુનિયાની મારામારીનો એને મોહ નહોતો. તેથીજ એના પિત્રાઈ રહીમજી સાહેબજીના ઉભા મોલમાં પોતાનાં ઘોડાં ચરાવી દેવા લાગ્યા અને ધીરે ધીરે તેા એણે સાહેબજીનાં ગામડાં પણ દયાવવાનું શરૂ કર્યું. સાહેબજી પરમાર કંટાળીને પંચાળમાં રતા ભગતની મોલડી નામે ગામમાં પોતાના દોસ્તો કાઠી દરબારોને ઘેર જઈ રહ્યા.

એક દિવસ એ ભલા સાહેબજીને વાવડ મળ્યા કે દરબાર રહીમજી ગામને પાદર થઈને નીકળવાના છે. એના દિલમાં થયું કે ‘મારો ભાઈ નીકળે છે !’ દૂધના કેસરીઆ કઢા લઈને, સાકર અને બદામ લઈને, રહીમજીની બરદાસ્ત કરવા સાહેબજી પોતાના કાઠી મિત્રોનો દાયરો ભેજો કરી મોલડીને પાદર જઈ ઉભા.

રાતી આંખવાળો રહીમજી ઘોડા ઉપર બેસી પોતાના ઘોડે-સ્વારોની સાથે નીકળ્યો. સાહેબજી અને આખો કાઠી દાયરો આડા ફર્યા. ને માંધના ઘોડાની લગામ ઝાલી સાહેબજી વિનવવા લાગ્યા કે “ભાઈ ! ઉતરો, સાથે બેસીને આજે રોટલા ખાઈએ.”

“એલા તું હજી મરી નથી ગયો ?” એમ બોલીને રહીમજીએ પોતાના હાથમાં ભરેલી બદુક હતી તે સાહેબજીની છાતીમાં ચાંપી દીધી. વીંધાઈને સાહેબજી ભોંય પર પડ્યા. બે પળ પહેલાંની પ્રીતિભરી આજીજ એના ભકિતમય, ભોળા મોં

ઉપર એમ ને એમ છવાયેલી રહી મઘ. લામણી બદલવાનો એને વખત જ ક્યાં હતો ?

“દગો, દગો, દગો,” કરતા કાઠીઓ એ ખુની ઉપર હાથ ઉગામવા તૈયાર થયા, ત્યાં તો હસતે મુખે મરતા મરતા સાહેબજીએ તરફડતી જીભે સમજાવ્યું કે “ના, મારી છેલ્લી ધડી બગાડશો મા.”

મારતે ઘોડે રહીમજી રાણપુર પહોંચી ગયો.

સાહેબજીના મુઠ્ઠાને દફનાવવા માટે એનાં ઠકરાણી માડાં જોડાવીને રાતોરાત રાણપુર આવ્યાં. પણ રહીમજી કહે કે એની કબર અમારા રાજવંશી કબ્રસ્તાનમાં ન હોય. આખરે એમને તોખી જગ્યાએ દફનાવવામાં આવ્યા. રહીમજીના જરતી સાક્ષી પૂરતી એ આરામગાહ હજી પણ જૂદી પડેલી મોજીદ છે.

સાહેબજીના કુલ ગરાસ પર રહીમજીની આણ વર્તી ગઈ. સાહેબજીના એકના એક ખેટા આલમભાઈનો જીવ પણ જોખમમાં છે, એવો બહેમ એની નિરાધાર વિધવા માતાને પડ્યો. આલમભાઈને ક્યાંય બહાર કાઢવામાં આવતો નથી.

માએ પુત્રને પૂછ્યું, “ખેટા, આપણી બહેન માણેકબાઈને ઘેર વીરમગામ જઈશ.”

બહેનને ઘેર જવાની હોંશમાં ને હોંશમાં આલમભાઈ બૂલી ગયો કે પોતાની ઉંમર હજી અગીઆર જ વરસની છે. એ બોલ્યો “માડી, ખુશીથી. ઘોડો આપો, હું જઈશ.”

અગીઆર વરસના એકના એક દીકરાને અંધારી રાતે માએ મીઠાં લઈને પરગામ વળાવ્યો. સાથે માણસ એકલે તો શત્રુ ઝોળખી જાય. એટલે આલમભાઈ રાત દિવસ એકલો જ પંચ કાપવા લાગ્યો, અને બહેનને ગામ પહોંચ્યો ત્યાં તો રાજબાળની એકેય એંધાણી એના દિદાર ઉપર ન રહી.

બનેવી સાહેભાઈ વીરમગામના અમીર હતા. ડેલીએ આર-બેની એવી ચોકી હતી કે અંદર પંખી પણ પેસી ન શકે. ચીંથરે-

હાલ આલમભાઈ ડેલીના જોટા ઉપર બેઠા જે અંદર જાય તેની સાથે કહેવરાવે કે “બહેનને મળવા હું એનો ભાઈ રાણપુરથી આવ્યો છું.” સાંભળીને લોડાં હસતાં જાય છે.

પણ બહેનની સાથે રાણપુરથી બે વડારણ મ્હા હતી. એણે આલમભાઈને જોળખ્યો. સોનાની હોડિયાખાટે હોંચકતી બહેનને ખબર આવ્યા કે “બા, ભાઈ આવ્યા છે, પણ બહુ ખુરે હાલે બેઠા છે.”

બીજાં ગોલાં કસીને બોલી ઉઠ્યાં કે “જોશ્યો રાંકો ડેલીએ બેઠો છે એ બેગમ સાહેબનો ભાઈ?”

બહેનને લાગ્યું કે મારા ભાઈએ મારી હાંસી કરાવી. ભાઈને મળવાની એણે ના કહી. ખાવા માટે સકોરામાં કઢી અને જુવારનો રોટલો મોકલ્યાં. આલમભાઈએ આંખના પાણી લુછીને રોટલાને પગે લાગી કહ્યું કે “હે અન્નદેવ ! બાપુએ મને શીખવ્યું હતું કે તમને ન તરછોડાય.” બટકું રોટલો ખાધો, બાકાનો ત્યાં જ દાટ્યો, અને ઘોડે ચડી પાછો ચાલી નીકળ્યો.

પાછળથી બનેલી ગામતરેથી આવ્યા. એણે પોતાના સાળાને જાકરો મળ્યાની વાત સાંભળી. રાણીને ધિક્કાર દીધો. આલમભાઈની પાછળ સવારો દોડવ્યા, પણ આલમભાઈ પાછો ફર્યો નહિ.

રાણપુર પહોંચીને માના હૈયા ઉપર માથું રાખીને દીકરો ખૂબ રોયો.

૨

“અમા, આમ બીતાં બીતાં ધરને ખુણે ક્યાં સુધી સંતાઈ રહું ? આજ તો ચોરે જવા દે. ખુદા જે કરે તે ખરું. મારી નાખશે તો છુટકારો મશે.”

એ રીતે પોતાની માને મનાવીને આલમભાઈ આંખલીઆળે ચોરે દાયરામાં આવ્યો. એ ચોરાને બે પરશાળ છે. એક

પરસાળમાં રહીમભાઇનો દાયરો બેસતો, અને બીજામાં અલુભાઇ કુરેશીનો. યુદ્ધા અલુભાઇનું કુટુંબ પેઢી દરપેઢીથી આલમભાઇના કુળમાં દોઢસો દોઢસો ઘોડેસ્વારે રાખીને ચાકરી કરતું. આજ રાણપુર તાલુકો રહીમભાઇના હાથમાં મથે છે, એટલે અલુભાઇએ રહીમભાઇની તાબેદારી સ્વીકારી નથી. એનું બેસણું પણ નોખું જ છે. એકાંતમાં બેસીને અલુભાઇ પાણીડાં પાડે છે કે “શું કરું ? મારી પાસે માણસો નથી. યુદ્ધાપાએ મારું બધું કૌવત હરી લીધું છે. નહિ તો મારો બાળ ધણી કાંઈ આમ રજો ?”

“આવ, બાપ આલમભાઇ, આવ, મારા ધણી !” એમ કહીને યુદ્ધા અલુભાઇએ આલમભાઇને ખોળામાં બેસાડી લીધા. એને માથે ને મોઢે પોતાનો ધૂબતો હાથ ફેરવ્યો.

સામી પરસાળેથી રહીમભાઇ બોલ્યા, “ત્યારે તો તમારા ધણીને રાણપુરની ગાદીએ જ બેસાડોને મીયાં ?”

“તમારા મ્હેંમાં સાકર, રહીમભાઇ ! એલા કોઇ છે કે ? જાઓ ઝોરડેથી એક ચાકજો લઇ આવો.”

ચાકજો આવ્યો. આલમભાઇનું કાંડુ ગાલીને અલુભાઇએ એને ચાકજો બેસાડ્યા, પોતાની તલવાર એના સામે ધરીને તાજમ કરી : “બાપુ, સલામ.”

રહીમભાઇએ પણ સામી પરસાળે મશ્કરીમાં ઉઠીને કહ્યું કે “બાપુ ! સ...લ્લા...મ !”

અલુભાઇ બોલ્યો. “બાપુ, રહીમભાઇની સલામ લ્યો.” આલમભાઇએ સલામ લીધી. તે દિવસે અલુભાઇને ઘેર લાપસીના રંગાડા ચડ્યા, ગામને અલુભાઇએ જમાડ્યું. આલમભાઇ અલુભાઇના રૂમકડા જેવા રાગ્ન થયા !

તે વખતે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર દામાજીરાવ ગાયકવાડની આજ્ઞા ફરતી. દર વરસે દામાજીરાવ જમાખંધી ઉધરાવવા આંહી આવતા. તેમને ઘોગકાથી લઇ હરીણા નીનામા ગામ સુધી પહોંચાડવાની ફરજ રાણપુરના દરબારો ઉપર હતી. અલુભાઇ કુરેશી પોતાના

બાળરાજને સાથે લઇને ધોળકે ગયા. જઇને દામાજીના ખોળામાં આલમભાઈને બેસાડીને બધી કથની કહી. દામાજી રાણપુર આવ્યા. એમની આજ્ઞાથી મરાઠાઓ રહીમભાઈને મામમાંથી પગે રસી બાંધી ઢસડી કિલ્લામાં લાવ્યા. દામાજીએ પીઠ ફેરવી હુકમ દીધો કે “મારે એનું મ્હોં નથી જોવું. જાઓ, એને કાંધ મારો.”

“ન બને, એ બને.” કરતો જીવાન આલમભાઈ આડો પડ્યો. દામાજીએ કહ્યું કે “બચ્ચા, એણે તો તારા બાપને કાપી નાખ્યો છે. એના ઉપર દયા હોય ?”

“મહારાજ, મરેલો બાપ હવે જીવતો નહિ. ચાલ. પણ મારા કાકાના મોતથી તો અમારી સો પેઢી લગી ઝેર જીવતું થશે. મને તેવો તો યે એ મારો કાકો છે.”

રહીમભાઈને કેદી બનાવી લઇ જવામાં આવ્યા. રાણપુરની ચોવીસી પાંડો આલમભાઈને ઘેર આવી. મહારાજે આલમભાઈના રક્ષણ બદલ રાણપુર ઉપર ચાણું મૂક્યું. એના ખર્ચ બદલ આલમભાઈએ ગાયકવાડ સરકારને રાણપુર આપ્યું.

આંહી આલમભાઈનો દિવસ ચડ્યો, ને વીરમગામમાં બહેનનો દિવસ આથમ્યો. સોનાની હીંડોળાખાટના મીઠા મીઠા કીચૂડાટ બંધ પડ્યા. લાજને બહેનબનેવીએ રાણપુરનો આશરો લીધો. પોતાને મળેલા જાકારાનું એક પણ વેણ સંભાર્યા વિના આલમભાઈએ બહેનને ‘મઠીઉં’ નામનું ગામ આપ્યું, જે હજી એના વંશજો ખાય છે.

૨

છુટા થયેલ રહીમભાઈ કિલ્લો લેવાની જ તજવીજ કરતો હતો. એના હાથનાં વઢવાણુનો ઝાલો રાજ સખળસિંહ આવી પડ્યો. સખળસિંહને એણે સમજાવ્યું કે તને હું એક પહોરમાં રાણપુર જતાહું. સખળસિંહની સ્વારી ચડી. સીમાડે ખુબાડ પડ્યા.

આલમભાઈ કિલ્લો છોડીને ગામમાં આવ્યા, વસ્તીને કહ્યું કે “પોતપોતાની ખારી વસ્તુ હોય તે લઇને કિલ્લામાં પેસી જાઓ.”

વસ્તી કિલ્લામાં પેસવા લાગી. આલમભાઈ ગામના ચોકમાં અભય બનીને ઉભા રહ્યા. સખળસિંહની સેનાનો ડમ્બર ચડ્યો તોય આલમભાઈ ન ખસ્યા. ઘોડાના ડાબલા ગાળ્યા તો ય આલમભાઈ કોઈ ઓલિયા જેવી શાંતિથી ઉભા જ રહ્યા. એ કોની વાટ જોતા હતો ? એક ડોશીની ! ડોશી પોતાના ઘરમાં કોઈ કુરડીમાં પૈસા મુકેલા તે જોતતી હતી, ને કહેતી હતી કે “એ બાપુ ! જરા ઉભા રહેજો ! જરા ખમજો !” આખરે સેના ગામમાં આવી પહોંચી ત્યારે જ ડોશી ગામમાંથી ખસી.

આલમભાઈને અને સેનાને ભેટંભેટા થઈ. સૈન્યને મોખરે અગરસીંગ નામનો સરદાર ચલતો હતો. તેને જોઈને આલમ ભાઈએ પોતાના મછા નામના ચોદાને કહ્યું,

“હું મછા ! તારી બરછી ફરી ક્યારે કામ આવશે ? માર અગરસીંગને.”

પોતાના ઘણીની છેલ્લી આજ્ઞા પાળીને મછો રાણપૂરની બજારમાં જ મોતની રાતીચોળ પથારી કરી સૂતો. આલમભાઈ અને એના સાથીઓએ કિલ્લાનું શરણુ લીધું, ધમોધળ દરવાજા બંધ થયા.

સખળસિંહ રાણપૂર ગામમાં જ માટીનો કિલ્લો કરી મોરચા બાંધ્યા. આલમભાઈના કિલ્લાને તોડવાનું એનું ગજું નહોતું. એક દિવસ આલમભાઈ નાદાબારીએ થઈને ઘાજકે પહોંચ્યા. દામાજી ગાયકવાડને વાત સાંભળાવી. દામાજીનું સૈન્ય ચડ્યું. એ સાંભળીને સખળસિંહ રાણપૂરથી બે ગાઉ દૂર પોતાના નાગનેશ ગામના કિલ્લામાં જઈને ભરાયો. દામાજીરાવે નાગનેશને ઘેરો ઘાલ્યો, અને ગઢ તોડવા માટે અમદાવાદથી મહાકાળી ને મહાલક્ષ્મી નામની બે તોપો મગાવી. બળદનાં સો સો તરેલાં જોડાય ત્યારે જ તાણી શકાય એવી એ બે તોપો નાગનેશની નદીમાં આવીને અટકી મઈ. પછી દામાજીરાવે બન્નેની પૂજા કરી. સીંદૂર અને કુલ ચડવ્યાં, તોપો સડેડટ સામે કાંઠે ચડી.

તોપો વઝોડવાનું મૂરત જોવરાવ્યું. ખરાબર પ્હો ફાટવાનો સમય મૂરતમાં નક્કી થયો. દામાજીરાવે હુકમ કર્યો : “ધોળી ધન્ય લઇને ગામના ગઢ ઉપર ચડી ખબર આપો કે સવારે તોપો ચાલશે. ખબર આપો કે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓના ગર્ભ ન વધ્છટી જાય માટે કાનમાં સૂંઠનાં પુંખડાં કરીને ધાલે. ખબર આપો બાળકોને, બિમારોને, બુઢાઓને, કે થડકે નહિ.”

ખીજી બાજુ સબળસિંહને એક વધુ ખબર પડી. ગઢના ચારે કોઠાની અંદર થાળીઓમાં મગ મૂકાવ્યા હતા તે મગના દાણા અઠ દિવસ થરથરવા મંજ્યા. સબળસિંહ સમજ્યો કે દરબાર-ગઢની નીચે સુરંગ ખોદાય છે. ઉપરથી આંકોઈ પાડી, પાણી રેડી, સુરંગને નકામી કરી નાખવા તૈયારી થઈ; પણ ગામની વસ્તીએ ખાણો કરી કરી જર ભરી હતી તે ટળી જાય, માટે લોકોએ ના પાડી.

ભળડડું થયું. બધા કહે કે “મહારાજ, હવે તોપો વઝોડો.”

મહારાજ કહે “ના, હજુ ઝાડ ઉપર પંખી નીંદર કરે છે. એને ફડકો નહિ પડાવું. સૂરજને ઉગવા દો.”

સૂરજ ઉગ્યો ને તોપો ગડેડી : ધુબ્યાંગ ! ધુબ્યાંગ ! ધુબ્યાંગ ! અને નાગનેશનો ગઢ ભાંગીને લુકો થઈ ગયો. સબળસિંહ પકડાયો. એ ટાણે એ રજપૂતોએ એને પડખે ચડીને કહી દીધું કે “તમે તમારે કેદમાં જાઓ. અમે હમણાં વાણીઆને વેશે આવીને દામાજીને અને આલમભાઈને રૈંસી નાખશું.”

સ્નાન કરતાં કરતાં દામાજીએ હુકમ દીધો કે “સબળસિંહને ઝાડ નીચે લઈ જાઓ ને ઝાટકો મારો.”

આલમભાઈએ ચીસ નાખી કે “મહારાજ, ન બને, એમ ન બને.”

“કેમ ?”

“શેતરંજની રમતમાં જે લોકડાનો રાજા હોય છે, એને પણ મારવાની મના છે, તો પછી આ જીવતા જમતા મનુષ્યાવતારીને— આ લાખોના પાળનારને કેમ મરાય, મહારાજ ?”

અંદીવાન સમ્બળસિંહ જાણે પ્રભુની દયાનું અમૃત પીતો હોય તેમ આલમભાઈના મ્હોંની સામે જોઈ રહ્યો. દામાજીરાવનું ક્લિષ્ણ નરમ થયું.

ત્યાં તો બે વાણીઆ એક બીજાને ગાળો દેતા, મારપીટ કરતા, ખૂમ ખરાડા પાડતા ચાલ્યા આવે છે. મહારાજે જાણ્યું કે શેડીઆ ફરીઆદે આવે છે. લગોલગ આવી પહોંચ્યા ત્યારે કૃતશી સમ્બળસિંહે રાડ પાડી કે “મહારાજ ! આ દગો છે, મારા રાજપૂતો વાણીઆને વેશે તમને મારવા આવે છે.”

દામાજીરાવ નહાતા હતા. શરીરે ખૂંસે પોશાક પણ નહોતો. આલમભાઈ પાસે પણ એક છરી ચે નહોતી. રાજપૂતો પોતાની જંગમાં છુપાવેલી કટારો કાઢી મહારાજની સામે દોઢ્યા. ત્યાં તો આલમભાઈએ દોટ કાઢી બેયની ગરદન અકેકેક હાથમાં ઝાલી, બેયનાં માથાં સામસામાં પટકીને ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.

મહારાજ બોલ્યા કે “રંગ છે આલમભાઈ. અત્યાર સુધી હું માનતો કે તમે ફક્ત એલિયા છો. પણ ના, તમે શરીર પણ સાધી જાણ્યું છે.”

આલમભાઈએ આસમાનની સામે જોઈને માથું નમાવ્યું.

“આલમભાઈ, મારો જીવ અચાબ્યો તેની જુગોજુગ યાદગીરી રહે, માટે તમારા ગામ આલમપુરની જમાખંધી માફ કરે છું.”

“મહારાજ, એમ થાશે તો ભવિષ્યમાં કોઈક દિવસ આપના વારસદારો મારા વારસદારોને કહેશે કે એ તો ધર્મદાતાનું ગામ ખાય છે. માટે જમાખંધી કાઢી નાખવા તો નહિ દરે.”

આખરે આલમપુરની જમાખંધીના એક આંકડે રા. ચારસો બાંધી આપ્યા. તે જ જમા હજી સુધી આપ્યા છે.

આલમપુરનાં તોરણ બાંધીને આલમભાઈ ત્યાં રહેવા લાગ્યા. પણ રાજરોજ એની મીટ એક આદમી ઉપર મંડાઈ રહે છે. જે આદમી હને! બોળે નામે એક હજમ. અબોલ બોળે મુંગે મોઢે

પોતાના માલિકની ચાકરી જ કર્યા કરતો. પથારી પાથરતો, હોદ્દા ભરી આપતો, મશાલ પેટાવતો, વાળુ કરાવતો.

દાયરામાં આલમભાઈ કહેતા : “આ દુનિયા ફાની છે. મારી ગરૂરીને ખાતર મેં મારા નામનું ગામડું વાસ્તું છે. પણ મારાં સુખ-દુખોનો સાચો દોસ્ત આ હજમ શું જીંદગી ખતમ થયા બાદ બુલાઈ જશે ? મારા ભેજો ને ભેજો મુંગો મુંગો તડકાછાંયા વેઠનાર એ હજમ બુલાઈ જાય તો પછી હું શા સમયથી યાદગાર રહું ? ખોળા ! તારા નામનું પણ એક ગામ વાસવું છે. આલમપર ને ખોળપર ભેજાં જ ખોલાશે. એક જ દમમાં તારૂં ને મારૂં નામ લેવાશે. તને હું નહિ તમું.”

દાયરાએ હાંસી કરી : “બાપુ, હજમના નામનું ગામ ! રાજરીત શું ઉંધી વળી ગઈ ?”

“ખુદાની રીત જ ખરી છે ભાઈ ! ખાવંદની નજરમાં કોણું છે આલમભાઈ, ને કોણું છે ખોળે હજમ !”

આલમભાઈએ આલમપરની સામે જ ખોળપરનાં તોરણ બાંધ્યાં. એ ગામ ખોળ હજમને દીધું. આજ પણ એ ગામ ખોળતું છે.

૩

“બાપુ ! કિલ્લાની અંદર આજ ત્રણ દિવસથી કાંધક ભેદ કળાય છે. દિવાલને કાન દધને ઉભા રહીએ તો માલીપા રોવાના અવાજ આવે છે.” શુકભાદર અને ગોમા, એ બે નદીઓની વચ્ચેના ટેકરા ઉપર ઉભેલા, સામા કાંઠાના કિલ્લા વિષે આવી વાત થઈ.

આલમભાઈના હાથમાં તરખી ફરતી હતી. એનો ખીજો હાથ તૂર્ત જ સમશેરની મૂઠ ઉપર ગયો. ખાતમી મળી કે કોષક આખા કુટુંબ ઉપર, મરદ, ઓરત અને બાળબચ્ચાં ઉપર મરાડો સૂખો સિતમ ગુજરી રહ્યો છે. સૂખાની બદલી થઈ છે. ગામના વાણીઆનું મોડું દોણું ચડેલું છે. વાણીઓ ઉધરાણીએ ગયો, તો સૂખાએ ખાલી ખીસાં દેખાડ્યાં.

એટલે વાણીઆએ એક બાળુથી ડારો દીધો છે કે ‘હું ઠેઠ વડોદરે જઈને દાદ માગીશ’ ને બીજી બાળુ તરફીબ બતાવી કે ‘આ જય બોટાદનો લખપતિ વાણીઓ. પકડને રસ્તામાંથી, માગીશ તેટલું મળશે !’ આ પરથી મરાઠા સુબાએ બોટાદના એક વેપારીને હાથ કર્યો છે. કિલ્લામાં પૂરીને મારપીટ શરૂ કરી છે. પણ વાણીઓ માનતો નથી. પછી બોલાવ્યાં છે એનાં બાયડીછોકરાંને. બાયડી અને બચ્ચાં ચોધાર પાણીડાં પાડતાં ઉભાં છે. સુબાએ તો ધમ્કી બતાવી છે કે “તારાં છોકરાંને કિલ્લા ઉપરથી નદીમાં ફેંકાવી દઈશ.”

આલમભાઈ ઉભા થયા, પાછળ ચારે દીકરા પણ ચાલ્યા. નદીને કાંઠે આવીને આલમભાઈએ પાછા વળી કહ્યું: દીકરાઓ, “મારો આખો વંશ ચાલ્યો જવા નહિ દઉં. માટે બે જણા પાછા વળો.”

લાખાજી અને ડોસુજી કચવાતા કચવાતા પાછા ગયા. તોગાજી અને બાપુજી સાથે ગયા. સુબાને કાનજી વાણીઆએ વાત પહોંચાડી દીધી કે આલમભાઈ આવે છે. સુબાએ અંદરનો ગઠ બંધ કરાવ્યો, અને આલમભાઈ પોતાના પુત્રો સાથે દોઢીમાં દાખલ થયા કે તૂર્તજ દોઢીના દરવાજાને બંધ કરી, અંદરથી ખંભાતી તાળું મારી, ગઠની હૈયારખી ઉપર ચઢીને દરવાજા અંદર ચાલ્યો ગયો. દોઢીમાં કેદ થયેલા ત્રણે પરમારો ઉપર કિલ્લાના મોરચામાંથી બંદુકોનો મારો ચાલ્યો. ત્રણે જણા *ધાવાખાનામાં પેસી ગયા.

બંદુકોના ધુઆકા સાંભળતાં તો ગામમાં એક સ્વામી આવેલા તે પોતાના સાઠ ચેલાને લઈ આલમભાઈની બહાર કરવા બહાર નીકળ્યા. એ ભગવાં વસ્ત્રની પાછળ આખી વસ્તી નીકળી. કિલ્લાની બહારથી હાકલા પડકારા થવા માંડ્યા કે “બાપુ ! મુંઝાશે મા. હમણાં બારણાં તોડીએ છીએ.”

પણ એ તોર્તામ બારણાં કેમ કરી તૂટે !

*દોઢીના ચોકીદાર આરખોને કાવો કાઢવાની ઓગડીઓ.

અંદરથી ગોળીઓનો વરસાદ ઝાંકે છે, તેમાં થઇને દરવાજામાં જવું શી રીતે ? આલમભાઈ મુંઝાય છે. તે વખતે દીકરો તોગોજી બોલ્યો “ બાપુ, હું નાનપણમાં મસ્તી કરતો ત્યારે તમે કહેતા કે બેટા, વખત આવે ત્યારે જોર બતાવજો. આજ એ વખત આવી પહોંચ્યો છે. આપને મ્હોંએથી “ફતેહ” ઉઘ્યારો, ને પછી જુઓ, હું તાળું તોડું છું કે નહિ !

“ જ બેટા, ફતેહ કર. ”

માથા ઉપર ગેંઝાના ચામડાની ઢાલ ઢાંકી, હાથમાં તરવાર લઇ તોગોજી દરવાજામાં આવ્યો. અંદરથી ભડોભડ ગોળીઓ ઢાલમાં લાગી. પણ તોગોજીને ધજા ન થઇ. પોતાના બે પગ ભરાવીને એણે દરવાજાના ખંભાતી તાળાને બે ભુજાથી એવું મરડયું કે આંકડીઓ નીકળી પડ્યો. ધબ દબને તાળું નીચે પડ્યું, સાંકળ ખોલી નાખી, ને આખી મેદની ‘મારો ! મારો !’ એવો દેકારો કરતી અંદર દોડી આવી.

‘રંગ તોગુભા ! રંગ તોગુભા !’ કરતા જ્યાં બધા તોગોજી સામે જુએ ત્યાં તો તોગોજીની આંખોનાં બેય રતન બહાર લપ્પ-ડતા હતાં, ને એને ફવાડે ફવાડે લોહી ટપકતુ હતું. ’

“ ભાઈને ઘેર લઇ જાઓ. ” એવા પોકારો સાંભળીને તોગોજી બોલ્યો કે “ અંદર જે નિર્દોષો પૂરાણાં છે એને છોડાવ્યા વિના હું આંહીથી નહિ ખસું. હું આલમભાઈ પરમારનો દીકરો છું. આંહી જ મરીશ. ”

અંદર શું થઇ રહ્યું છે ? એક આરબ સરદાર પોતાના સો સવારો સાથે કિલ્લામાં મહેમાન આવેલો. એની સો સાંઢ્યો બહાર દોઢીમાં બાંધી રહી છે. આરબોને બ્હીક લાગી કે ગામલોકો સાંઢ્યોને હાંકી જશે. સૂબાને એણે કહ્યું કે “ મારી સાંઢ્યોને અંદર લેવા દે, નહિ તો બંદુકો હાજર છે, હું ધીંગાણું કરીશ. મારી જીવ સાટેની મોંઘી સાંઢ્યોને હું નહિ ગુમાવું. ”

સૂખો ડર્યો. દરવાજા આડાં તલવારો, બંદૂકો ને બાલાં ગોઠવ્યાં. પકડી અંધું કમાડ ઉઘાડ્યું. જ્યાં પહેલી સાંઢયને અંદર દાખલ કરી ત્યાં આલમબાદાએ સાંઢયની ઓથે રહીને પોતાનાં માણસો સાથે ધસારો કર્યો. સાંઢય બાલાંમાં વીંધાઇ ગઇ. માણસો બચ્યાં. સૂખો ભાગ્યો. આલમબાદાએ સૂખાને પકડી, પછાડી, છાતી પર ચડી, તલવાર કાઢી કહ્યું કે “જો, આટલી વાર લાગે. પણ જી કમજત ! તારે ખંભે જનોઇ બાળીને હું ભોંડો પડું છું !”

નિર્દોષ વાણુઆનાં બાળબચ્ચાંને છોડાવી પરમારો ઘેર ગયા. દીકરો તોજોજી જીંદગીભર અંધ રહ્યો.

દીકરો !

“આપા દેવાત ! આ તમ સારૂ થઇને હોકાની બજરનું પડતલું આણ્યું છે. ભારી મીઠી બજર હાથ પડી, તે મનમાં થયું કે આ બજરનો ધુંવાડો તો આપા દેવાતની ધુટમાં જ શોભે.”

એમ કહીને ભર દાયરામાં એક કાઠી આવી વચ્ચોવચ્ચ બેઠેલ એક પડછંદ પુરુષની સામે તમાકુનું પડતલું ધરે છે અને મળે કોષ ખડિયાની પાસે નજરાણું લેતો હોય તેવો એ પુરુષ જરાક ડોકી હલાવે છે. એની સોનાના વેઢવાળી આંગળીઓ દાઢીના કાતર્યા ઉપર રમે છે.

ત્યાં તો બીજો કાઠી ઉભો થાય છે : “આપા દેવાત ! આ નવો નકાર હોદો ય હું ગંગા-જમની તાર મઢાવીને ખાસ તમ માડુ જ લાવેલ છું. સારૂ રાય તો ઠેકાણે જ શોભે ને બા !”

થોડુંક મ્હોં મલકાવીને આપો દેવાત હોકાની ભેટ સ્વીકારે છે.

“—ને આ ઉનની દળી.” એમ કહેતા બીજા ભાઇ આગળ આવે છે; “આપા દેવાત, તમારી ઘોડીને માથે આ મશરૂ જેવી થઇ પડશે. ઘોડીનું ડીલ નહિ છોલાય. ખાસ બનાવીને આણી છે હો !”

ચલાળા ગામના ચોરા ઉપર દરબાર ઓઘડવાળાનાં આઇને કારજે કાઠીદાયરો એકઠો મળેલ છે, ત્યાં તમામ કાઠીઓની મીટ ફક્ત ગુંદાળાના ગલદેરા દેવાત વાંકને માથે જ ઠરી ગઇ છે. દેવાતને જ રીઝવવા સારૂ સહુ મથે છે. દેવાતની આંખ કરડી થાય એ વાતનો તમામને ફફડાટ છે. દેવાત વાંક જેનો દુશ્મન બને તેનું ગામડું ત્રણ દિવસમાં ટાંચો બને.

આધેની એક થાંભલીને થડ ડીલ ટેકવીને એક આધેડ અવસ્થાનો મર્દ બેઠેલો છે. પછેડીની પલાંડી ભીડી છે. એની મૂછો ફરકી રહી છે. એના હોઠ મરક મરક ચાયા છે. પડખે બેઠેલા કાઠીને એ હળવે સાદે પૂછે છે કે “કાઠીઓમાં આ કઠીચટ્ટાપણું ક્યારથી પેઠું ભાઈ ! જેની આટલી બધી ભાટાઈ કરવી પડે છે એવો માંધાતા કોણ છે આ દેવાત વાંક ?”

“ચુપ ભાઈ ચુપ ! આપા લાખા ! તું હજી છોકરું છો. તારું લાખાપાદર હજી દેવાતના ઘોડાના ડાબલા હેઠ પડ્યું નથી લાગતું. નીકર તું ય આપા દેવાતને તારી તળીની કેરીયું દેવા દોડયો જાત.”

“હું ! મારા આંખાની કેરીયું હું દેવાતને ડરથી દેવા જઈ ! ના, ના, એથી તો બહુ કે સૂડા પોપટ ને કાગડા મારાં ફળને ઠોલે. કાઠીના દીકરાઓ તો સહુ સરખા : કોણ રાંક ને કોણ રાણા ! આવી રજવાડી ભાટાઈ મારાથી તો ખમાતી નથી.”

બોલનાર પુરુષનો અવાજ ઉંચો થયો. એના બોલ દાયરાને કાતે પડ્યા. અને વચ્ચોવચ્ચ બેઠેલા વિકરાળ કાઠી દેવાત વાંકનું કાંધ એ વાતો કરનાર તન્દ્ર ઠરકું થયું. ધગેલ ત્રાંખા જેવી રાતી આંખ ડેરવીને એણે પૂછ્યું, “છ કોણ મૂછાજો ચાંદા કરે છે ત્યાં બેઠો બેઠો ? કિશકુ બોલોને બાપ !”

“આપા દેવાત વાંક !” આદમીએ થડક્યા વિના જવાબ દીધો : “છ તો હું લાખોવાજો છું. ને ભણું છું કે કાઠીના દીકરા તો સહુ સરખા, છતાં ઉડીને રજવાડી ભાટાઈ કરવા બેસી જાય, કથી તો આપા દેવાતને પણ દુઃખ થાયું જેવે. હરખાતું ન જેવે.”

“આપા લાખાવાજા ! તથે તો હવે લાખાપાદર ફરતો ગઢ બંધાવજો બા !”

“તું તારે ચડી આવજો આપા દેવાત ! હું નાની ગામડીનો ધણી ગઢ તો શું ચણાવું ? પણ પાણીનો કળસીઓ ભરીને ઉભો રહીશ. આપા દેવાતને શોભતી મહેમાનગતી કરીશ.”

“ હે ત્યારે લાખાવાળા ! ” એમ બોલીને દેવાત વાંકે પોતાની અંજળીમાં કમુઓ લીધો હતો તે ધરતી ઉપર ઢોળી નાખ્યો, ને કહ્યું, “ લાખાપાદરને માથે જો હું મીઠાંનાં હળ હાંકું, તો તો ગુંદાળાનો દેવાત વાંક જાણજો, નીકર—”

“ હાં—હાં—હાં—ગઝમ કરો મા બા ! ” એમ કરતો આખો હાથરો આડો પડ્યો. ધરડીઆ કાઠીઆએ દેવાતના પમ ઝાલીને કહ્યું “ આપા, લાખોવાળો તો બાળક છે, એને બોલ્યાનું ભાન નથી. તમારે સમદરપેટ રાખવું જોવે. ”

“ ના, ના, આપા દેવાત ! માંડે નોતડે અફર જાણજો હો કે ? ” એમ કહીને લાખોવાળો તલવારભાસો લઇને ઉઠી ગયો. ઘોડીએ પલાણીને નીકળ્યો. કહેતો ગયો કે “ કાઠી તો સંધા ય સમવડિયા. કાઠીમાં ઉચનીચ ન હોય. પણ તમે સહુએ ખીખીને દેવાત જેવા એક લૂંટારાની ખુશામદ માંડી છે. મારે તો દેવાતને કે દલ્દલીના ધણીને નજરાણાં દેવાનો મોખ નથી. બાંધે એની તરવાર અને ગા વાળે ધ અરજણુ. એમાં ભેદભાવ ન હોય. ”

એટલાં વેણુ સંભળાવીને લાખાપાદરનો ધણી રોઝડી ઘોડી હાંકી ગયો.

*

*

*

ચલાળા ગામથી ચાર ગાઉ ઉપર. બરાબર ગીરને કાંઠે શેલ નામની એક નદી ચાલી જાય છે. કાળા પત્થરોની એની ભેંકાર ઉચી ભેખડો વચ્ચે ધીરાં ધીરાં ગરજતાં એના પાણી વહ્યાં જાય છે : જાણે કોઇ ભૂતાવળનાં છોકરાં માને ધાવતાં ધાવતાં ભેંકારા કરી રહ્યાં છે.

એ વિકરાળ નદીને કાંઠે પંખીના માળા જેવડું નાનું, લાખાપાદર ગામડું છે. લાખાપાદરની ચોપાસ નદીઓ જ ચાલી જાય છે. ચોમાસામાં તો જાણે પાતાળ લોકની નાગ-કન્યાઓ પૃથ્વી ઉપર નાચ કરવા નીકળી પડી હોય તેમ અનેક ઝરણાં ફુટી નીકળે છે. સતજીવના ઋષિ જેવા એક જૂના

વડલાની છાંયડી નીચે, પાથરની ભેખડમાંથી પાણીનો મોટો ઘોધ પડે છે, એ ઘોધની આસપાસ લોકોએ ગૌમુખ બાંધીને ગૌમુખી ગંગા સ્થાપ્યાં છે. પડખે જ શંકર બેઠા છે. ત્યાં કુદરતે એકસામટી ગુલાબી કરેણ ઉગાડી છે. આંખાની ઘટા જમી છે. નીચે એ ગૌમુખીને ઝીલનારો, કુદરત માતાએ જાણે માપી માપીને કંડારેલો નિર્મળ કુંડ આવેલો છે. નીચાણમાં ઉડો ધરો છે. વડલા ઉપર મોરલા ટોકે છે. ગૌમુખીનાં નીર ખળખળે છે, કુંડમાં નાની માછલીઓ તગતગે છે, ને છુનામાં મગરો શેલે છે. કુદરતના રૂપમાં દ્રોમળ અને વિકરાળ, બેય રેખા કેવી જુક્તિથી આંકેલી છે ! એવે સ્થળે જન્મનારાં માનવી પણ એક વખત એવાં જ દ્રોમળ અને વિકરાળ હતાં : શુરવીર ને પ્રેમી હતાં. એ ગામનાં તોરણ બાંધનાર જ આ લાખોવાળો. ધાનાણી શાખનો એ કાઠી હતો.

લાખાપાદર આવીને એણે ભાઇઓને ખબર દીધા કે પોતે દેવાત વાંકનું ભયંકર વેર વહોરેલ છે. સાંભળીને ભાઇઓ પણ ચરચર્યા.

તે દિવસથી લાખોવાળો પરગામ જઈને રાત નથી રોકાતા. જ્યાં જાય ત્યાંથી ઝાલરટાણે તો ઝાંપામાં આવી જ પહોંચે.

એ વાતને તો છ આઠ મહિના થઈ ગયા. લાખાવાળાને લાગ્યું કે ભોળે કાં તો ભૂલી ગયો, ને કાં તો થડકી ગયો. એ રીતે મનમાંથી ફરકો ઓછો થયો.

એક દિવસ લાખોવાળો ચલાળે ગએલ છે. ઝાંધડવાળાની ને એના ભત્રીજાની વચ્ચે તકરાર પતાવવાની હતી. સાંજ પડ્યે એણે રજા માગી. પણ ઝાંધડવાળો કહે કે “આપા, આજની રાત તો નહિ જવા દઈએ. અને હવે ક્યાં દેવાત તમારી વાંસે ભમતો ફરે છે !” લાખાવાળો કચવાતે મને રોકાયો.

આંહી લાખાપાદરમાં શું થયું ? સાંજ પડી અને વાવડ મળ્યા કે “દેવાત કટક લઈને આવે છે.” ગામનો ઝાંપો બંધ કરી, આડાં ગાડાં ગોઠવી, લોકો હથિઆર લઈ ઉભા રહ્યા. પણ

પોતાના મોવડી વિના લોકોની છાતી ભાંગી ગઇ. ઉલટાના લોકો તો આવું વેર હાથે કરીને વહોરી આવનાર લાખાવાળા ઉપર દાઝે બળી ગયાં.

દેવાતનું કટક પડ્યું. ઝાંપા ઉપર લાખાપાદરના ક્રેક જીવાન કામ આવ્યા. ઝાંપો તૂટ્યો. કટક ગામમાં પેસીને વસ્તીને ધમ-રોળવા મંડ્યું. નક્કી કર્યું હતું કે લૂંટ કરીકરીને સહુએ પરબારા ગામને સીમાડે ફાઇ ઝાડ નીચે મળવું. તે પ્રમાણે સહુ ચાલવા મંડ્યા.

ગામમાં મસાણુ જેવી શાંતિ છવાઇ ગઇ. દેવાત સમજતો હતો કે લાખો ઘરમાં સંતાઇ રહ્યો છે. એ લાખાવાળાના ફળીમાં જઇને હાકલા કરવા મંડ્યો કે “કાઠી ! બા’રો નીકળ, બા’રો નીકળ. તે દિ’ તું કયે મોઢે બપો ગયો’તો !”

ઝોરડામાં ઉભી ઉભી લાખાવાળાની ઝી થરથરતી હતી. એણે જવાબ દીધો : “આપા દેવાત ! કાઠી ઘરે હોત તો તો શેલને સામે કાંડે તને લેવા આવત, સંતાત નહિ. ”

ઉચી ઉચી ઝોસરીની એક થાંભલીને ટેકા દઇને લાખા-વાળાની દીકરી હીરબાઇ ઉભી હતી. પંદર વરસની ઉમ્મર થઇ હશે. દેવાતના પકડારા, લોહી-તરબોળ બાલો, કે લાલધુમ આંખો એ છોકરીને મન જાણે કાંઇક જેવા જેવું લાગતું હતું-બહીવા જેવું નહિ. એ શાંત ઉભી હતી. અંધારી રાતે જોગમાયા જેવી લાગતી હતી. મોતની લીલા તો જાણે ખૂબ નિરખી હોય તેવી ઠરેલી એની મુખમુદ્રા હતી. પેલા વડાની છાંયડીએ રમેલી; કહોટા ભીડીને ઝાડવે ચડેલી; ધરામાં ઢખીઢખીને વજ્ર જેવી એની કાયા બનેલી; શેલ નદીના ઘૂનામાં એણે મગર-મચ્છના મ્હોંમાંથી બકડું પણ છોડાવેલું; ને હીરબાઇએ તો લાખા-પાદરના ચોકમાં, શેલ નદીના કાંડા ગુંજી ઉઠે એવો ‘તેજમલ દાકાર’નો રાસડો યે કેં કેં વાર ગાયો હતો. ગાયું હતું કે

‘ઉગમણી ધરતીના દાદા ! કેદાર કાગળ આવ્યા રે,
“એ રે કાગળ દાદે ડેલીએ વંચાવ્યારે.

“કાકો વાંચે ને દાદો રહ રહ રાવે રે,
“ઉપરવાડેથી તેજમલ ડોકાણાં રે.

શીદને રાવો છો દાદા ! શું છે અમને કેળો રે.
“દળકટક આળ્યું દીકરી ! વારે કોણુ ચડશે રે !

“સાત સાત દીકરાએ દાદો વાંઝીઓ કેવાણુ રે !
“એમાં તે શું છે દાદા ! અમે વારે ચડશું રે !”

દેવાતે જોયું તે: ક્ષણમાં એ કન્યા ઉભી હતી તે થાંભલી પાસે જ એક વહેરો આંધેલો. આપ સગા દીકરાને ચડવા ન આપે એવો એ વહેરો હતો. લાખાવાળાનો આત્મારામ એ વહેરો ! દેવાતે વિચાર્યું કે “આ વહેરો લમ જમને જગતને ખતાવીશ; લાખોવાળો જીવશે ત્યાં લગી નીચું જોઈને હાલશે !”

પોતાના હાથમાં ભાલો હતો તે ઝોમરીની કોરે ટેકવીને વહેરાના પગની પછાડી છોડવા દેવાત નીચે ખેડો. માથુ નીચું રાખીને પછાડી છોડવા મંડ્યો. ખરડો ખરાખર દીકરી હીરબાઇના સામે રહ્યો.

ઝોરડામાંથી મા કહે છે કે ‘ખેટા હીરબાઇ, આંહી આવતી રહે.’”

પણ હીરબાઇ શું જોઈ રહી છે ? તૈયાર ભાલો, તૈયાર ખરડો અને નિર્ગન ક્ષણિક ! વિચાર કરવાનો એને વખત નહોતો. એણે ભાલો ઉપાડ્યો; ત્યાં ઉભાં ઉભાં જ એ હાથે જાલીને એ જોગમાયાએ દેવાતના પહોળા ખરડામાં ભાજાનો ધા મૂક્યો. ભય દેતો ભાલો શરીર સોંસરવો ગયો. દેવાતને ધરતી સાથે જડી દીધી.

નીચે ઉતરી, દેવાતની જ તરવાર કાઢી, હીરબાઇએ એને ઝાટકા મૂક્યા. શત્રુના શરીરના કટકા કર્યા. પછી માને બોલાવી કે “માડી, પછેડી લાવ્ય. ગાંસડી આંધીએ.”

દાણાની ગાંસડી આંધે તેમ ગાંસડી આંધીને ઝોરડામાં મૂકી દીધી. કોઈને ખબર ન પડવા દીધી.

ધીમે ધીમે ગામમાંથી આખી ફાજ નીકળી ગઇ હતી. સહુને મન એમ હતું કે દેવાત તો મોઢા આગળ નીકળી ગયો હશે.

દીકરીએ તેજ ટાણે ગઢવીને બોલાવ્યા. કહે કે ‘ગઢવા, ચલાજે જાઓ, ને બાપુને કહે કે પરચારા ક્યાંય ન જાય. આંહી આવીને એકવાર મારે મોઢે થઇને પછી ભલે દેવાતની સામે જાય, પણ પરચારા જાય તો મને મરતી દેજે.’”

ગઢવી ચલાજે પહોંચ્યા. દરબારે વાત સાંભળી કે દેવાતે ગામ ભાંચ્યું. લાખાવાળાને માથે જાણે સાતે આકાશ તુટી પડ્યાં !

“હવે હું શું મોઢું લઇ લાખાપાદર આવું ? પરચારો શત્રુ-ઓને જ હાથે મરીશ.”

પણ એકની એક દીકરીના સમ ! ડાહી દીકરી શા સારું બોલાવતી હશે ! મારા સંતાનને મારું મોઢું કાળુ કરવાની કુમતિ સૂઝે શું ? કાંઈક કારણ હશે ! જાઉં તો ખરો.

દરબાર ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં ધીરેક રહીને દીકરીએ કહ્યું, “બાપુ, તમારે જાવું હોય તો : ભલે, પણ કટક કોરું નથી ગયું. એક જણને તો મેં આંહી રાખ્યો છે.”

એમ કહીને ઝોરડામાં લઇ જઇને ગાંસડી છોડી બતાવી. લાખાવાળાએ મોઢું ઝાળખ્યું. એ તો દેવાત વાંક પોતે જ.

દરબારનું હૈયું હરખથી અને ગર્વથી ફાટવા લાગ્યું, એણે દીકરીને માથે હાથ મૂક્યો. એ બોલ્યો “કે બેટા ! દુનિયા કહેતી ‘તી કે લાખાવાળાને દીકરી છે. પણ ના, ના, મારે તો દીકરો છે !’”

“અને મુરખા દેવાત ! વછેરાની પછાડી વાઢવા તું શીદ નીચે બેઠો ! ઉભાં ઉભાં તરવારથી કાપતાં ન આવડ્યું ! પણ તારાં અભેમાન ક્યાં ઝોછાં હતાં !”

ઢેઢ-કન્યાની દુવા

શિ હોર ગામના દરબારગઢની ડેલીએ તે દિવસે બાપ-
દીકરા વચ્ચે રકાઝક થઇ રહી છે. અદાર વરસનો
રાજબાળ આતોભાઇ ભાણે ને તરવારે તૈયાર થઇ ઘોડીના
પાગડામાં પગ નાખી ચડવા જાય છે અને બુદ્ધા બાપુ અખેરાજી
એનું બાવડું ઝાલી મનાવી રહ્યા છે, કે “ભાઇ, એમ ન ચડાય.
તારાથી ન ચડાય. તું મારે એકનો એક છો. તું ગોહિલ ગાદીનો
રખેવાળ છો.”

“બાપુ, બાવડું મેલી ઘો. તું પગે પડું છું, મેલી ઘો.”

સોળ વરસની એની અવસ્થા હતી. પરણ્યા પછી પહેલી રાતે
જેમ કન્યા શરમાતી શરમાતી કંચના ઓરડામાં આવતી હોય,
તેમ જુવાની પણ આતાભાઇના અંગમાં ધીરે ધીરે પ્રવેશ કરી
રહી હતી. લગ્ન ધુંધળ નહોતો ઉઘાડ્યો.

તે દિવસ બપોરે દરબારગઢની ડેલી ઉપરની મેડીમાં આતા-
ભાઇની આંખ મળી ગઇ હતી. અચાનક ઉઘમાંથી ઝગઝગી ઉઠ્યા.
અને ફેંકોડામાં આવીને જોયું ત્યાં તો ડેલીએ એક બુદ્ધા અને એનાં
બાળખચ્ચાં ઘ્રૂશકે ઘ્રૂશકે રોતાં હતાં. કુંવરે પૂછ્યું કે “એલા
કાણુ છો ?”

“અન્નદાતા, ઢેઢ છીએ.”

“કેમ રવો છો ?”

“બાપુ, અમે આ નેસડા ગામમાં રહીએ છીએ. મારી દીકરીને *બરવાળે પરણાવી છે. બાપ નાની છે ને જમાપ બહુ કપાતર મળ્યો છે; બાપને મારી મારીને અધમુદ કરે છે. દુઃખની મારી દીકરી આંહી ભાગી આવેલી. વાંસેથી એને તેડવાં આવ્યાં તે અમે ન મોકલી, એટલે ઘેલાશાના કાઠી ઘોડે ચડીને આપ્યા ને હમણાંજ દીકરીને ઘોડે નાખીને બરવાળે ઉપાડી ગયા. બાપુ ! મારી પારેવડી જેવી દીકરીનું શું થાશે ? અમારો ઢેઢનો ક્રોધ ધણી ન મળે ?”

“અમારો ઢેઢનો ક્રોધ ધણી ન મળે !” એ વેણ જીવાન આતાભાઇના કલ્પેજમાં સોંસડું પેસી ગયું.

“તારા ધણી બાપુ છે. રા મા.” એમ કહીને એણે નોકરોને હુકમ કર્યો કે “મારી ઘોડી હાજર કરો.”

પોતે હથીઆર ધરીને નીચે ઉતર્યા. ઘોડીને પલાણ નાખવાની વાટ ન જોઇ.

ઉપર ચડે ત્યાં ગઢમાંથી બાપુ અખેરાજજીએ સાદ કર્યો કે “બાપ, ઉભો રહે.” આવીને બાપુએ ઘોડાની લગામ ઝાલી લીધી. દીકરાનું બાવડું ઝાલ્યું. અખેરાજજીને એ એકનો એક દીકરો હતો. દરબારનો જીક્રાપો હતો.

કુંવર બોલ્યા, “બાપુ, અત્યારે મને રોકો મા, આ ઢેઢની છોકરીને અંતે મારે છેડું પડે છે. એ કહે છે કે અમારો ક્રોધ ધણી નથી.”

“બાપ, તુંથી જવાય નહિ. હું ફોજ મોકલું.”

“ના બાપુ, મારે એકલાને જ જવું છે.”

“બેટા, એકલા ન જવાય. દુસ્મનો ક્યાંક મારી પાડે.”

“બાપુ, છોડી દો. આપણે રાજ : વસ્તીનું રક્ષણ કરવા આપણે જાતે જ ચડવું પડે.”

* ઘેલાશાનું બરવાળા

“ના, મારા બાપ, આખું કટક જાય, પણ તું નહિ. તું હજી બાળક છો.”

આતાભાઈને બાપની મરજીની હદ આવતી હોય એમ થયું. એના હોઠ ફફડવા લાગ્યા. એના મોઢા ઉપર લાલ લાલ લોહી ધસી આવ્યું. તોય બાપુ સમજ્યા નહિ ત્યારે એણે બાપનો હાથ ઝોંટી, ઘોડીને એડી મારી કહ્યું કે ખસી જ, ખસી જ ભગતડા ! એમ રાજ ન થાય !”

બાપ જોતા રહ્યા, ડાયરો “હાં હાં” કરતો રહ્યો. આતા-ભાઈની ઘોડીને જાણે પાંખો આવી.

જોતજોતામાં તો પંથ કાપી નાખ્યો. દૂર દુશ્મનોને દીઠા. એ અસ્વારો છે. એકની બેલાડયે બાઈ માણસ બેઠેલું છે. બાઈની ચુંદડી પવનમાં ઉડતી જાય છે. વગડામાં અબળા ધા ઉપર ધા નાખી રહી છે. બીજો અસ્વાર એની પાછળ ઘોડી દોડાવતો પોતાની ઝગઝગતી બરછી બતાવીને બાઈને ડરાવતો જાય છે, ‘દેઢતું કાંઈ ધણી નહિ ! અબળાનું કાંઈ ધણી નહિ !’ એવી ધા સંભળાય છે. વગડામાં કામ કરતાં લોકો ઉભાં થઈ રહે છે અને વીણે મોંઘે વાતો કરે છે કે “બાઈ ભાગેડુ લાગે છે.”

સોળ વરસનો એકલવાયો આતોભાઈ આ ત્રાસ જોતો, ઘોડીને દબાવતો, વટોળિયા જેવો વેગ કરતો, લાલ ચટક મોઢે લગોલગ આવી પહોંચ્યો. ખળખળીઆ વોંકળાને વજોટી બરાબર સામા કાંઠા ઉપર ચડ્યો, હાક પાડી કે “હાં કાઠીડાઓ ! હવે માટી થાજે ! અબળાને ઉપાડી જનાર શુરવીરો ! સરજના પોતરાઓ ! હવે માટી થાજે. હું આતોભાઈ !”

ત્યાં તો ઘોડાંનાં બેઠબેઠાં થઈ ગયાં. કાઠીડાઓ બરછીનો ધા કરે તે પહેલાં તો આતાભાઈનો બાલો એકની ઘોડીનાં તોરી-ગનાં પાટીઆં વીંધીને પાર થઈ ગયો અને બીજાનું બાવડું તલ-વારને એક ઝાટકે ઉડાવી નાખ્યું.

કાઠીએને જીવ બચાવવાની ખીજ બારી નહોતી રહી. પોતાની છાતી સાથે બાંધેલા બંધ છોડી નાખીને અસ્વારે દેઢ-કન્યાને પડતી મૂકી દીધી. એય જણ્યા “ભાગો ! ભાગો !” બોલતા નીકળી ગયા.

કન્યા થરથર ધ્રુજે છે.

“પ્રહીશ મા હવે. હું આતોભાઈ તારી ભેરે ઉભો છું. આવી જ મારી બેલાડયે !” એમ બોલીને આતાભાઈએ બાઈનું કાંકું ઝાલ્યું. પોતાના પગનો પોંચે ટટાર કરીને કહ્યું કે “આના ઉપર પગ માંડીને આવી જ મારી વાંસે.”

કન્યા ઉભી થઈ રહી. “બાપા, હું દેઢ છું, તમને આભડછેટ—”

“આભડછેટ કેવાની વળી ? તું તો અમારી બોનદીકરી છો. આવી જ જટ થોડી માથે. નીકર આપણે એય આંહી ઠામ રહેશું. હમણાં કાઠીડાનું કટક આંખી લેશે.”

આતાભાઈએ કન્યાને બેલાડ્ય લીધી. “હાં, હવે મારા ડીલને બરાબર ઝાલી રાખજે. નીકર પડીશ નીચી, ને મનેય પાડીશ. ઝાલ્ય, બરાબર ઝાલ્ય !” એવી બંધક વાણી બોલતો આતોભાઈ ઉઘાડી સમશેરે વગડો મજવતો પાછો વળ્યો. ઘોડીના સફેદ ફૂંધીઆ પૂછતો ઝડો, કન્યાની ઓઢણી, અને જીવાન આતાભાઈની પાંચડીનું છોગું હવામાં ફરકતાં મયાં.

માર્ગે એને પોતાના પિતાનું મોકલેલ કટક મળ્યું. કટકને મોખરે દેઢ-કન્યાને બેલાડ્ય લઈને ઉઘાડી સમશેરે જ્યારે આતોભાઈ શિહોરની બજારે નીકળ્યો, ત્યારે હજારો આંખોનાં તોરણ થઈ રહ્યાં હતાં. આતાભાઈના આ પહેલા પરાક્રમ ઉપર એ હજારો નેત્રોની અંજળીઓ છંટાતી હતી. બાઈઓ દીકરીઓ આ ચીરનાં વારણાં લેતી હતી. દેઢ-કન્યા તો એ નાટારંભ કરતી ઘોડી ઉપર બાપુને બેરથી ઝાલીને જ બેઠી રહી.

ડેલીએ ઉતરીને એણે કન્યાનાં રોતાં માવતરને દીકરી સુપ્રત કરી. બાપુ અખેરાજીને બાજોરાજ પગે લાગ્યો. મદમદ કંઠે ઢેઢ-કન્યાએ કહ્યું કે “ બાપુ ! હું નીચ વરણની નાર છી. હું તુંને તો શું આપું ! આંતરડીની આશિષ આપું છું કે તું ન્યાં ચડીશ ત્યાં તારી આવી જ ફત્તેહ થાશે. ”

આઈ જસલ

* “આ તેજણુ તરસે તલવલાંસ; થાળામાં બે કળહા
પાણી નાંખાંસ બીન ? ” [આ તેજણુ ઘોડી
તરસે ટળવળે છે. થાળામાં બે કળશીઆ પાણી નાખીશ બહેન ?]

“ બલેં, નાંખાંસ બધા ! ”

તેજણુની તરસ છીપી ત્યાં લગી પનિયારીએ સીંચી સીંચી
થાળામાં પાણી ઠાલવ્યું. તરસ છીપતાં ઘોડીએ મ્હોં ઉંચું કરી
જોરથી હણહણાટી નાખી. કેમ જાણે એના ધણીને સ્નાન કરી
હોય કે “ હવે હું તૈયાર છું ! ”

તેજણુનો અસ્વાર તે કૂછડીનો મેર લાધવો હતો. લાધવો
*ખારાડીમાં પોતાનાં સગાંને મળવા ગએલો તે આજે કુછડી
બણી પાછો વળ્યો હતો. રસ્તો કાટવાણા પાસે થઈને ખસાર થતો
હતો. તેથી અત્યારે તે કાટવાણાના પાદર સુધી આવ્યો હતો.
અને તરસી થએલી ઘોડીએ જોર કરી અસ્વારને ડેરવાવ તરફ
લાવતાં તે વાવની નજીક આવ્યો હતો. તે સમયે પાણી ભરવા
આવેલી પનિયારી તે ચારણીઆણી જસલ હતી. અને તેને અસ્વાર
સાથે ઉપર લખી વાતચીત થઈ હતી.

પાણી પાનારતું કરજ શીટાડવા સારૂ લાધવે પાંચ ફોરોએ
પનિયારીના પગ તરફ થોડે દૂર ફેંકી અને બોલ્યો : “ હે બીન,

*જમનમરની હદમાં આવેલો ગર્ડા પ્રાંતનો વિભાગ ‘ખારાડી’
નામથી ઓળખાય છે.

તારા વીર લાધવાનો આ કમખો. જો ના પાડ તો તુંને આ તારા ભાઈના સ્થાન છે.”

પનિયારી બોલી : “લાધાભાઈ, એની કાંઈ જરૂર નથી. મારે ઘરે પરભુનો પરતાપ છે. તમે સદમ દીધા એટલે લાસાર, હું કમખો લાંસ; પણ એક વાતે. ખરા બપોરા થયાસ. એટલે શીરા-મણુ કીધા વના બીનને ઘરેથી ભાઈએ ભુજ્યાં ના જવાય.”

લાધવે ઘણી આનાકાની કરી, પણ ખરા ભાવના આગ્રહ પાસે હટકનાર કોણ છે? ધીમે ધીમે તેણે પોતાની ઘોડી જસ-લની પાછળ લાંકી અને બેનને ખોરડે આબો. એની ઓસરીની ચાંબલીએ ઘોડીને બાંધી અને જસલે ઓસરીમાં નાખી આપેલા ચાકળા ઉપર તે બેઠો.

જસલની ઉંમર આશરે વીસ વર્ષની હતી. એના અંગેઅંગ-માંથી ૩૫ નીતરતું હતું.

જસલના પનિતું નામ ચારણ ધાનો બેઠો હતું. જસલ એ ધાના ભેડાની નવી પરણેલી પત્ની હતી. પોતાની જૂની સ્ત્રી પુન-સરીને પિસ્તાલીસ વર્ષ લગી કાંઈ છોડ ન થયું ત્યારે ધાના ભેડાએ પુત્રની લાલસાએ બે વર્ષથી આ નવું લગ્ન કર્યું હતું અને બન્ને શોકો વચ્ચે સારો બનાવ ન રહેવાથી તેમને થોડે થોડે દૂર નોખાં નોખાં ઘરોમાં રાખી હતી. ધાનો મોટે ભાગે નવા ઘરનો અતિથિ હતો. પુનસરીને વિશેષ ઇર્ષ્યાનું કારણ આ પણ હતું. નસીબ-જોગે આજે ધાનો ઘેર નહોતો. કાંઈ કામે બહારગામ ગયો હતો.

જસલે લીલાશ્વર રંમના, જડા, બાજરાના બે રોટલા, તાંસળી ભરી દૂધ, ગદીઆ ગોળનું એક મોટું દડણું, અને હુંગળીનું શાક —જે પરેલેથી તૈયાર જ હતાં તે પૂરે ભાવે પરોણાને પિરસ્માં. લાધવો પણ પોતાનું પાઘડું સાંગામાંથી ઉપર મૂકી, કામળા કરી તથા પગ ઘોઘ ઓરડામાં જમવા બેઠો.

બસ, પુનસરીને જોઈતું હતું તેનું નિંદાનું કારણ મળી આવ્યું.
“અલી એઈ, જો જો, એ લોંટો ફાંણું સં? એ કુણને તાણુ કરી

કરીને પિરહે સે ? ” એવી એવી ચર્ચા તેણે પાડોશજોમાં ચાલુ કરી. એપકાં જોવામાં ચતુર ચારણીઆણીઓનાં ટાળાં એકઠાં થઈ બિચારી નિર્દોષ બસલની મનભાવતી નિંદા કરવા લાગ્યાં.

જમી રહ્યા પછી લાઘવે બેનને ઘેર બે ઘડી તડકા ખાળ્યો.

બેનનું મક્કત ન ખવાય, એવી માન્યતાથી વિદાય થતી વખતે લાઘવે બસલના હાથમાં પચ્ચીસ કોરી મૂકી. પણ તે પાછી આપતાં બસલ બોલી: “ ભઈ, આ જગતમાં મહીઅરમાં મહારે કોઈ નથી. આજથી તું મહારો ધરમનો ભઈ ! જો સાચો ભાવ હોય તો કોઈ વસમી વેળાએ આવી ઉભો રહેજે, પરંતુ તને ખેમ રાખે. ” એટલું બોલી સજળ નયને તેણે લાઘવાનાં દુઃખણાં લીધાં. દુઃખણાં લેતાં મગફળી જેવી તેની કોમળ અંગુલીઓમાંથી ડુટેલા અનેક ટચાકા વિદાય લેતા લાઘવાએ સાંભળ્યા. બેનને પગે લાગી લાઘવો સ્વાર થયો. રવાના થતાં થતાં તેણે ટપકતે નેત્ર ખેંચે બસલને હાથ જોડ્યા.

એ વખતે આવે ઉભેલા સ્ત્રીઓના એક ટાળામાંથી ખડ-ખડાટ હસવાનો અવાજ થયો.

પરનિંદા જેવું મીઠું જગતમાં બીજું શું છે ? પુનસરીએ પ્રસરાવેલી બસલની નિંદા આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ.

બે દહાડે ધાનો ભેડો ઘેર પાછો આવ્યો. તેને જોઈને એક સ્ત્રીએ હાસ્ય કર્યું, બીજીએ મોઢું મરડ્યું, અને ત્રીજીએ કાંઈક સ્પષ્ટ બડમડાટ પણ કર્યો. નાગણી જેવી વેરણ શોકમ પુનસરીએ તો બધી વાત ચોકખેચોકખી ધાના ભેડાને કહી. ચારણનો મિમજ હાથથી ગયો. તેના બળતા અંતઃકરણમાં ધીનાધડા ઠલવાયા.

ધાનો ભેડો એક તો બહારગામથી ચાક્યો પાક્યો આવેલો, વગડાનો વા તો તેના માથામાં ભરાયેલો હતો જ; તેમાં અધૂરામાં પૂરું આ દરણ વાત સાંભળી. એટલે “ બાકી શું રહે ? ધુંવાંડુંવાં થયેલો ચારણ હાથમાં ચાખખો લઈ ફાટી આંખે બસલના મકાન તરફ ચાલ્યો.

બે દહાડાથી ન જોએલા, જીવ જોવા વહાલા પોતાના ધર-વાળાનો સત્કાર કરવાને જનસલ સામી ચાલી; અને હસતે મુખે ઓસરીની ધાર પાસે આવી ઉભી રહી. પણ ત્યાં તો કાંઈજ પૂછ્યા માછ્યા વિના વિકરાળ મુખમુદ્રાવાળા બેડાએ તેના અંગ ઉપર ચાળખાનો પ્રહાર કર્યો. શરીરે સાપ વીંટાતો હોય તેમ ‘ફડાક’ અવાજ કરતો ચાળખો બે ત્રણ આંટા જનસલના કુમળા શરીર ઉપર વીંટળાયો. અને તેજ પ્રમાણે બીજા અને ત્રીજા ફટકાનું પણ થયું. જનસલની કનકવરણી કાયામાંથી લોહીની શેડો વહીરી.

આ દૃશ્ય જોવા યોગમ મેદની માતી નહોતી; અને તેમાં પણ આજે પુનસરીના હરખનો પાર નહોતો. એના મુખમાંથી “રાંડ વાલામુઠ, મેરને ધરમાં ઘાલીને અમારું નાક વઢાવ્યું !” એવાં મેળાંનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો.

પહેલાં તો પવિત્ર જનસલ, પતિના અચાનક કોપનું કારણ સમજી શકી નહિ. પણ શોક્યનાં વચનોએ તેને બંધી વાત દીવા જેવી સમજાવી. એ આવેગમાં તે બોલી: “હે જગદંબા, હે માવડી, જે હું પવિતર હોઉં, તો તારા સાચના બે છાંટા મારા પર નાખીને મારું સતીપણું સાચવજો. આઠ, વધારે કાંઈ કહું ?”

આવો ઉચ્ચાર કરી એણે લોચનો બંધ કર્યા. થોડી વાર લાગી તો તેનું અંગ સ્થિર જણાયું; પણ ધીમે ધીમે તેની મુખકાંતિમાં તથા સમગ્ર અંગમાં કંપનો તથા દિવ્યકાંતિનો સંચાર થયો. રૂપેરી ટોટીઓથી શોભતા તેના બન્ને કાનમાંથી કંકુનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

આ અદ્ભુત પ્રભાવ જોતાંજ તમાસો જોવા ઉભેલી માનવ-મેદની ઝંખવાણી પડી ગઈ; અને “આઠ, ખમૈયા કરો, અમે તમારાં છોડ છીએ, અમારી ભૂલ થઈ.” “છોડ કછોડ થાય, પણ આવિતર કમાવિતર ન થાય.” “વડાંને વકાર ન શોભે.” “માવડી, તારે જે જોઈએ, તે માગી લે જગદંબા ! પણ અમારી ઉપર

અમીનો છાંટો નાખજો.” છત્યાદિ વચનો બોલી પગે પડી બસલને વિનવવા લાગી.

બસલ બોલી: “તમારામાંથી કોઈ અસ્વાર ઝટ ફૂછડીએ જાઓ, ને મારા બધા લાધવાને કહો કે

સત ચડિયું શરીર, અધધડી ઉભાયે નહિ;
માડી માયલા વીર, (તું) વહેલો આવે લાધવા!

[હે લાધવા, મહારા શરીરમાં સત ચડયું છે; એટલે હવે સંસારમાં અધધડી પણ ઉભાય એમ નથી. આ બસલ તારી વાટ જુવે છે, તો હે માના જણ્યા વીરા, તું વહેલો આવ.]

સળગી સમદર માંદા, એકલ ઓલાણી નહિ;
ફૂછડીઆ કુળ-ભાણ, વેલો વળજે લાધવા !

[હે ભાઈ ! આ તો સમુદ્રનાં જળમાંથી જ્વાળા સળગી છે. એટલે કે મારા સગા ધણીના અંતરમાં જ શંકા ઉગી છે. મુજ એકલીથી એ લાલ્લ ઓલવાતી નથી. હે કુળભાણ કુછડીઆ, તું વહેલો આવજો.]

અગર ને અળીલ, જાત્યું એ જૂજવિયું;
ફૂછડીઆ કુળવીર, લેતો આવે લાધવા !
સસ્વાદીતું સગા, ભોજનમાં લઈ ભેળવીએ;
(તે) સોરંભી સગા, લેતો આવે લાધવા !

[તું આવ ત્યારે ખાલી ન આવતો. હું સતી થાઉં છું તો તેને લાયકનો સામાન પણ જોઈશે. જૂદીજૂદી જાતના હોવા છતાં પણ સાથેજ વપરાતાં અગર અને અળીલ જોઈશે. ભોજનમાં ભેળવાતું સ્વાદ અને સોડમ વાળું ધી પણ જોઈશે. તે તમામ લેતો આવજો.]

આજા સાંભળતાંજ ગામોટ ઘોડીએ ચડીને કુછડી તરફ ધાયો. લાધા મેરને મળ્યો, અને તેને બહેનનો સંદેશ કહ્યો.

પોતાને માટે બહેનને માથે આવી પડેલી આફતથી લાધવાના કોમળ કાળજીમાં ભારે આઘાત થયો, પણ શું કરે ? બહેને મંગાવેલી સામગ્રી-મળી આવ્યાં તેટલાં અગરચંદનના કાળા, અખીલગુલાલના પડા, કંકુ, નાડાછડી, ચુંદડી, મોડીયો, શ્રીફળો અને ધીના ભરેલા એ ડબ્બા નાખીને તેણે એ સાંઠડીઓ કાટવાણા બણી વિદાય કરી. અને પોતે પણ સાચો કમખો લઈ પોતાની ધરવાણી રૂપી સાથે ઘોડીએ ચડીને બેનનાં છેલ્લાં દર્શન માટે ચાલ્યો.

લાધવો કાટવાણે પહોંચ્યો, પણ આજે તે ગામનો રંગ બદલાઈ ગયો હતો. એ દલાડા પહેલા જોએલું નીરવ કાટવાણું આજે નહોતું. આજે તેમાં અનેક શરણાઈઓનો ચલચલાર થતો હતો, અને અનેક ત્રંબાળુ ઢોલ ધ્રુવુડી ધ્રુવુડી દિગંતોને ડોલાવી રહ્યા હતા, મધઝરતે મીઠે ગજે સ્ત્રીઓ મંગળ ગીતો ગાતી હતી. સૌને મોખરે લાંબા અને છુટા કાળા ડેશવાળી, વિશાળ લલાટમાં કેસરની પીયેળવાળી અને બલ્ય મુખમુદ્રાવાળી જનસભ્ય લાથમાં શ્રીફળ લઈ મંદ પગલે ચાલતી હતી. આજે એની ઠેકડી કરવાની તો શું પણ તેની તેજભરી કાંત સામે જોવાની પણ માનવીઓની તાકાત નથી. જાણે આરાસુરી જગદંબા સાક્ષાત પ્રગટ થઈ હોય તેવી તેની મુખમુદ્રા ઝળહળી રહી હતી.

ગામને પાદર સતી માટે ચહે ખડકાણી છે. ત્યાં જવા ને નીકળી છે. આગળ તંત્રુરાના ઝળુઝણાટ ને મજરાના ઢળુઢળાટ સાથે ભક્તમંડળનાં ભજનની ધ્રુમ મચી રહી છે. આંધળાં, પાંગળાં, વાંઝીયાં, અને એવાં એવાં અનેક દુઃખીઆં સતીને રસ્તામાં આવી પગે લાગે છે, આશીર્વાદ મેળવી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે,* અને સતી પોતાને માટે ગામ બહાર ખડકાવેલી ચિતાએ પહોંચવા આમળ ચાલે છે.

જનસભ્ય ચિતા પાસે પહોંચી નહોતી ત્યાં તો લાધવો પત્ની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એની આંખમાં આજે શ્રાવણ ભાદરવો રેલી રહ્યાં હતાં.

સતીને પગે લાખતાં તે બોલ્યો, “આઈ, માફ કરજો. મારાં ગોઝારાં પગલાંએ તારી આ દશા કરી છે.”

એને આશીર્વાદ અને સાન્ત્વન આપતી જસલ બોલી, “ભાઈ, એવું ઓછું ના બોલ. તારાં પાવન પગલાંએ તો જગતમાં હું પાવન થઈને—અરે આઈ થઈને પૂજાણી. વળી મારા બન્ને લોક સુધર્યા. હવે હું માથું ત્યારે છેલ્લો કરિયાવર કરજો.”

એક ચારણ બોલ્યો, “આઈ જસલ, શેર માટીની ખોટે મારા ભાઈ બેડાએ તમને આણેલાં, પણ તમે તો સિધાવો છો, હવે મારા ભાઈની શી ગતિ ?”

આ વાણી સાંભળી જસલ ચંબી અને બોલી : “પુનસરી ક્યાં ? એને મારી પાસે લાવો.”

શરમની મારી પુનસરી તો અત્યારે આયડીઓના ટોળા પાછળ ક્યાંએ સંતાઈ ગઈ હતી. પોતાનું કાણું મ્હોં એ સતીને શી રીતે બતાવી શકે ? છતાં વકરાએલા વાઘની પેઠે છલંગ મારતો બેડો ઓઝીઓના ટોળામાં ગયો ને પદપ્રદાર કરતો તથા ચોટલો ઝાલી ખેંચતો પુનસરીને તે જસલ પાસે લઈ આવ્યો. વળી પોતાની જૂલની પણ ક્ષમા માગતો હોય તેમ તે પાધડીનો છેડો અંતરવાસ કરી સતી પાસે નીચે મુખે ઉભો.

ગંભીર સ્વરે જસલ બોલી, “ચારણ, પુનસરીને પુણશો મા. એ બિચારીનો વાંક શો ? વાંક મારાં નસીબનો. એન પુનસરી, માઈ વરદાન છે કે આજથી નવમે મહિને તારે ઘેર પારણું બંધાશે, ને ધણીનો વંશ રહેશે. પણ બોળા ભરથાર બેડા ! ખબરદાર, જો વંશ હલાવતો હોય તો હવેથી ડેરવાવનું પાણી અગગળ (અગ્રાહ્ય) કરજો. એ માઈ વચન છે.”

વળી ઢાલ જેસથી ધડસવા લાગ્યા. કાયરને પણ શુરવીર કરે એવા શરણાધના સિંધુડા સ્વરો ચાલવા લાગ્યા ને “જે અંબે”-ના આકાશભેદી સ્વરો નીકળતાં ચારણપુત્રી જસલ ચિતા પર ચડી. તેના ચરણોની દશે આંગળીઓમાંથી એક સાથે અગ્નિની

જવાલાઓ નીકળી ને તેણે ચિતાને ભડભડાટ પ્રજ્જ્વલિત કરી. થોડીવારમાં સર્વભક્ષી અગ્નિદેવની રંગબેરંગી જવાળાઓ ભડક ભડક અવાજ કરી ચિતા પર ખેંચવા લાગી, એવામાં ચિતા ઉપરની ઝુંપીમાંથી સતીનો સ્વર આવ્યો.

“વીરા લાધવા ! તું મારો સાત જન્મારનો ભાઈ છે. બહીના વિના તું ચિતા પર આવ; ને બેનને છેલ્લીવારનો કમખો આપી પાછો સિધાવ.”

ખરો મર્દ, પવિત્ર મેર લાધવો છલંગ મારી ચિતા પર ચડ્યો. પણ અગ્નિની જવાળા તેને ટાઢીબોળ લાગી. બેનના ખોળામાં તેણે શ્રીફળ, કમખો ને ચુંદડી મૂક્યાં તથા બેનના પવિત્ર શરીર ઉપર ધીનો હોમ કર્યો ને આંસુભર્યે નયને હાથ જોડી તે ઉભો રહ્યો.

સતી જસલ બોલી: “ભાઈ, તને શું આપવું? તારે માયા-મિલકત છે, હૈયાછોકરાં છે, ને લાજઆજર પણ છે; પણ માફ વચન છે કે જે તારા કુળનો હશે તે કદિ સત નહિ ચૂકે.”

“તથાસ્તુ આઈ !” એટલો ઉચ્ચાર કરી રોતો રોતો લાધવો વમર આંચે ચિતા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો.

કામળીનો કેલ

“આ માનું નામ શું બાપ?”

“નાગડયાળું, ક્યાં રે’વાં?”

“રે’વું તો મારવાડમાં. હાંમળાજની જત્રાએ નીકળેલું છું બાપા!”

“ચારણ છે?”

“હા. આંહી રાતવાસો રે’વું છે. કેલ રજપુતનું ખોરડું છે આંહી?”

“હા, હા, દરબાર સાંગાણ ગોડની ધીંગી ડેલી છે ને મઢવા । પાધરા હાંકી જાયો. કવિઓની સરભરા કરવામાં અમારા સાંગાણ ઠાકોરનો કચ્છમાં જોટો નથી, મઢવા । હાંકો પાધરા.”

એટલું કહીને રાતના અંધારામાં એ માનનો આદમી સરી ગયો. ખૂણે ઉભો રહીને તાલ જોવા લાગ્યો. “આજ બેટાને બરાબર ભેખડાવી માઈ. બેટો સાંમડો મામ આખાના વાછડા ચારે, ને હું કોટવાળ તો થે મારા ત્રણ વાછડાની ચરામની કોરી માગી હતી દીકરે । આજ આ મઢવો જો એને બેટી જાય, તો એની ખરેખરી ફજેતી થવાની. મઢવો મારવાડનો છે, એટલે મોઢું પણ જખ્ખર ફાડશે, ને સાંગોણ દરબાર શું ચૂલા માયલી ચપટી ધૂળ આપશે? મઢવો નખખેદ પાનીઆનો લાગે છે, એટલે સાંમડાની ફજેતી આખી કચ્છમાં ફેલાવશે. આજ માઈ વેર

વળશે. હું નાગડચાળાનો કોઠવાળ!" એમ બડબડતો, મૂંઝો આમળતો એ આદમી અંધારેથી નજર કરતો ઉભો રહ્યો.

અંધારામાં ગાડું ઉભું રાખીને બારોટજી બૂમો પાડવા લાગ્યા કે "અરે ભાઈ! આંહી દરબાર સાંગાજી ગોડની ડેલી ક્યાં છે? કોઈ દરબાર સાંગાજીનું ખોરડું દેખાડશે? અમે પરદેશી છીએ."

એક નાનકડા ઝુંપડાનું બારણું ઉઘડ્યું. અંદરથી ભરવાડ જોવો મેલોમેલો, ગંધાતો ઘુવાન બહાર આવ્યો. હાથનાં ધીંગાં કાંડાંમાં ફક્ત રૂપાનાં બે કડલાં પહેરેલાં. ગજ ગજ પહોળી છાતી હતી. મૂંઝો હજી ટુટતી આવતી હતી.

"કોનું ઘર પૂછો છો?"

"આપ! દરબાર સાંગાજી ગોડની ડેલી ક્યાં આવી?"

"આંહી કોઈ સાંગાજી દરબારની ડેલી તો નથી. પણ હું સાંગડો ગોડ નામનો રજપૂત છું, ને આ મારો કૂમો છે. મારી ખુદી મા છે. તમારે શું કામ છે?"

"ભાઈ! મારે દરબાર હોય તો ચે શું. ને તું કૂખાવાળો રજપૂત હો તો ચે શું? મારે તો રજપૂતને ખોરડે એક રાતનો બનારો કરવો છે. હું ચારણ છું. લીંગળાજી જઈ છું."

"આવો ત્યારે." કહીને સાંગડે મઢવીને ઝુંપડામાં લીધા. એની ખુદી મા પાડોશીઓને ઘેર દોડી ગઈ. તેલ, ઘી, લોટ, ચાખા લઈના આણીને વાળી રાંધવા માંડી. દરમીયાન સાંગાને ઝાળખાણ પડી કે આ તો ભાદ્રેજ ગામના કવિ ઇસરદાનજી પોતે જ છે.

"આપ પંડ્યે જ ઇસરદાનજી! જેને કચ્છ, કાઠીઆવાડ ને મરઘર દેશનાં માનવી 'ઇસરા પરમેસરા' નામે ઝાળખે છે?"

હસીને ઇસરદાનજી બોલ્યા: "હું તો હરિના ચરણની રજ છું ભાઈ! જગત ચાહે તેમ બાખે."

"કવિરાજ! તમારી તો કેં કેં દેવી વાતું થઈ રહી છે. એ બધી સાચી છે?"

“કદ વાતું, બાપ ?”

“લોકો બાપે છે કે તમે તો જુવાનીમાં જોગમાયા જેવાં કવિ-પત્નીને ઠાકરિયો વીંછી કરડાવ્યો ને મોત કરાવ્યું ?”

“જુવાનીના તોર હતા બાપ સાંભા ! હસવામાંથી હાણ્ય થઇ ગઇ. ચારણ્યે મને વીંછી કરડ્યાની બળતરા થાતી દેખી મેણુ દીધું. મેં એને પારકાની વેદનાનો આતમ-અનુભવ કરાવવા સાર વનનો વીંછી લાવી કરડાવ્યો. ચારણીનો જીવ નીકળી ગયો.”

“હેં દેવ ! આજ પાછાં નગરમાં અવતરીને આપને મળી મયાં એ વાત સાચી ?”

“ભાઈ ! ઇશ્વર જાણે, ચારણી એની એજ હશે કે નહિ. મને તો એજ મોહું દેખાણું. મને સોણુલે આવી’તી ચારણી.”

“દેવ ! પીતામ્બર ગુરૂને તમે ખડગ લઇને હત્યા કરવા દોડેલા ને પછી પગમાં પડી ગયા, એ શ્રી વાત હતી ?”

“બાપ ! હું પ્રથમ પહેલો નગરમાં રાવળજામની કચેરીમાં આવ્યો. રાજસ્તુતિના છંદ ઉપર છંદ ગાવા લાગ્યો. રાજભક્તિની એ કાવ્યમાં મારી બધી વિધા ઠલવી દીવી હતી. કચેરીમાં રાવળ જામની છાતી ફાટતી હતી. પણ હર વખત દરબાર પોતાના કાવ્યગુણી પીતામ્બર ગુરૂની સામે જુએ, અને ગુરૂજી દરેક વખતે મારી કાવ્યને અવગણતા માયું હલાવે. એ દેખી દરબારની મોજ પાછી વળી જાય. મારાં લાખોનાં દાનના કોડ ભાંગી પડે. મને કાળ ચડ્યો. હું એક દિ’ રાતે મારા એ વૈરીને ઠાર કરવા તરવાર લઇ એને ઘેરે ગયો. આંગણામાં તુળશીનું વન : મંજરીઓ મ્હેક મ્હેક થાય : લીલું જામ શીતળ ફળીયું : ચંદ્રનાં તેજમાં આભકપાળા ગુરૂ, ઉઘાડે અંગે, જનોઘથી શોભતા, ચોટલો છોડીને બેઠેલા : ખંભા ઉપર લટો ઢળી રહી છે. ગોરાણી પડખે બેઠાં છે. ગુરૂના ઉઘાડા અંગ ઉપર સમશેર ઝીંકવા મારો હાથ તલ્લી રહેલ, પણ આ બેલડી દેખીને મારું અરધું હૈયું ભાંગી ગયું. પછી ગુરૂએ ગોરાણીને વાત કહી. કહ્યું કે ‘ગોરાણી ! દરબારમાં

એક મરૂંધરનો ચારણ આવેલ છે. શું એની વિધાનાં વખાણ કરું ! એનાં કવિત્વદો સાંભળી મારાં ઉરનાં કપાટ તૂટી પડે છે. પણ હાય રે હાય ! ગોરાણી ! એવો સિદ્ધિવંત જીવાન કવિતાને મૃત્યુ-લોકના માનવી ઉપર ઢાળે છે, લક્ષ્મીની લાલચે રાગનાં ગુણ-માનમાં વાપરે છે, એ દેખીને મારો આત્મા ધવાય છે. ઓહોહો ! એ વાણી જો જમતપતિના ગુણગાનમાં વળે તો ? તો એ કવિના ચોરાશીના ફેરા તો પતી જાય, પણ જગતમાં જે પ્રભુભક્તિની પરમ કવિતા રચાઈ જાય. ગોરાણી ! એની હરેક કાવ્યથી સભા થંભે છે. રાગ રાવળ જામની છાતી ફાટે છે, રાગ મારા સામે જોવે છે, હું અસંતોષથી ડોકું ધૂણાવું છું, મારા મોળા મતને લીધે રાગની મોજ મારી જાય છે ને જીવાન ચારણ મારા ઉપર બળીઝળી જાય છે. હું એને દુશ્મન દેખાતો હોમશ. પણ ગોરાણી ! મારા મનની કોણ જાણે ? હું તો આવી રસનાને અધમ રાગસ્તુતિમાંથી કાઢીને ધ્રુવરભક્તિમાં વાળવા મથું છું.’

“બાપ સાંગા ! પીતામ્બર ગુરતું આવું કથન સાંભળતાં જ મારાં ગાત્રો ગળી ગયાં. હું ન રહી શક્યો. તુલસીની મંજરી-આળી ઘટામાંથી બહાર નીકળીને મેં દોટ દઢ તકવાર પીતામ્બર ગુરતે ચરણે ધરી. એના ખોળામાં માથું ઢાળ્યું, અને તે દિવસથી રાગસ્તુતિને મેલીને હરિભક્તિ આદરી, મારા હરિરસ ગ્રંથના પ્રથમ દોહામાં જ મેં માથું કે

લાગાં હું પહેલો લખી, પીતાંબર ગુર પાય
લેહ મહારસ ભાગવત, પાયો જેણુ પસાય.

સાંગો ગોડ આ બધી બીના સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહ્યો. ત્યાં તો માએ વાળુ પિરસ્યું. સાંગાએ પોતાને ખંભે રાખવાની એક મેલી ઉનની કામળી પાથરીને ધસરદાનજીને તે ઉપર બેસાડ્યા. કવિએ એ મરીબની આછી પાતળી રાખછાશ કોઈ રાજ્યાળી કરતાં જે વધુ મીઠાશથી આરોગી.

જમીને ઇસરદાનજીએ કહ્યું, “ભાઈ, મારે નીમ છે કે એક વરસમાં એકજ વાર દાન લેવું. આજ તારી પાસે હાથ લાંબો કંઈ છે.”

“માગો દેવ ! મારી પાસે હશે તે બધું આપીશ.”

“ફક્ત આ તારી ઉનની કામળી દે. એ પવિત્ર કામળી ઉપર બેસીને હું ઇશ્વરની પૂજા કરીશ.”

“ભલે બાપુ ! પણ મને એક વચન આપો.”

“વચન છે.”

“હું વિનવું છું કે હાંગળાજી પાછા વળો ત્યારે આંહી થઈને પંધારો; હું આપને માટે એક નવી કામળી કરી રાખીશ. આ તો જૂની થઈ ગઈ છે.”

ઇસર બારોડ વચન આપીને હાંગળાજી ચાલી નીકળ્યા. આંહી સાંગાએ કામળીની ઉન કાંતવા માંડી. વગડામાં કોઈ નદીને કાંઠે વાછડા ચરતા ફરે, વાછડાને ગળે બાંધેલી ટોકરી રણક્યા કરે અને હરિનાં ભજનો ગાતો ગાતો સાંગો એની તકલી ફેરવી ફેરવીને ઉનનો ઝીણો તાંતણો કાંત્યા કરે છે. આઠે પહોર એના ઘટમાં એકનું એકજ રટણ છે કે “મારી આ કામળી ઉપર બેસીને બારોડજી પ્રભુની પૂજા કરશે. બેજો હું ચે તરી જમશ.”

ચાર મહિને કામળો તૈયાર કરીને સાંગો બારોડજીની વાટ બેવા લાગ્યો. અને વાછડા ચોમાસાની વાટ બેવા લાગ્યા.

વાછડાને ચોમાસું તો આવી મળ્યું, પણ સાંગાને હજી બારોડજી ન મળ્યા. એક દિવસ આકાશમાં મેઘાડમ્પર મંડાયો. વાવાઝોડું મચ્યું. મૂશળધાર મે વરસવા લાગ્યો અને મામની નદી બેચ કાંઠે પ્રલયકારી પાણીના કોમળા કાઢવા લાગી. સાંગો વાછડા લઈને સાંજ સુધી સામે કાંઠે થંભી રહ્યો. પછી એને લાગ્યું કે મારી મા જૂરશે. આ વાછડા આંહી ને આંહી થીજી જશે. ને હવે બહુ તાણુ નથી રહ્યું. એમ વિચારી સાંગો વાછડાને હાંકી પાણીમાં ઉતર્યો. બીજા બધા વાછડા તો ઉતરી ગયા, પણ

સાંગાએ જેનું પૂછડું ઝાચું હતું તે વાછડો મધનહેનમાં લથડ્યો. સાંગો તણાયો. કાંઠે ઉભેલા લોક પોકાર કરી ઉઠ્યા કે “એ ગયો, એ તણાયો.” પણ એને બચાવવા કોઈ ન પડ્યું. પાણીમાં ગળકાં ખાતો ખાતો સાંગો પૂરની વચ્ચેથી શુ બોલે છે ? એને બીજી કાંઈ ન સાંભર્યું :

જળ ડૂબાન્તે જાય, સાદ જ સાંગરીએ દિયા,
કહેજો મોરી માય, કવિને હીજો કામળી.

[પાણીમાં ડૂબતો ડૂબતો સાંગો સાદ કરે છે કે આ ભાઈઓ ! મારી માને કહે જો કે કવિરાજ આવે ત્યારે પેલી કામળી દેવાનું ન લેશે યા !]

નદીઆં, વેળુ, નાગઃ સાદ જ સાંગરીએ દિયા;
તો'શો કાંઈ ત્યાગ, મન જેજો માઢવ તણું.

[નદીમાં કારની વેળ આવ્યા છે: ચારે તરફ સર્પો ફેણ માંડી રહ્યા છે; છતાં તેની વચ્ચેથી સાંગો સાદ દે છે કે “કવિને કામળી દેવાનું ન જૂલજો.” એને બીજી કાંઈ નથી માંભરતું. હે સાંગા ! કેવો તારો ત્યાગ ? માઢવ રાજ રાજ ચારણોને લાખપસાવ દેતો, છતાં તારા દાનની તોણે એ ન આવે.]

સાંગરીએ ત્રીધા શબ્દ, વહેતે નદપાણી,
દેજો ઇસરદાસને કામળ સહેલાણી !

[વહેતા પૂરમાં તણાતાં તણાતાં સાંગે શબ્દ કહ્યા કે કવિ ઇસરદાનજીને મારી યાદી રૂપે એ કામળી દેજો.]

માને એટલો સદેશો મોકલાવીને સાંગો અલોપ થઈ ગયો. નદીનાં મોઝાં એને દરિયામાં ઉપાડી ગયાં.

થોડે કિવસે ઇસરદાનજી આવી પહોંચ્યા. દીકરા વિના ઝૂરતી ડોસીએ પોતાની પાંપણોનાં પાણી લૂછીને કવિને રોટલો જમાડ-

વાની તૈયારી કરી. જમવા બોલાવ્યા. ઇસરદાને પૂછ્યું કે “સાંગો ક્યાં ?”

ડોસી કહે “સાંગો તો ગામતરે ગયો છે. તમે જમી લ્યો, બારોટજી !”

ચતુર ચારણ ડોસીનાં આંસુ દેખી ગયો. એણે સાંગા વિના ખાવું પીવું હરામ ક્યું. ડોસીએ છેવટે કહ્યું કે “સાંગાને તો નદી-માતા તાણી ગઇ.”

ચારણ કહે, “એમ બને જ નહિ. રજપૂતનો દીકરો દીધે વચને કદિ ભય કે ?”

“અરેરે દેવ ! સાંગો તો ગયો. આખું ગામ સાક્ષી છે. પણ બતાવે બતાવે તમને કામળી દેવાનું સંભારતો ગયો છે હો ! પાણીમાં ગળકાં ખાતાં ખાતાં પણ એણે તો તમને કામળ્ય દેવાની જ ઝંખના કરીતી.”

“સાંગાના હાથથી જ કામળી ન લઉં તો હું ચારણ નહિ. ચાલો, બનાવો, ક્યાં ડુબ્યો સાંગો ?”

ડોસી કવિને નદીને કાંઠે તેડી ગઇ, અને કહ્યું કે “સાંગો આંહી તણાયો.”

“સાંગા ! બાપ સાંગા ! કામળી દેવા હાલ્ય !” એવા સાદ કરી કરીને કવિ બોલાવવા લાગ્યા. દંતકથા કહે છે કે નદીના નીરમાંથી જાણે કોઇ પડ્યા દેતું હતું. કવિને માંડો માનીને ડોસી હસતી જાય છે, વળી પાછી રોષ પડે છે. ત્યાં તો નદીમાં પૂર ચડ્યું. પાણીના લોઠ પછાડા ખાઇ ખાઇ કોઇ રાક્ષસોની જેમ મર્જના કરવા લાગ્યા. ફરી કવિએ સાદ દીધો કે “સાંગા ! બાપ સાંગા ! કામળી દેવા હાલજે, મારી કામળી ! હરિની પૂજને મોડું થાય છે !”

“આવું છું દેવ, આવું છું !” આઘેથી એવો અવાજ આવ્યો. જુએ ત્યાં એ જ વાછડાનું પૂછડું ઝાલીને સાંગો તરતો આવે છે. બહાર નીકળીને જાણે સાંગો ચારણને બાઝી પડ્યો. એના હાથમાં

નવી કરેલી કામળી હતી. કામળી સમર્પણ સાંગો ફરીવાર મોજમાં
સમાયો. ઇસરદાને છેલ્લો દોહો કહ્યો :

દીધારી દેવળ ચડે, મત કોઈ રીસ કરે;
નાગરસાળાં ઠાકરાં, સાંગો ગોઠ સરે.

[નાગરસાળાના હે ઠાકારો ! તમે કોઈ રીસ કરશો મા કે
હું સાંગાને એક કામળીને ખાતર એટલો બધો વખાણીને તમારો
પણ શિરોમણિ શા માટે બનાવું છું. કારણ કે એ તો ખરેખરો
દિલનો દાતાર ઠર્યો. દિલનો દાતાર હોય તેનું જ છંદુ કીતિના
દેવળ ઉપર ચડી શકે છે. આમાં દાનની વસ્તુની કિંમત નથી,
પણ એક વાર મુખથી કહેલું દાન મરતાં મરતાં પણ દેવા માટે
તરફડવું એની બલિદારી છે.]

આંચળ તાણુનારા !

“હાં કો, ઝટ લાંકો માલને. ચોંપ રાખો જુવાનો ! વાંસે વાર વહી આવે છે.”

એવા રીડિયા કરતા એક સો ભોકાનીદાર જડેજા જુવાનો ભેંસોના ધણુ ઉપર લાકડીઓની ફડાફડી બોલાવતા ચારે બાજુથી તગડી રહેલ છે. ધ્રાંગધ્રા તાબાના ગામ નમરાથી દીકર ગામને કેડે માલ ઘોળી જાય છે. રણની સપાટ ધરતી ઉપર ભેંસોના પડછાયા છવાઈ ગયા છે. ઝાઝવાંનાં જળ જામતાં આવે છે. ભેંસો સીધે માર્ગે ચાલતી નથી. પાછી વળવા મથે છે. ઘેરેથી પાડરના સાદ પડતા હોય એવી જાણે જુઓ આવે છે. મા બાળકને બોલાવતી હોય એવી વાંભ સંભળાય છે કે “બાપ ભગર !” “ મોળી જીવ સાટાની ભગર ! ”

એ સાંભળીને આખા ખાટુમાંથી ચાર ભેંસોના કાન મંડાય છે. ચારેનાં પૂછ ઉંચાં થાય છે, ચારેના કંઠમાંથી કડણાભર્યા રણકાટ નીકળે છે, ને ચારે ભેંસો પોતાના માથા ઉપર વરસતી પરાણાની પ્રાછટમાંથી પણ રહોં ઉંચા કરીને નમરા ગામને માર્ગે મીટા માંડે છે.

“આ વાંસે ચસકા કોના પડે છે ? ” જડેજાઓ કાન માંડીને સાંભળી રહ્યા.

“આ વાર નથી. સીમાડે કોષક બાઈ માણસ ધા દેતું દોડ્યું આવે છે. એકલવાયું લાગે છે.”

લૂંટારાઓ તળાવડીની પાળ વળોટે તે પહેલાં તો “ઉભા રો’
બાપ! મારા વીરાઓ, જરીક ઉભા રો’ !” એવા અવાજ દેતી ઝોરત
આંખી ગઇ. એના હૈયામાં શ્વાસ સમાતો નથી. રાત્રીએજ લોહી
એના મ્હેં ઉપર છોળો મારી રહ્યું છે. વાળ વિખરાઇ ગયા છે.
માથે ઝોઢેલ ઉનનો ભેળીઓ ખંભે ઉતરી ગયો છે. આખો દેહ
પરસેવે નહાઇ રહેલ છે.

ચાર ભેંસો એને દેખીને આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગઇ. જડેજન-
ઓની ડાંગો ખાતી પણ એ ચારે આ બાઇની સામે દોડવા લાગી.

“બાપ! મારા પિયર! તમારું તો જાહેવ કુળ : તમે જડેજન
માયલા પણ સાહેબ સાખના બેટાઓ : તમારે ને ધાંગધ્રાને
વેર, એમાં મારી ગરીબ ચારણની ભેંસો કાં હાંકી જવ ? હું
તો તમારી બીન વહું. અને મારો ચારણ પરદેશ વર્તવા ગયો છે.
એ પાછો વળશે ત્યારે છાંટો છાશ વન્યા વાળુ શેણે કરશે ? આ
ભીંસુનાં દૂધ તમ સાહેબ રજપૂતોનાં ગળાં હેઠ શે ઉતરશે ?”

પરદેશ ગયેલો પોતાનો ચારણ સાંભરતાં ચારણીના ભર-
જીવાન દેહ ઉપર લાલપ છલકી. ગાલ ઉપર આઠ આઠ ચુમકીઓ
ઉપડી. રૂપનો સાગર જાણે પૂનમની સાંજરે હેલે ચડ્યો. બોકાની-
ઓને મોઢા ઉપરથી જરીક ખેસવીને સાહેબ જડેજનઓ બોલ્યા
“આઇ! ટીકર આવજો. તમારી ભેંસું હશે તો કાઢી દેશું.
અટાણે આખા ખાડુમાંથી ક્યાં તારવવા ખેસીએ ! અમારી વાંસે
વાર વહી આવે છે.”

“તમને ખમ્મા મારા વીર ! પણ મારા બાપ ! મારી ચારે
ભગરને કાંઇ ગોતવી પડે ? જે આ ઉભી મારી હાથણીયું. એક
હજાર ભેંસુંમાં ય નોખી તરી નીકળે ! મેં એ ચારેની બહુ ચાકરી
કરી છે મારા’બીપ !”

“ઠીક આઇ, તારવી લ્યો તમારી ચાર ભેંસું.”

ચારણીએ એની ચારે ભગરીને નામ લઇ લઇને બોલાવી.
કાન ફફડાવતીને પૂછ્યાં ઉલાળતી ચારે ભેંસો નોખી તરી ગઇ. પણ

ત્યાં તો રજપૂતોની આંખ ફાટી ગઇ. એ કાળી ભર કાયાઃ ગળામાં હાંસડી આવી નય એવી સાંકળ : *કપાળમાં ઘોળી ટીલડીઃ અધમણુ દૂધે ભરેલાં આઉઃ એવી ભેંસો કેને ગળેથી છૂટે ?

જડેજઓએ એકખીજની સામે મીચકારા માર્યા. ફાટેલ જુવાનડા હતા તે બોલી ઉઠ્યા, “એ બાઇ, ઇ ચાર ભેંસુનાં આંચળ કોણુ તાણુશે ખખર છે ? જે અમારી પાસે પોતાનાં આંચળ તણાવતી હશે ઇ; ખીજના હાથ ભોંઠાં પડશે, ભોંઠા.” બોલનારા-ઓની મેલી નજરો બાઇની છાતી ઉપર રમવા લાગી.

ચારણી થંભી ગઇ. એની જખરદસ્ત છાતીમાં જાણે ધમણુ ધમાવા લાગી. કાળી વાદળીમાંથી વિજળી ભલુકે તેમ કાળી કાળી બે આંખોમાંથી જાળ ઉઠી. સુકોમળ હાથે કમરમાંથી છરો કાઢીને એણે પોતાના બેય થાનેલા કાપી નાખ્યા. જુવાન રજપૂતોની સામે ફેંકીને કહ્યું કે “લ્યો, આ લ્યો બાપ, તાણ્યા કરજો, અને ધરા-ઇને દૂધ પીધા કરજો !”

છાતીએથી ધખ ધખ લોહીની બે ગોમુખી વહુટી. રજ-પૂતો કાંપતા કાંપતા જોઇ રહ્યા. ચારણી ત્યાંથી ભાગી. ઘેર આવી, ગાડું જોડાવી એના ભાઇ કેશવદાસ રતનાની પાસે પહોંચી. જઇને કહ્યું કે “ભાઇ ! મારાં આંચળ તાણુવા આજ ટીકરના રજપૂતો આવ્યાંતા. તું ચોટીલે જાજો ને આપા મૂળુ ખાયરને બોનના ઝાઝા જુવાર કેજો.”

એટલુ કહીને એણે થાનેલા ઉપર આંધેલું લુમડું છોડી નાખ્યું. એના પ્રાણુ ત્યાં ને ત્યાં નીકળી ગયા.

બહેનના દેહને દેહને દહને કેશવદાસ ચારણુ ચોટીલે ચાલ્યો.

ચોટીલા મૂળુ ખાયરને તો આખી પાંચાળ અત્યારે પૂજી રહી છે. લૂંટફાટ અને અત્યાચારના એ જુગમાં મૂળુ ખાયરની તો નાડી ધોઇને પેટપીડવાળી બાઇઓને પવાતી હતી. મૂળુ ખાયર

*સાંકળ=ગરદન. જે ભેંસની ગરદન બહુ ઝીણી હોય તેના શરીર ઉપર લોહી ખૂબ હોય.

ઘોડે બેસીને માર્ગે ચાલ્યા જતા હોય, ખરે ઉનાળો ખેરના અંગારા વરસાવતો હોય, અને એમાં જો કોઈ આવીને કહે કે “આપુ, મારી ઘરવાળીને આડું આબું છે” તો એ કાઠી ત્યાં ને ત્યાં થંભી જતો. તે જ જગ્યાએ ધાંસીઓ નાખીને હાથમાં સૂરજની માળા લઈ બેસી જતો; અને હોકાની ચલમમાંથી ચપટી રાખ નાખીને એ પાણી આપતો. આવનાર ઘણી પોતાને ગામ જઈને એ પાણી પોતાની બાયડીને પીવાડે, અને પાછો જઈને દરબારને કહે કે “આપુ, આડું ભાંગી ગયું,” ત્યારે મૂળ ખાચર એ તડકેથી માળા ફેરવવાનું બંધ કરીને પાછા ઘોડે ચડે. ત્રણ કલાકમાં જો આડું ભાંગ્યાના ખચર ન આવે તો પ્રાણ કાઢી નાખવા માટે તરવાર પણ તૈયાર રાખીને જ બેસતા.

એક વખત ઉદેપુરના રાણાને કોઠ નીકળ્યો. એણે મેવાડમાં વાત સાંભળી કે કાઠીઆવાડના દરબાર મૂળ ખાચર પરનારીસિદ્ધ પુરુષ છે. એનું ન્હાએલું પાણી લાવીને રાણાજી ન્હાય તો કોઠ ટળે. રાણાનાં માણસો ચોટીલે પહોંચ્યાં. દરબારનાં માણસો સાથે મસલત કરી. દરબારનું ન્હાએલું પાણી એક દિવસ તાવડામાં ઝીલાઈને મેવાડને રસતે પડ્યું. પાછળથી મૂળ ખાચરને એની ખચર પડી. એના પરિતાપનો પાર ન રહ્યો. એણે વિચાર્યું કે “હાય ! હાય ! રાણાનો કોઠ નહિ મટે તો જગતમાં મારે માટે શું કહેવાશે ? એ કરતાં તો મરવું શું ભુંડું ?” એ ઉદેપુર પહોંચ્યા. છાનામાના જઈને રહ્યા. લોકોને મોઢેથી ન્યારે એણે એ પાણી વડે રાણાનો કોઠ નળ્યાની વાત જાણી, ત્યારે એને નવો અવતાર આવ્યો. ચોટીલે પાછા વળ્યા.

એવા દેવતાઈ પુરુષને કવિ માનવીની સાથે કેમ કરીને સરખાવે ?

મૂળ માનવીએ માણો કીં મીંડાવીએ;
આરસ ઈંદ્ર તણે, તું નર ખેવો નાગાઉત !

[હે નાગ ખાચરના પુત્ર મૂળ ખાચર ! આરસની દેવમૂર્તિ હોય તેને જેમ દેવ સાથે નથી સરખાવતી, તેમ માનવીને તારી

સાથે ન સરખાવાય. અર્થાત, તારો દેહ માનવીનો છે, પણ તું પોતે તો દેવ છે.]

સીતેર વરસનાં શ્વેત રૂપેરી દાઢીમૂછે શોભતા મૂળુ ખાયર ગામતરે જતા હતા. ભેળા પંદર-વીશ અસવારો હતા. એમાં સામે રસ્તે આવતા ક્યાડી ઘોડીના અસવાર ઉપર એની નજર પડી. પૂછ્યું “ભાઇ, પાંચાળમાં ઉઘાડે માથે ભમનારો આ કોણ આવે છે ? પાઘડી કે પનીયું કાંઈ કાં નથી કે બાંધેલ ?”

અસવાર નજીક આવ્યો. ઓળખાયો : “આપા, આ તો કેશવદાસ ગઢવી.”

“ગઢવા, રામ રામ ! આમ ઉઘાડે માથે કાં ?”

કેશવદાસે રામરામ ન કર્યા. એની આંખોમાં આંસુડાં હતાં. એણે દુહો ગાયો :

જોગાહર ! જાચણ તણી, ધાયું કાન ધર્યે,
કાઠી ! કટક કર્યે, મૂળવા ! ટીકર મારવે.

“હે જોગા ખાયરના પૌત્ર મૂળુ ખાયર ! યાચકની-ચારણની ચીસને કાને ધરજો. હે કાઠી ! દળ કટક લઇને ટીકર ગામને રોળી નાખજો. પછી જ રામ રામ કરશું. પછી જ હું માયું ઢાંકીશ. આજ હું ક્યા શૂરવીરની લાજે માયું ઢાંકું ? હાય હાય, મૂળુ ખાયર ! પાંચાળમાં કોઇ સરજ-પૂતર નથી રહ્યો ત્યારે જ સાહેબ રજપૂતો વગડામાં અંતરિયાળ આપણી બેનદીકરીયુંનાં થાન ઉપર નજર નાખેને !

“કેશવદાસ, તમે આ શું બોલો છો ?”

“આપા મૂળુ ખાયર ! ઝાઝી વાર નથી થઇ. હજી કાલે સવારે જ મારી બોનના થાનેલા કપાણા. મરતી મરતી એ તારૂં નામ લેતી ગઇ છે.”

કેશવદાસે આખી વાત વર્ણવી. મૂળુ ખાયરની આંખોમાંથી ઉનાં ઉનાં આંસુ ઢી પડ્યાં. એનું કલેજું સડસડ્યું. “અરે હાય

હાય હાય ! કાઠી લૂંટકુંટ કરે. કાઠી મારપીટમાં પાછું વાળીને ન જીવે. કાઠીનાં પાપ તો પાર વમરનાં. પણ કાઠીએ ઝીની જાતને જોગમાયા કરી સદા પૂજી છે. આજ પાંચાળને પાદર કચ્છી રજપૂતોએ કાળો કામો કર્યો. અમારી દેવભોમ લાજી. સતી પાંચાળીનું આ પિયરિયું શરમાણું. પણ કૈશવદાસ ગઢવી ! આ લ્યો આ કોલ. ત્રણ દિ'માં જો હું ટીકરને તાવડામાંથી રોટલો ઉઘલાવે તેમ ન ઉઘલાવું તો જાણું કે મૂળુખાયર સૂરજપુતર નહોતો. તો એનાં માવતરમાં ફેર જાણજો !”

“બસ આપા ! તો હવે કસુંખા પીએ.”

કસુંખા લઈને મૂળુ ખાયર ગામતરે ન જતાં પાછા વળ્યા. પણ દેવને કરવું છે તે એજ રાતથી આપાને માથાને દુઃખાવો ઉપડ્યો. તાવ ચડ્યો. ટીકર તો આવેઈ રહી ગયું. સ્વર્ગાપરના દરવાજા દેખાયા. પણ જીવ કેમેય કરીને જાતો નથી.

દીકરાએ પિતાની પથારી ઉપર બેસીને પૂછ્યું : “આપુ ! જીવ કેમ જાતો નથી ? પાંચાળમાં સદુ ટાળો કરે છે કે મૂળુ ખાયર જેવો સતવાદી મોતથી ડરી ગયો. આપુ, જીવતરમાં એવડી બધી શી મમતા રહી ગઈ ?”

“બેટા !” મરતા આપે દીકરાને હાથ દાખીને કહ્યું : “તારો આપ મોતથી ન ડરે. પણ મારા જીવતરવું એક કામ રહી ગયું. ટીકર મારવી હતી. પાંચાળીનાં થાન તાણવા આવનાર સારુંજ રજપૂતોના પ્રાણ તાણવા હતા. પાંચાળની દીકરીયુંનાં રૂપ આ રજપૂતોથી ન દેખી શકાયું. હવે પાંચાળીઓ પોતાની દૂધેમરી ભાગીરથી જેવી છાતીયું ક્યાં સંતાડશે ?”

દીકરાએ આખી કથા જાણી લીધી. કહ્યું કે “આપુ ! એમાં શી મોટી વાત છે ? આપનાં કરજ તો બેટાઓ ફેડતા જ આવેલ છે. લ્યો, આ પાણી મૂકું છું કે તમારું તેરમું કરીને ચાદમે જ દા'ડે ટીકર માથે મીઠાંનાં હળ જોડાવું.”

“બસ આપા !”

“ ત્યારે કરો સદ્ગતિ.”

મૂળુ ખાયરનો જીવ ચાલ્યો ગયો. એના કારજ ઉપર સોર-ઠની ત્રણે પરજોના કાડીઓ ભેળા થયા. દાયરાને જમાડી જૂઠાડી તેરમાની સાંજે આપા મૂળુના પુત્ર સહુને દીકરના રાજપૂતોનું પાપ જાહેર કર્યું. તમામ કાડીઓએ ત્યાંથી પરઆરા જ દીકર ઉપર ચડવાનો ઠરાવ કર્યો.

મોડી રાતે સહુ સૂતા. તે વખતે મૂળુ ખાયરના બુદ્ધા ચારણે છાનામાના ગઢમાં જઈને જીવાનને કહ્યું :

“ આપ, વાંસેથી જગત વાતું કરશે. ”

“ સ્ત્રી વાતું. દેવ ? ”

“ કે આપને વચન આપતી વખતે તો એકસો જશ ખાટી ગયો, અને અંતે આયસો ત્રણ પરજીની મદદ લઈને ગયો ! ”

“ દેવ ! તમારાં વેણુ એક લાખ રૂપીઆનાં. ” પ્રભાતે ઉડીને એણે મહેમાનોને કહ્યું કે “ હમણાં તો સહુ દીકર પધારો. પછી દીકર ભાંખવાનો દિવસ ઠરાવયું. ”

ત્રણે પરજ વીંખાઈ મઘ. દીકરો એકસો પોતાનાં જ ઘોડાં લઈને ચડ્યો. દીકર ભાંજ્યું, અને કેશવદાસને ઢાંકણીયું ગામ દીધું.

મોત સાથે પ્રીતડો

અશરે ત્રણસો વરસ પહેલાં પાલીતાણાની ગારીઆધાર વાળી ગાદી ઉપર કાંધાજીના કુંવર સવાજી ગોહિલ રાજ કરતા હતા. અઢારેક વરસની અવસ્થા હતી. લોહીના ટીપેટીપામાંથી જીવાની પોકાર કરતી હતી કે “મને રમવા દે; મોતની સાથે રમત રમવા દે.” જીવાનીમાં જ મોતની સાથે પ્રીતડી આંધવાનો એ શૌર્ય-જીમ ચાલતો હતો.

એક દિવસ કચેરીમાં દરબારના વૃદ્ધ મામાને દમ ચડ્યો. ઉધરસ ખાતાં ખાતાં એના મ્હોંમાંથી લાળ પડી ગઈ. સવાજીએ મ્હોં મલકાવી કહ્યું કે “અરે મામા, ગઢપણમાં ય માણસને જીવવું શે ગમતું હશે? આ દમ ચડે, નાકે લીટું વડી જાય, મોઢે લાળું વરસે, એમાં હવે ક્ષી મઝા પડે છે?”

મામા બોલ્યા કે “લાઇ, શું કરવું? મોત આવે ત્યારે જ ઘુટકારો થાય ને!”

“મોત તો આપણે બોલાવીએ ત્યારે હાજર જ છે ને મામા! ઇશ્વર કયાં આડો હાથ દેવા આવે છે?”

“એ તો વાતો થાય બાપ! પ્રાણ કાઢી નાખવા એ કાંઈ રમત વાત છે?”

“ના મામા! વાત નહિ. સાચું કરી બતાવું. લ્યો, આ પ્રતિજ્ઞા છે કે ત્રીસ વરસે મારે દેહ પાડી નાખવો.”

આખી કચેરીનાં મ્હેં કાળાં પડી ગયાં. સહુ સમજતા હતા કે સવાળની પ્રતિજ્ઞા એટલે લોઢે લીંટી. મામાને મરવા જેવું થઇ પડ્યું.

સવાળનાં બહેન સાસરે હતાં ત્યાં એને ખબર 'પડી. બહેન ગારીઆધાર આભ્યાં. ભાઇની પાસે કાપડાની માગણી કરી. ભાઇ કહે "મોલો બહેન, જે માગો તે આપું."

"ભાઇ, હું માગું છું કે તું પાંચ વરસ વધુ દેહ રાખ્ય."

હસીને સવાળ બોલ્યા, "અરે બહેન ! મુરખી ! પાંચ વરસ વધારે જીવું તો તો તારી પાસેથી ઉલટું કાપડું લીધું કહેવાય. માટે જા, મારાં ત્રીસ વરસમાંથી પાંચ વરસ તને કાપડામાં કડે છું. એટલે હવે હું ત્રીસને બદલે પચીસ વરસે દેહ પાડીશ."

ધૂશકે ને ધૂશકે રોતી રોતી બહેન ચાલી ગઇ. ભાઇનું બોલ્યું કોઇથી ફરે તેમ નહોતું. બહેન ભાઇને બરાબર ઓળખતી હતી. મોતની વાત જોતાં જોતાં સવાળનાં વરસ વીતવા લાગ્યાં, પણ ધોંગાણાંનું ટાણું જ ન આવે. ઘણે ઘણે ઠેકાણે જઇને મસ્તી કરી આવે, પણ કોઇ એની સાથે લડવા જાય નહિ. પછી પોતાના વાવડી ગામને પાદર ડુબાણીઓ નામે એક મોટો બચંકર કુવો છે છે તેના ઉપર એક વેંત પહોળું પાટીઉં મુકાવીને પોતે પાટીઆ ઉપર ઘોડો હાંક્યો; એમ સમજીને કે પાટીઆ ઉપરથી ઘોડો લથડે એટલે કુવામાં ડુબીને જીવ કાઢી શકાય; કારણ કે જીવ મળતું નથી; એને આપઘાત કરવા કરતાં આવી રમત રમવામાં જ ઉકલી જવું વધું સારું. પણ તેમાં ય ઘોડો ન લથડ્યો,

પછી સવાળએ એક દિવસ બાદરને કાંઠેથી જોતપૂરના કાઠીઓની કાઠીઆણીઓનું હરણ કર્યું. બાઇએને ગારીઆધાર લાવીને સગી બહેનોની રીતે રાખી.

ગારીઆધારને પાદર એક દિવસ કાઠીઓની જંગી ફોજ આવીને ઉભી રહી. સવાળ પણ રણસાજ સજીને હાજર થયા. સામસામી બે હાર કરીને કાઠીઓની ફોજ ખુલ્લે શસ્ત્રે ઉભી હતી.

સામે ઉભા રહીને સવાળએ કહ્યું : “શુરવીરો, સાંભળો ! તમે બરાબર તરવાર વાપરજો. તમારી ફોજ સોંસરવો હું મારો ઘોડો દોઢાવવાનો છું. તમારી બાઇઓને મેં મન વચન કાયાથી માખેનેા ગણી છે કે નહિ તેની સાખીતી બતાવું છું.”

એમ કહીને એણે કાઠીઓની ફોજ વચ્ચે પૂરપાટીએ ઘોડો નાખ્યો. ઉપર તલવારોની ઝીક બોલી. પણ સત્યવાદી ઘોડેસ્વાર સાવ કોરેકોરો સામે કાંડે નીકળી ગયો. કાઠીઓની તલવાર સામસામી જ અથડાઇ.

સામે પડખેથી ફરીવાર સવાળ બોલ્યો કે “શુરવીરો ! આખા જમતની બાઇઓને મેં મન વચન કાયાથી માખેન ગણી છે કે નહિ તેની પણ સાક્ષી હવે જોજો.” એમ કહીને પાછો ફોજ વચ્ચે ધસ્યો. ખડીંગ ! ખડીંગ ! ખડીંગ ! કાઠીઓની તલવારો સામસામી અડળાઇ. સવાળ સદીસલામત પાર નીકળી આવ્યો.

પછી એ બોલ્યો, “હવે તો આવે ઉગળે લુમડે જ જીવનર પાર કરી જવામાં મજા છે. આવો, શુરવીરો ! સ્વર્ગને માર્ગે મને વળાવવા આવો.”

એકસો સવોળ આખી ફોજ સાથે લડીને મરાયો. આજ કવિ એનાં ગિરદ ગાય છે કે,

કાંધાઉત સવે અખીઆત કીધી.

બુગો બુગ વંચાણી ખ્યાત બદી.

કુવા પર હાંકીયો અસવ જીવ તરણું કરી.

મુવો વરસ પચીસે ગોહિલ માંકી.

[કાંધાજીના પુત્ર સવાળએ એવું કામ કર્યું કે એની કીર્તિ બુગોબુગ વંચાય છે. જીવનરને તરણા જેવું ગણીને એણે કુવા ઉપર અશ્વ હાંક્યો, અને આખરે પચીસ વરસે એ મર્યો.]

કરપડાની શૌર્યકથાઓ

૧. 'સમે માથે સુદામડા'

પહેલો પોરો રેનરો, દીવડા ઝાકમઝોળ,
પિયુ કંટાળો કેવડો, ધણુ કંકુની લોળ.

જુવાન કાઠી જુગલની મિલન-રાતનો એવો પહેલો પહોર હતો. દીવડો ઝાકમઝોળ બળે છે. બાવીસ વરસનો માંથે બાચર-પાંચાળના કુંભરામાં રમી રમીને રાતોચોળ બનેલો કાઠી જુવાન એ રાતે કોઇ સુગંધી કેવડા સમે ફારે છે, એને રોમેરોમેથી પહાડની જુવાની મ્હેકે છે, અને હજી પરણીને તાજી ચાલી આવતી કાઠીઆણી પિયુ ભેળી હાંગળોડીએ ઢોળીએ બેઠી બેઠી કંકુની પૂતળી જેવી દિસે છે.

વાતો કરતાં કરતાં ઓર્ચીનાની કાઠીઆણી ઓઝપાછ મઠ. એનું મ્હોં કાળું પડી ગયું. માંથેયા બાચરે પૂછ્યું “ શું છે ? કેમ ચકળ વકળ જુઓ છો ? ”

“ કાઠી ! મને આ ઓરડામાં કોઇક ત્રીજા જણનો ઓછાથો પડ્યો લાગ્યો. ”

“ લે માંડી ચા મા માંડી ! કો'ક સાંભળશે તો તને બીકણુ કહેશે. આંહી કોની મમ્દર છે કે પગ-દહ શકે ? ડેલીએ મારો સાવજ લાખો કરપડો ચોડી દહ રહ્યો છે. ”

કાઠીઆણી નવી પરણીને ચાલી આવતી હતી. બહાદુરની દીકરી હતી. બ્હીકણ ગણાઈ જવાના ડરથી એ ચૂપ રહીને પતિની સોડ્યમાં સુઈ ગઈ. પણ એની આંખો ઘણી લાંબી વાર સુઈ ઓરડાની દિવાલો ઉપર ફરતી રહી. ઓરડો જાણે હસતો હતો.

અસહમાં કાઠીઓના ઓરડાની અંદર એક પછીતની પડખો-પડખ બીજી પછીત ચણાતી. વચ્ચે રહેલ પોલાણને પછીતીયું કહેવાતું. મોયલી પછીતમાં નાનું એક બારણું રાખતા અને એ બંધું ગુપ્ત રહે એટલા માટે આખી પછીતે ચાકળા, ચંદરવા, તોરણ અને વાસણની રૂપાળી માંડ માંડી દેતા. કાઠીઆણીને જેવું ઘર શણગારતાં આવડ્યું છે એવું બીજું કોણે શણગારી જાણ્યું છે? એ માર કરે છે ત્યારે કોણ જાણે એના હાથમાંથી કેવા કેવા રંગ નીતરે છે! એના ઓળીપામાં જે સુંવાળપ ઝળકા ઉઠે છે તે એની હથેળીઓની સુંવાળપ હશે? કે એના હૈયાની? ચાકળા-ચંદરવાનું ઓઠણું ઓઢીને જાણે ચારે બીંતો હસતી લાગે છે. પણ એ બીંતોના અંતરમાં શું છે? કાણું ઘોર પછીતીયું!

જેઠ જેઠને થાકેલી એની આંખો મળી ગઈ. મામૈયો ખાચર તો ક્યારનો ચે ઘોરતો હતો. બેલડી ભરનીંદરમાં પડી ગઈ એ વખતે એ હસી રહેલા ઓરડાના ચંદરવા ખસેડીને પછીતીઆમાંથી ત્રણ જણા નીકળ્યા. ઉંઘતા મામૈયાનું ગળું વાદીને ચુપચાપ નીકળી ગયા. થોડીવારે બીનું બીનું લાગતાં કાઠીઆણી જંગમ ગઈ. કારમો બનાવ દેખીને એણે ચીસો પાડી.

સુદામડા ગામની આખી વસ્તી નીંબણી નદીને કાંઠે દરબાર મામૈયા ખાચરને દેન દેવા ભેગી થઈ અને પછી ચર્ચા ચાલી. સુદામડાના ચોકીદાર કાઠી લાખા કરપડાએ વસ્તીને હાકલી કે “દરબારનો મારનાર : બીજો કોઈ જ નથી; એનો સગો ભાઈ શાપર વાજો લાખો ખાચર જ છે. લાખાને ગરાસનો લોભ લાગ્યો છે. ભાઈને મારીમારીને એને ભોં ભેળી કરવી છે. ને આજ જ એ આંહી ક્યજો લેવા આવી પોગશે.”

વસ્તી ચુપ રહી. માંહોમાંહે સહુ ગુસપુસ કરવા મંડ્યા કે “ભાઈએ ભાઈઓ વઢે એમાં આપણે શું ? કયે સવાદે આપણે માથાં કપાવીએ ?”

ડાહો કાડી લાખો કરપડો બોલ્યો : “ભાઈઓ, આવો આપણે ઠરાવ કરીએ, કે આજથી સુદામડાનો ધણી કોઈ એક જણ નહિ; એક ગરાસ ખાય ને ખીજ સહુ એની મંજૂરી કરે એમ નહિ. આજથી ‘સમે માથે સુદામડા’ : એટલે જેને ઘેરે જે જે કંઈ ગરાસ ચાસ હોય તે આજથી એની અઘાટ માલીકીનો. સુદામડાની વસ્તી જ સુદામડાનો રાજ. ખબરદાર ! આપો લાખો ખાયર આવે, કે મોટો ચક્રવર્તી આવે, આપણે એકાએકે સમ-શેર લઈને સુદામડાનો ખચાવ કરવાનો છે. છે કબૂલ ?”

વસ્તીએ કમુદ્ર કયું. તે દિવસથી, સંવત ૧૮૦૬ની આસ-પાસથી “સમે માથે સુદામડા” બન્યું. સહુને પોતાપોતાની જમી-નના અઘાટ હક્ક મળી ગયા.* સહુને ‘મારું સુદામડા’ ‘મારું સુદા-મડા’ થઈ પડ્યું. પોતાપણાનો કોંટો કુટ્યો.

(૨)

‘ધીરજંગ ! ધીરજંગ ! ધીરજંગ !’ કાનના પડદા તોડી નાખે તેવા ધીર નાદ કરતો ખુંગીઓ ઢોલ બજવા લાગ્યો, અને સુદા-મડામાં રાજગઢના કોઠામાં ચારણની વાર્તા થંભી ગઈ. જીવાન કાડીડાઓનો દાયરો ગુજતો કરવા બેઠો હતો તેના હોશકોશ ઉડી ગયા.

માણસોએ દોડતા આવીને કહ્યું કે “પીઠારાતું પાજ આવ્યું. આથમણે ઝાંપો ઘેરી લીધો.”

*આજ સુધી પણ એમ જ છે. વસ્તીના અઘાટ હક્કો પાછા ઝુંટવી લેવા સારૂ સુદામડાના દરબારો ધણી ધણી વાર અદાલ-તોમાં લડ્યા છે, પણ વસ્તીના હક્કો કાયમ રહ્યા છે. સં.

જીવાનો સામસામા જોવા લાગ્યા. ગામમાં કોઇ મોટેરો હાજર નહોતો. લાખો કરપડો તમામ મોટેરાઓને પાળમાં લઇને નળકાંઠા તરફ ગયો છે. સોળ સોળ અને અઢાર અઢાર વરસના ઉગતા જીવાનો દિગ્મૂઢ બનીને બેઠા રહ્યા. હાય હાય, કાળકાળ પીંડારાઓનું કટક આવ્યું. કાચા મૂળાની જેમ સહુને કરડી ખાશે!

કાઠાની પછવાડેની ખારીએથી એક ધીરો અવાજ આવ્યો :
“જેઠસુર ! ભોજ ! નીકળી જવ ! ઝટ નીકળી જવ !”

બે જીવાનોએ પાછલી ખારીએ નજર કરી. નીચે બે ઘોડાં સાબલું કરીને એક આઘડ આદમી ઉભેલ છે. ઇસારો કરે છે કે “બેય જણા ઝટ ઉતરી જવ. ચડીને ભાગવા માંડો.”

બેય જીવાનો જીવને વહાલો કરીને કોઢેથી ટેકવાની તૈયારી કરે છે, ત્યાં તો જેણે વાર્તા માંડી હતી તે ચારણે બેયની વચ્ચેથી ખારીની બહાર ડોકું કાઢ્યું. “કાણ માણસુર ખવડ ? આપો માણસુર ખવડ ઉડીને, કરપડાઓનો ભાણેજ ઉડીને અટાણે ગામના જીવાનોને ભગાડે છે ? અરે પેટના દીકરા ભોજને તો ઠીક, પણ સુદામડાના શિરોમણિ લાખા કરપડાના દીકરા જેઠસુરને ચ ભગાડે છે ? હાય રે હાય આપા માણસુર ખવડ ! કાઠીઓનું આથમી બચું કે ?”

“લે બસ કર કાળમુખા !” એમ બોલીને એ ઘોડાં-વાળો માણસુર ખવડ જીવાનોને લલચાવવા માંડ્યો : “બેટા ભોજ ! ભાણેજ જેઠસુર ! જીવતા હશું તો સાતવાર સુદામડું ઘેર કરશું. બીંત હેઠ ભીંસાઈ નથી મરવું. ભાગો, ઝટ ભાગો !”

માણસુર ખવડનો દીકરો ભોજ તો ખાખકી પડ્યો, ઘોડીએ ચડી ગયો. પણ જેઠસુર ચારણની સામે જોઈ રહ્યો. ચારણે કહ્યું “આપા જેઠસુર ! લાખા કરપડાના કુંવર ! તું આજ ભાગીશ ? આપ ઘેરે નૈર્થી ને તું સુદામડું છોડીશ ? અને ‘સમે માયે સુદામડું’ શું બૂલી ગયો ? આજ લગી મરાસ ખાવો મળ્યો લાગ્યો ! ને રક્ષા કરવાને ટાણે તું તારા મામા માણસુર ખવડની ઘોડીએ ચડી જીવ બચાવીશ ? જેઠસુર !”

સૂઢલગઢ સૂનો કરે (જો) જોઠો ભાગ્યો જાય,
(તો) એભલ આંખો આજ, લાજે લાખણુશીઆઉત !

[હે બાપા કરપડાના દીકરા જોહા ! જો સુદામડું મૂકાને તું આજ તારા પાપની ગેરહાજરીમાં નાસી જા, તો કાઠી કોમના વીર *આંપરાજવાળા અને એભલવાળાના નામને પણ કલંક ચડે.]

ચારણની આંખો લાલ ચટક બની ગઈ. કોઠો હલમલી ઉઠ્યો. દેવીપુત્રનું મુખ દીપી રહ્યું. એ દેખીને જોઠસૂરે કહ્યું કે “ મામા બસ, થઈ રહ્યું. હવે મારે પગે તો એડી પડી ગઈ. તમને જીવ બહાલો છે, તો ભોજને લઈને ભાગવા મડો. ”

માણસૂર ખવડ ચારણને ગાળો દમને ભોજની સાથે ભાગી નીકળ્યો. ચારણ કોઠા ઉપર ઉભો થઈને બુલંદ નાદે ગામને ખિરદાવવા લાગ્યો. એના ગીતો-છંદોએ ગામ આખાને પાનો ચડાવ્યો. પણ તોયે હજી જોઠસૂર કોડેથી નીચે ઉતરતો નથી.

સેજકપૂરના ભાગદાર વોળદાન ખવડે વાડીએ કોસ હાંકતાં હાંકતાં સુદામડાનો તરધાયો દોલ સાંભળ્યો. બળદની રાસ હેઠી મૂકાને પરખારી એણે ઢાલ તરવાર ઉપાડી. કોઠાની ખારીએ આવીને સાદ કર્યો કે “ જોહા, સોનખાઈ માતાની કૃષ્ણની કીર્તિ કરતાં ય આજ જીવતર વહાલું થઈ પડ્યું કે ? આમ તો જો, આ તરવાર લઈને કોણ નીકળ્યું છે ? ”

જ્યાં જોઠસૂર નીચે બજારમાં નજર કરે ત્યાં તો એની માતા સોનખાઈ ! જગદમ્યા ઉધાડે માથે ખડગ લઈને બજારમાં આવી ઉભી છે.

“ માડી ! એ માડી ! મોડો મોડો, તો ય આવું છું હો ! ” એવી હાક દેતો જોઠસૂર ઉતર્યો. બીજા પંદર વીસ કાડીઓ ઉતર્યા. મોખરે ચાલી ભવાની કાડીઆણી માઃ આઈ સોનખાઈ.

મધ્યોહમાં મુકાબલો થયો. એક બાજુ પંદર વીસ કાડી, ને બીજી બાજુ બસો પીંડારા : પણ એક બાજુ વીર-જનેતા હતી,

* આ એ પુરુષોની કથાઓ માટે જીઓ રસધાર ભાગ પહેલો.

ને બીજે પક્ષે પાપ હતું. પીંડારાનાં સાઠ માણસો કાઠીના ઝાટકા ખાઈને પડ્યા. ઠેક આથમણે ઝાંપે પીંડારાને તમડી મચા. પણ ત્યાં તો જોડસૂર અને વોળદાન, બેય જણા ધામાં વેતરામ મચા. જાણે મોતને પડકારો કર્યો હોય કે “જરાક ઉભું રહે, ઝાંપો વળોટવા દે !” એવી રીતે બેય જણા પાળને ઝાંપા બહાર કાઢ્યા પછી જ પડ્યા.

પીંડારા ચાલ્યા ગયા. ગામ લૂંટાયું નહિ. પણ સોનબાઈની કાયા ઉપર પાંચ ધા પડી ચુક્યા હતા. જોડો અને વોળદાન આંધે પડ્યા પડ્યા ડંકતા હતા. તે બેયનાં માથાં પોતાનાં હીંચણ ઉપર રાખીને એક છાપરી નીચે માતાજી પવન નાખવા મંજ્યાં.

રાત હતી. શત્રુઓ ક્યાં સંતાઈ રહ્યા છે તેની કાંઈને જાણ નહોતી. ખોળામાં બે જુવાનોનાં માથાં ટેકવીને આંધ જાણે સમાધિમાં બેઠાં હતાં. એમાં એચીતાની એ કુંપડીને ચાંચદિશ આગના બડકા વીંટળાઈ વળ્યા. કાંટાના ગળીઆ ખડકીને આગ ચેતાવનાર પીંડારા જ હતા.

પોતાના પ્રાણ છુટ્યા ત્યાં સુધી આંધ સોનબાઈએ દીકરાના અને ભાણેજના દેહ ઉપરથી અંગારા ખેંચા હતા. ત્રણે જીવતા જીવ સુદામડાને પાદર ‘સમે માથે સુદામડા’ ને ખાતર સળગી બડકું થઈ ગયા.

એ ત્રણેની ખાંભીઓ આજે આથમણે ઝાંપે ઉભેલી છે.

૨. ફકીરો કરપડો

સુદામડાવાળા કનૈયા કુંવર જેવા માનૈયા બાઈનું ખૂન થયું, તેવી જ રીતે ઉત્તરડા વાળા બાઈ કલા ખાચરને પણ દારૂમાં કોઈએ ઝેર દીધું. એનો વંશ ગયો. આ બીજા બાઈને મારનાર પણ લાખો ખાચર હતો એમ બોલાય છે.

ઉમરડાની ચોકીદારી પણ કરપડા જ કરતા હતા. ફકીરા કરપડાની અવસ્થા પાકી હતી. એના હાથમાં હવે તો તરવાર ધ્રૂજતી હતી. પણ લાખો ખાચર કે મૂળ ખાચર ઉમરડાનો ગરાસ ભોગવે, તે પહેલાં તો મારે મરી ખૂટવું, એવી એની પ્રતિજ્ઞા હતી. બગડ ગામમાંથી ખાચરોનો એક દીકરો લાવીને એણે ઉમરડાની ગાદી પર બેસાડ્યો. એવું નામ વેળા ખાચર.

એક દિવસ ફકીરો કરપડો ઘેર નથી. મૂળ ખાચર અને લાખો ખાચર ઉમરડે ચડી આવ્યા. કરપડાના ઘરની બાહ્યોને હરણ કરી છોખારી ગામે ઉપાડી ગયા. પણ મૂળ ખાચર પાંચત્ર પુરખ હતા. બાહ્યોને એણે બહેનો કરીને રાખી.

મૂળ ખાચર નહોતા ત્યારે કરપડાઓ પણ ટ્રાંગટ્રા રાજની મદદ લઈને છોખારી આવ્યા. આવીને પોતાની બાહ્યોને હાથ કરી. માણસો ફકીરાને કહે કે “મૂળ ખાચરનાં ઘરનાંને લઈ જઈને આપણે આપણું વેર વાળીએ.”

ફકીરાએ જવાબ દીધો કે “બાપ ! વહુનાં આણાં હોય, પણ કાંઈ માનાં આણાં હોય ? મૂળ ખાચરના ઘરમાં આઈ છે તે તો આપણી મા કહેવાય.”

બાહ્યોને ઘેર પહોંચ્યાડ્યા પછી ફકીરો કરપડો રાજસાહેબનાં માણસોની સાથે ભટકતો હતો. મચ્છુ નદીને કિનારે કિનારે એ બધા ચાલતા હતા. ત્યાં તો સામે કાંઈ ખાચર બાહ્યોનું કટક ઉભેલું દેખ્યું. દેખીને ફકીરાએ પોતાનાં અને રાજસાહેબનાં તમામ માણસોને પાછાં વાળી દીધાં. “બીજા સહુ બચે એટલા માટે હું એકલો આખા કટકને રોકીશ. મને મારવામાં બધા રોકાઈ જશે. હું હવે જીંદગી જીવી ચૂક્યો છું. મને મરવા દો; તમે આપણા ધણીને સંભાળો.” એમ કહીને એણે પોતાના વંશના જીવાનોને ઉમરડાનો માર્ગ પકડાવ્યો અને પછી નદીને ઉભે કાંઈ કાંઈ એણે ઘોડી દોટાવી. વચ્ચે ઝોરીઆનો બાંધેલ ઉંચો ધોરીઓ આવ્યો તે વટાવ્યો, પણ બીજે જ ડગલે એક ભગદાળું આવ્યું. તેમાં પડતાં

ધોડીનો પગ ભાંગ્યો. બચવાની બારી રહી નહિ. કેમકે સામે કાંડે પણ શત્રુઓનું કટક દોડતું આવે છે.

તરવાર કાઢીને ફકીરો એકસો ઉભો રહ્યો. સામે કાંડેથી એ એકલવાયા સ્વામીભક્ત વીરને મૃગ્ય ખાયર ધારી ધારીને નિહાળી રહ્યા. ફકીરાની ધોળી ધોળી દાઢીમૂઠ પવનના ઝપાટામાં ફરકતી હતી; આથમતા સૂરજનાં કિરણ એની તરવાર ઉપર રાસ રમતાં હતાં; નદીનાં પાણી એ યુદ્ધ મોઢા ઉપર ઝળાં ઝળાં થતાં હતાં; અને ફકીરો પડકારતો હતો કે “હાથ્યા આવો, મૃગ્ય ખાયર, હાથ્યા આવો.”

મૃગ્ય ખાયરે પોતાની ફાજને કહ્યું કે “ખયરદાર, એના ઉપર ખંદુક છોડશો મા. ઉભા ઉભા એના દર્શન કરો. આવું રૂપ ફકીરો દેખવાના હતા ! વાહ વીર ! રંગ છે તારી જનેતાને.”

પણ એવું દશન કરવા માટે લાખા ખાયરની પાસે આંખો નહોતી. એની નજરમાં તો ઉપરડાની કાળી કાળી રસાળી જમીન રમતી હતી. એણે પોતાના માથુસને ધસારો કર્યો. ગોળી છુટી :
દ ન મ મ : ફકીરો ઢળી પડ્યો.

જખમમાંથી ખળખળ ખળખળ લોહીનો ધોરીઓ છુટ્યો છે, ફકીરાના શ્વાસ તૂટવા મંડ્યા છે. પણ છેલ્લી ઘડીએ એ શું કરતો હતો ? પોતાની પછેડીની ફાંટમાં ધરતીની ધુળ ભેગી કરતો હતો.

સામે કાંડેથી સ્વર આવ્યો કે “ફકીરા કરપડા ! મરતી વખતે ચાજો ઉપડ્યો કે શું ?”

આ કાંડેથી જવાબ ઉઠ્યો : “ના આપ ! આ તો મારા ધણીની ધરતીને મરતો મરતો ય આંધી જાઉં છું. ત્યાં જઈને કહીશ કે મારા ધણી ! મરતાં મરતાં યે તારી જમીન લીધી છે, લીધી નથી.”

લીધી પણ લીધી નહિ, ધણીયું વાળી ધરા,
કીધી કરપડા ! ફતેહ આંગત ફકીરીઆ !

ફકીરાના રામ ઉડી ગયા. મૃગુ ખાયરે એના શય પાસે બેસીને આંસુ પાજ્યાં. એણે પ્રાતઃ સ્નાન લીધી કે ઉપરડાની ચપડી માટી પણ મારે હવે ન ખપે.

ફકીરા કરપડાની ખાંભી અત્યારે મચ્છુને કાંડે મોજૂદ છે.

૩. વીસામણ કરપડો

ધણીની ધરતી સાંચવતો સાંચવતો ફકીરો કરપડો મચ્છુને કાંડે મર્યો, પણ પોતાની ખાનદાનીનું લોહી પોતાના વંશને વારસામાં દેતો ગયો. ફકીરાની ત્રીજી પેઢીએ ઉપરડામાં વીસામણ કરપડો થયો, અને વેળા ખાયરની ત્રીજી પેઢીએ ભોજ ખાયર થયા. છ વરસના એકના એક બહાલા દીકરા ભોજનું કાંટું જુદું વીસામણને ભળાવીને ભોજના બાપ દેવ થઈ ગયા. ભોજની મા તો બહુ બહેલાં ગુજરી ગયેલાં. ભોજને સાંભરતું પે નહિ હોય કે માનું મ્હોં કેવું હશે.

ભોજને એક કમરીબાઈ નામે બહેન હતી, તે જામનગર તાલુકા દહીરા ગામના દરબાર શાહુલ ધાધલના ઘરમાં હતી. લોકો કહેતાં કે “કમરીબાઈ તો આઈ વડીનો અવતાર છે !”

બાપુ ગુજર્યાના ખખર પડતાં કમરીબાઈએ શાહુલ ધાધલને કહ્યું કે “કાઠી, મારા બાપનું ગામતરું છે, અને મારા ભોજના મોઢામાં હજી દુધીઆ દાંત છે । એને મારા પિત્રાઈઓ જીવતો નહિ રહેવા આપે. માટે હાલો, આપણે ઉપરડે જઈને રહીએ.”

પણ શાહુલ ધાધલ પોતાનો ગરાસ રજાવાવીને કાંઈ આવે ? કમરીબાઈ એકલાં ચાલી નીકળ્યાં. ઉપરડે આવીને ભોજને મોઢા કરવા લાગ્યાં.

ત્યાં તો બહેનને પણ સ્વર્ગપરનું તેડું આવ્યું. બહેન મરવા સતાં, પણ જીવ કેમેય જાતો નથી. આપા વીસામણે ઢાલીઆ પાસે બેસીને પૂછ્યું “બહેન ! તું તો વરવડીનો અવતાર : અને જીવ કેમ જાતો નથી ?”

બહેને જવાબ દીધો : “કાકા ! મારા ભોજનું શું થાશે ?”

“કાં માડી ! ભોજની ફિકર શેની ! એની રખેવાળી કરનારા એના બે કાકા બેઠા છે ને !”

“વીસામણ કાકા, ભોજ મરે તો ગરાસ કોને જાય ?”

“એના કાકાને.”

“બસ ! સમજ્યા આપ ?”

“સમજ્યો બેટા ! લે ત્યારે સાંભળ. ભોજ જે દી’ મરશે, તે દી’ સ્વર્ગપરને મારગે ઉતરડાને એકેએક કરપડો બે ડગલાં ભોજની મોઢા આગળ માંડશે. માટે મારા આપ ! તારા જીવને સદ્ગતિ કર.”

કમરીમાઘના પ્રાણ એટલું સાંભળીને છૂટી ગયા. પણ આ બંધી વાતો ભોજ ખાચરના પિત્રાધઓને કાને ગઇ. એ બધાને પગથી માથા સુધી જાળ થઇ. ભોજને કુંકો જ કરવો એવો મનસૂબો ધડાયો.

બહેન ગઇ એટલે તો દરબારગઢ જાંખો પડી ગયો. વીસામણ ડોસાએ ઝોરડામાં આવીને જોયું તો ઝાળીપો બગડી ગએલો, ચાકળાયદરવા વીંખાઇ ગયેલા, અને માંડનાં વાસણ કાળાં પડેલાં.

“મારા બાળારાજના ઝોરડા આમ રજળતા કેમ રખાય ! ગઢની આબરૂના કાંકરા થઇ જાયને !” એમ વિચાર કરીને એણે આઠ વર્ષના ભોજનો વિવા’ કર્યો. ગોશળ ગામની ચૌદ વરસની રંભા જેવી કાઠીઆણી આણી. જીવાન કાઠીઆણી પોતાના ધરની માંડણાંડ કરવા તલ્લીન બની ગઇ. ધણી કેવડો છે એ ધ્યાન કરવાનું બાન એને રહ્યું નહિ.

એંશી એંશી વરસના એ કરપડાને આપા વીસામણે ડેલીએ ચોકી કરવા બેસાડ્યા. રાજ સવારે મઢમાંથી વડારણ આવીને કોટના એ શગભર્યા સુંડા ડેલીએ મૂકી જાય, ને બેય કરપડા આખો દિવસ સાધુબ્રાહ્મણને 'છાલીયું' છાલીયું કોટ આપે. મઢમાં એક કૂતરું પણ એ બુઢા કરપડાની રજા વગર પેસી ન શકે.

વીસામણ કરપડાને જીવો નામે એક દીકરો હતો. એ જીવો અને કરપડાના ખીજ સત્તર તેવતેવડા જીવાનો સવાર પડે ત્યારથી ભોજભાષને વીંટી દ્યે, તે રાતે સુવાટાણે નોખા પડે.

પિત્રાઈઓને તો હજાર વાતે પણ વેર કરવું હતું. પોતાનાં ઘોડાં લઈને ભોજની સીમ એ ભેળવવા મંડ્યા, એટલે એક દિવસ વીસામણ કરપડાએ બધાં ઘોડાં બાંધી દીધાં.

પિત્રાઈઓએ ધ્રાંગધ્રાના રાજસાહેબ પાસે જઈને લાલચ દીધી કે “ જો ભોજને ઠેકાણે કરો, તો અમારો અરધો ગરાસ તમને આપીએ. ”

રાજ મનુભા વીસામણ કરપડાને ‘વીસામણ કાકા’ કહી બોલાવતા. મોરખી અને ધ્રાંગધ્રા વચ્ચે મીઠાના અગર માટે ન્યારે તકરાર પડી હતી ત્યારે રાજસાહેબને જો કોઈએ જીતાવ્યા હોય તો તે વીસામણ કાકાએ. વીસામણ કાકા કરપડાઓનાં માથાં લઈને રાજસાહેબની બહારે ગયેલા. પણ ગરાસની લાલચે બધા ગુણ ભૂલાવી દીધા.

રાજસાહેબે વીસામણ કાકાને ધ્રાંગધ્રે તેડાવી લીધા, કાકાની ઘોડીને મઢની માંદલી ઘોડારમાં બંધાવી દીધી. ડેલીની મેડી ઉપર જ કાકાને સીસમનો દોલીઓ ઢળાવી દીધો. પોતાની માળીમાં જ કાકાને જમાડવા મંડ્યા. કોઈ રાજના જેવી કાકાની ચાકરી થવા લાગી. પણ કાકાને ક્યાંય રેઢા ન મૂકે. કાકા કેદી બન્યા.

ખીજ તરફથી રાજસાહેબે ત્રણસો બંદુકદારોને તૈયાર કરી એક દિવસ સોપો પડ્યે ઉબરડામાં પેસાડી દીધા. બંદુકદારો ભોજના પિત્રાઈની ડેલીમાં સંતાઈ ગયા.

સવાર પડ્યું. ખળાવાડમાં તરૂનાં ઓથડાં ખંખેરવાનાં હતાં તેથી ભોજ ભાઇને પટેલ ખળાવાડે પધારવાનું કહી ગયો. અદાર જીવાનનેદા કરપડાની વચ્ચે વીંટાઇને ભોજ ખળાવાડે ગયો. ગામ ખાલી થયું. દૈવને કરવું હશે તે સવારે બહેલો એક બાવો ભોજના પિત્રાઇઓની ડેલીએ લોટ માગવા ગયો. ત્યાં એણે દાઢી-વાળા ત્રણસો બંદુકદાર દેખ્યા. ખળાવાડે જઈને એણે બાતમી દીધી.

વીસામણ કાકાનો સપૂત છવો કરપડો આખી રમત કળી ગયો. ભોજ ખાયરના માગણીયાત ખોડા રાસળીઆને બોલાવ્યો. બે ઘોડાં મંગાવ્યાં. રાસળીઆને કહ્યું કે “ભોજભાઇને તાબડ-નોખ ગોસળ પહોંચાડી એના સાસરાને સોંપી આવ. જોજે હા, તારો ઘણી છે.”

ખોડો ભોજ બાપુને લઇ ગોસળ આવ્યો. ગોસળ સાચલાતું ગામ હતું.

પોતાના સત્તરે ભરખધોને ખખરદાર કરીને છવો પાછલી બારીએથી પોતાને ફળીએ આવ્યો. પોતાના ફળી અને ભોજ-ખાયરના ફળી વચ્ચે એક બારી હતી તેમાં થઈને ભોજભાઇની ડેલીએ આવ્યો. આવીને એંસી વરસના બેય કરપડાના કાનમાં વાત કહી કે “ત્રણસો બરકંદાજ આવી પહોંચ્યા છે. ભોજભાઇને તો ગોસળ ભેળા કર્યા; પણ આઇતું શું થશે? આઇને મારે એરડે લઇ જઈને ગોસળ મોકલાવી દઉં? ભલે પછી એ કમગતો આવીને મટના ગાભા વીંખવા હોય તો વીંખી જાય.”

બેય જુદાઓએ ઘોળાં ઘોળાં માથાં ધુણાવ્યાં. બેય જણા બોલ્યા કે “ના રે બાપ! બાપડી આઇએ આટઆટલી મહેનતે એરડા શણુગાર્યા એ કાંઇ રેદા મેલાય? આઇ બાપડી આંસુડાં પાડીપાડીને અરધી જ થઇ જાય ને?”

“પણ હું કંઈ હું ને! આઇને હું લઇ જાઉં છું.”

તરવાર ખેંચીને લાલચોળ આંખ કરી એંસી વરસના બે ડોસા બોલ્યા, “જીવા, અમને આંહી તેં નથી બેસાડ્યા; તારે

આપે બેસાડ્યા છે. એ આવશે ને કહેશે તો ઉઠશું. બાકી તો આંહી જ મરશું. ગઢમાંથી એક માટલું પણ બીજે ક્યાંય નહિ ફેરવવા દઇએ. એંસી વરસે શું અમે દાદીમાં ધૂળ ધાલશું ?”

જીવે ચાલ્યો ગયો. હવે ધીંગાણા વિના બીજે ઉપાય ન રહ્યો. અઢારે જણા વરરાજા બનીને ઉઘાડી તરવારે ગામમાં ચાલ્યા. મોખરે જીવે ચાલતો હતો. ત્યાં તો સત્તર જણામાંથી એક સાવજ જેવો જીવાન દોડીને મોઢા આગળ થયો. જીવે કહે “કેમ ભાઈ ?”

“કેમ શું વળી ? તુ મોટો, ને હું શું નાનો છું ? પહેલી ગોળી તો હું જ ઝીલીશ.”

ત્યાં તો ધડીંગ ધડીંગ ધડીંગ કરતી ત્રણસા ગોળીઓ સામેથી વધુટી. પણ રામ રાખે એને કોણ ચાખે ? અઢાર જણમાંથી એક લાખાને પગે જ જખમ થયો. એક ગાય અને એક પનીઆરી ધવાયાં. બાકીના સત્તરે મરદોએ એ ધૂમાડાના ગોટ-ગોટની અંદર ઉઘાડી તરવારે દોટ મૂકી. ત્રણસે બરફદાગેને ઉલીમાં દાખી દીધા. ફરીવાર બંદુકો ભરાય ત્યાં તો અઢાર તરવારો પાકલ શેરડીની માફક વેરીઓને વાઢવા મંડી. ઉલીમાં એક સીદી ને જીવે કરપડો મંગાણા, ને ઉલી બહાર લાખો એક સિપાઇને પછાડી માથે ચડી બેઠો. દુશ્મનોનો સોથ વળી ગયો. બચ્યા તે ભાગી છુટ્યા.

ધવાયેલો વાઘ જેમ વકરી જાય, તેમ લાખો પણ ઝડપે ચડ્યો. એ દોડ્યો દુશ્મનોના ઓરડા ઉપર. ઓરડાની ઓસરીમાં દુશ્મનોનાં બે છોકરાં કીનખાપનાં ઘોડીઆમાં સૂતાં હતાં. બીજાં સાદાં, મેલાં ઘોડીઆમાં વડારણેનાં બે છોકરાં સૂતેલાં. લાખાની ત્રાડ સાંભળીને કાઠીઆણીઓ તો ઓરડામાં ભરાઇ ગઇ. પણ રંગ છે દાસીઓને ! એણે તરત જ પોતાના છોકરાઓને કીન-ખાપનાં ઘોડીઆમાં સુવાડી દીધા, અને દરબારના કુંવરોને પોતાના છોકરાની જગ્યાએ સુવાડ્યા.

કાળભૈરવ જેવો લાખો ત્યાં પહોંચ્યો. જમને કીનખાપના ઘોડીઆમાં પોદેલાં બાળકોને છેદી નાખ્યાં. કાઠીઆણીઓ અને દાસીઓની રડારોળ થઇ રહી. એ કાળી કીકીઆરી સાંભળીને જીવો કરપડો દોડતો આવ્યો. છોકરાંને હણાએલ નેમને જીવાએ કહ્યું, “ધિક લાખા ! લોહીનો રોટલો બધો તરસ્યો ! આ આપણી માયું નથી ? એનાં છોકરાં આપણાં ભાંડુ નહિ ? આ તેં કોને મારી નાખ્યા ? ભાગી જ પાપીઆ !”

લાખાને બહાર કાઢ્યો. ત્યાં સુધી દાસીઓએ આંસુ રોકી રાખ્યાં હતાં. પણ પછી ન રહેવાયું. પોતાનાં એ મલુડાંને મરેલાં બાળીને એણે જાનું રોષ લીધું.

જીવો કહે કે “રંગ છે તમને ! તમે જ સાચી ક્ષત્રીજનેતા. ખેંદોતો, હવે ફરકો રાખશો મા. હું ઉભો છું.”

એ જ વખતે વેલડાં નેડાવીને જીવાએ એ બધી બાઇઓને બગડ મોકલી દીધી. ત્યાર પછી આ વંશ બગડમાં જ ચાલ્યો છે. પાછા કદિ એ ઉમરડે આવ્યા જ નથી.

દ્રાંગધ્રાના બરકંદાને ભાગી નીકળ્યા પછી કરપડાઓને ખીંક લાવી કે હમણાં દ્રાંગધ્રાની તોપો આવી પહોંચશે. તેથી ઉમરડું ઠોડી અટારે જણા ગોસળ ચાલ્યા મયા.

(૨)

હવે જે રાત્રે દ્રાંગધ્રાના બરકંદાને ઉમરડામાં દાખલ થયા તે રાત્રે દ્રાંગધ્રામાં શું બન્યું ? ડેલીને માથે મેડી ઉંપર મખમલના ગાદલામાં વીસામણ કરપડો સૂતેલ છે. પણ એને ઉંઘ આવતી નથી. એના મનમાં આફરડા આફરડા થડકારા થવા લાગ્યા. મનમાં થયું કે, અત્યારે ને અત્યારે ચડી નીકળું.

પણ એની ઘોડી ક્યાં ! દરવાજે દરબારના જીવા જમાદારની ચોકા હતી. જીવાને એણે કહ્યું કે “ભાઇ, મારી ઘોડી લાવો.”

“વીસામણ કાકા, હવે રામ રામ કરો.”

“કાં બાપ ?”

“ઘોડી ચે મજે નહિ, ને તમારાથી ચે નીકળાય નહિ. મારો રોટલો તુટે, મારા હાથમાં બેડી પડે.”

વીસામણ કરપડાએ જીવાને મ્હોંચેથી બધી વાત જાણી. અત્યાર લગીમાં તો ઉપરડાનો બાળ-ધણી જમદારે પહોંચ્યો હતો એવી ગણતરી એણે કરી લીધી. પુટ્ટાની આંખમાં જળજળીઆં આવ્યાં. કપાળમાં મોતની કરચલીઓ પડી ગઇ.

“એ જીવા ! એ બાપ ! કેમે ય કરીને જવા મને દે ? માંડે જીવ્યું ધૂળ થઇ જાય છે.”

“બને જ નહિ.”

ડોસો કરગરવા લાગ્યો. એના હૈયામાં નીમકહલાલી રોતી હતી. જીવાએ નીમકહલાલી અનુભવી હતી. ડોસાના કાલાવાલાએ એની છાતી પણ પીગળાવી. પોતાના બાણેજને બોલાવીને એણે પોતાનો ઘોડો મમાવ્યો. વીસામણ કરપડાને ઘોડે બેસાડી લમામ બાણેજના હાથમાં સોંપી. જ્યાં સવાર પડે ત્યાં કરપડાને નીચે ઉતારી તાબડોતોબ પાછા આવવાની બાણેજને ભલામણ કરી.

“કાકા, જોજો હો, મારાં છોકરાં ન રજાવાતા.”

“હો બાપ !”

વીસામણ કરપડો ચાલ્યો. સવાર પડ્યું એટલે ડોસાને નીચે ઉતારીને ઘોડો પાછો વળી નીકળ્યો. પણ હજી તો ઉપરડું ક્યાંય આવું રહ્યું. એંશી વરસનો ડોસો આજ આક્રમકતા ખબર સાંભળીને જ અર્ધો તો મરી ગયો છે. ફડકો પડવાથી એની કેડ ભાંગી ગઇ છે. વળી અંગ ઉપર ભાલું, તરવાર અને અશીશુના ખડીઆનો ભાર છે. હાલતો જય છે, નિસાસો નાખતો જય છે, ને ઘડી ઘડી પોરો ખાતો જય છે.

વચમાં સુંદરી ગામ આવ્યું. સુંદરીમાં પોતાનો ઝાળખીતો એક ચારણ રહેતો હતો. ચારણને એણે ખૂબ ખચરાવેલું. ત્યાં એ

ઘોડું માગવા ગયો. ચારણે ઘોડું તો ન દીધું, પણ ઉલટો જમકારો દીધો. દુઃખી કાઠી ચાલી નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક વાણીઓ ને એક ગરાસીઓ મળ્યા. વાણી-આની રાંગમાં ગરાસીઆની ઘોડી રમતી આવતી હતી. ગરાસીઆએ કહ્યું.

“અરે વીસામણ કાકા, આમ પગપાળા કાં ?”

“બાપ, ઘોડી મને પાડીને ભાંગી ગઇ. મને વાગ્યું છે. ચત્રાતું નથી. સામે ગામ પહોંચાય તો ઘોડું લઇ લઉં.”

ઘોડી ગરાસીઆની હતી. ગરાસીઓ કહે “શેઠ ઉતરો. કાકાને સામે ગામ પહોંચાડવા પડશે.”

ઘોડી ઉપર રાંગ વાળીને વીસામણે ઘોડીના ડેખામાં એડી મારી. ઘોડી ચાલી નીકળી. રજપૂતનું મોં ફાટ્યું રહ્યું. એ બોલ્યો “કાકા, દંગો ?”

ચાલતી ઘોડીએ ડોસો કહેતો ગયો કે “બા, ફિકર કરશો મા. કાલ સવારે તમારી ઘોડી પાછી પહોંચાડીશ. આજ તો દંગો કહો તો દંગો !”

એમ કહીને વીસામણ કરપડે ઘોડીને જોતી મૂકી. બપોરે ઉપરડે આવ્યો. બધા સમાચાર લઇને ગોસળ ગયો. ત્યાંથી અદારે જુવાનોને લઇ ગીરમાં ગયો. ત્યાંથી જતપુર દરબાર મળુ-વાળાની મદદથી ધ્રાંગધ્રા સામે બદારવટુ માંડ્યું.

* * * *

કરપડાના બદારવટાએ ધ્રાંગધ્રાને ડોલાવી નાખ્યું. આખરે જીવા જમાદારે વિચાર કર્યો, કે “આ પાપ મારે માથે છે. મેં એને જીવતો-જીવા દીધો ત્યારે આમ બન્યું ને ! એની વાંસે મારે જ મરવું જોઇએ.”

જીવો જમાદાર ઘોડે ચડ્યો. રાજ સાહેબે ધણો સમજાવ્યો. પણ જીવો માન્યો નહિ. પોતાની ફાજ સાથે એ ઉપરડે જઇ રાત રહ્યો. સવારમાં પડાવ ઉપડ્યો ત્યારે ગાયોનું ધણુ પહર

ચરીને ઝાંખામાં દાખલ થતું હતું. ગાયોની ધક્કબકને લીધે ઘોડે-સ્વારોના ઘોડા થંભી રહ્યા. ગાયો ઘોડાંને શીંગડે મારવા લાગી. એટલે સ્વારો ભાલાં લઇને ગાયોને મારવા લાગ્યા. આ નિર્દયતા નોંધ ગોવાળની આંખમાં લોહી વરસ્યું. એ બોલ્યો :

“ગાયનાં શીંગ નથી ખમાતાં તો કરપડાનાં ભાલાં શે’ ખમાશે ? આ પડ્યા તમારા કાકાઓ—આ સીમાડાની તળાવડીએ. જાઓને મરદ હો તો !”

ગોવાળને ખૂબ માર મારીને ફેંજ તળાવડી તરફ ચાલી નીકળી. રાતે આવડું થયેલું, એટલે બહારવટીયાના સગડ તો ચોખ્ખા હતા. તળાવડીએથી એ ટુકડી નીકળી ગઇ હતી. નીકળીને સુઠા-મડાને પડખે ભમરના ડુંગરમાં આશરો લઇ લીધો હતો.

એ ડુંગરમાં એક ઉડું નેરું છે. ઉપરવાસ થઇને એ નેરામાં દાખલ થવાય છે. ખીન્ને રસ્તો નથી. બેય કાંઠે ભયંકર ઉંચી ભેખડો ઉભી છે. નિરાધાર બહારવટીઆઓને આશરો લેવા માટે જ જાણે કુદરત માતાએ આ જગ્યા બનાવી હશે.

સત્તર જણા એ નેરામાં બેસી ગયા. અદારમો લાખો કરપડો નેરાને કાંઠે એક ધાર ઉપર ચાડીકો બનીને બેઠો. ત્યાં તો આંધ્રેથી ધ્રાંગધ્રાની ગીસ્તની ખેપટ ઉડતી દેખાણી. લાખાને એકલા લડીને જશ લેવો હતો તેથી એણે પોતાના સાથીને કહ્યું કે “જા, નેરામાં જઈને હોકો ભરી આવ.”

ગીસ્ત આવી તેને લાખાએ કાંઠે જ થંભાવી દીધી. જીવો જમાદાર એકલો અંદર ઉતર્યો. હાથમાં ભરેલી ભંદુક હતી. જીવો કરપડો ઘોડી પર ચડીને હેડવાશ ભાગવા મંડ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “જીવા જમાદાર, તેં મારા બાપને તે દી’ બચાવ્યો છે. આજ કાં એ ગણુ બુલાવજી ? શું મોઢું લઇને હું તારા ઉપર ધા કરું ?”

જીવા જમાદારે પડકાર કર્યો કે “જીવા, જે કાળે જે ધરમ ! હવે ભાગ મા; હમણાં તારી ઘોડીનો ગાલ નીકળી પડશે.”

“તારી પાસે ભરી બંદુક છે એટલે ડરાવતો હોયશ કાં ?”

“આ લે બંદુક !” કહીને જીવા જમાદારે બંદુક ફેંકી દીધી. એય જીવા બરછીએ આવ્યા. કરપડાનો ધા બરાબર જીવા જમાદારના પેટમાં વાગ્યો, ઘોડી ઉપરથી એ લથડ્યો. પણ એક પમ પેગડામાં ભરાઈ રહ્યો. ઘોડી આંટા ફરવા મંડી. જમાદાર ઢસડણો. કરપડે નીચે ઉતરીને જમાદારને છુટો કર્યો ત્યારે જમાદાર બોલ્યો કે “જીવા હું સૈયદ છું. મારી કાયા ઢસડણી તેમ તારૂં બહારવટું થે ઢસડાશે. હું તો મરું છું; પણ બાઈ, મારો છોકરો હાલ્યો આવે છે. એને બચાવજે. તારા બાપને બદલે મારો દીકરો દેજે.”

જીવા જમાદાર મરી ગયો. એના દીકરાને કરપડા અડક્યા નહિ. જીવાની દફનક્રિયા કરીને કરપડા ગીરમાં ઉતરી ગયા.

આખરે જ્વેતપૂરના મુળુવાળાએ રાજસાહેબ સાથે વિદિ કરીને કરપડાઓનું બહારવટું પાર પડાવ્યું. કરપડાને એક સો સાંતીની જમીન મળી અને ભોજ ખાચરને પણ એનો ગરાસ પાછો સોંપાયો. અત્યારે કરપડા પોતાની જમીન ખાય છે. પણ ભોજ ખાચર બીજી પેઢીએ નિર્વંશ થયા, એટલે ટ્રાંગઢાએ ઉતરડાનો ગરાસ કચકાવી લીધો છે.

કાળો મરમલ

“ મીરજીએ સોમનાથ સાડુ શિશ કપાવ્યું : ચાંપરાજે પોતાના ગામ જેતપુર સાડુ મોત મીઠું કર્યું : એબલના દીકરા અણ્યાએ સતીને કાળે લોહી દીધાં. એમ કોઇ ધરમ સાડુ, કોઇ ધેન સાડુ તો કોઇ સતી એન સાડુ પોતપોતાના પ્રાણ દેતા આવ્યા છે. દેનારની બલિહારી છે, બાપ કાળા ! પોતાના નાનકડા ગામડીયાની લાજ કારણ પણ જે દેહ અપાવે, એણે ય જીવી નળ્યું, સાચું મરી નળ્યું. નાનાં કે મોટાં, પરાક્રમ તો જેટલાં પરમાથે એટલાં સહુ સરખાં જ વહે.”

આવી આવી કેં કેં શૂરકથાઓ રામગઢવી સંભળાવતા અને જુવાન કાઠી કાળો મરમલ ભાંગતી રાતનો એ કવિમુખના પડતા બોલ ઝીલ્યા કરતો. ગીરકાંઠાનું પીપરીયું ગામ જ્યારે ભરનિદ્રામાં ઝંપી જતું, ત્યારે આ ચારણને અને કાઠીને જાણે કે દિવસ ઉગતો. કસુંબાની કટોરી ભરીને પોતાની તથા કાળા મરમલની વચ્ચે મૂકી ગઢવી રંગ ઉપર રંગ દેતા કે—

રંગ રંગીલા ઠાકરા ! કુંવર દશરથરા !

ભુજ રાવણુરા ભંજીઆ, આલી જા ભમરા !

“ હે રંગીલા ઠાકર ! હે દશરથના કુંવર રામચંદ્રજી ! પહેલા રંગ છે તમને, કે તમે રાવણુની ભુજઓ ભાંગી.”

“ વળી ઝાઝા રંગ તો તમને એટલા માટે છે હે નાથ ! કે તમે તો

રામા ! રજપૂતી તણે આડો વાળ્યો આંક,
લીધા પેલી લાંક, (તમે) દીધી દશરથરાઉત !

“ તમે તો રજપૂતાઈનો આડો આંક વાળ્યો. કેમકે હજુ તો
લંકા તમે હાથ કરી નહોતી તે પૂર્વેથી જ વિભીષણને તમે એનું
દાન પણ કરી નાખેલું. ”

“ વળી હું રઝુવીર !

અનેક ભગત ઓધારિયા, નકળાંક ! લેતાં નામ;
તું તારે દશરથ તણા ! (તું) રંગ હો સીતારામ !

“હું નિષ્કલંક નરોત્તમ ! તારાં તો નામ લેતાં તેં અનેક
નકળોનો ઉદ્ધાર કર્યો. હું સીતારામ ! રંગ હો આપ ! રંગ હો
તમને ! રંગ હો ઝાઝા ! ”

એમ કહીને પછી ગઢવી કટારી હોડે માંડતા. કટારી લીધા
પછી ધીરે ધીરે ચડતા કેશમાં ગઢવીની આંખો લાલચટક બનતી,
કોકાની ધુટો ટોકા કરતી. ચલમના અંગારા પે જાણે કે જમીને
વાતો સાંભળતા. વાતોની વચ્ચે વચ્ચે ગઢવી ખાનદાનીના બોધ
દેના-મા હોકરાને મીઠપથી પંપાળીને દવા પાપ તે રીતે જ્ઞાન પાતા :
સુરવીરતાના મર્મો સમજવતા કે

ધનકું ઉડાં નહુ ધરે, ભીતર રખખે ભાવ;
ભાળી ફેબાં લેડવં, તાકું રંગ ચડાવ !

“હું આપ કાળા ! ઝાઝા રંગ દહાએ એવા વીરને, કે જે
સુમતી માફક ધનને ઉડાં ન સંધરી રાખે, પણ છુટે હાથે વાપરે;
દિલના ભીતરમાં જે નિરમળા ભાવ રાખે, જે મેલું પેટ ન રાખે;
તે જે ભાગતાં દળકટકને પણ પડકારી, પાણી ચડાવી, ધીમાણામાં
ઓરે. વળી ભાષ !

તન ઓખાં મન ઉજળાં, ભીતર રખખે ભાવ;
કિનકા ધુરા નહુ કહે, તાકું રંગ ચડાવ !

ઝાઝા રંગ હોજો એવા શુરવીરોને, કે જેના દેહ પવિત્ર છે, દિલ ઉર્જીવળ છે, ને જે કોઇનું યુરૂં ખોલે નહિ કે ચિંતવે નહિ. એમ છે આપ કાળા ! એકલું ભુજબળ તો પલીતને થે હોય. પણ વીરતા કોનું નામ !”

કાળો મરમલ કવિના મુખ સામે તાકી રહેતો. એના મનમાં સરસીઆના કાઠી ગાંગાવાળા ઉપર વેર ખદખદતું હતું તેની સમસ્યા શમતી નહોતી. એના દિલમાં ઉધામા ઉઠે છે :

“મારો ગરીબ આપ મને નાનો મૂકીને એક દિવસ મરી ગયો. મરતાં મરતાં કહેતો ગયો કે “મારો કાળીયો આપા ગાંગાને બળે છે !” ત્યાર પછી પડખેના સરસીઆ ગામના ગલ્લદેરા ગાંગાવાળાને આશરે હું ઉછર્યો. પણ એક દિવસ ગાંગાવાળાએ મને બુડે હાલે જાકારો દીધો. એના વેરનું શું ? ગઢવી તો મને ગોટાળે ચડાવે છે !

એમ કરતાં કાળો જીવાન થયો. રામ ગઢવીને મુખેથી એણે શુરવીરોનાં ધીંગાણાંની ઘણી ઘણી વાતો સાંભળી. ગામને પાદર એણે કેટલા યે પાળીઆ જોયા. પછી રાતે રાતે ઉધમાં એને યુદ્ધનાં સ્વપ્નનાં આવતાં. “મારી તરવાર ! મારો મલીઆ !” એવા એવા હાકલા કરીને એ બરનીંદરમાંથી ઝબકી ઉઠતો.

રામ ગઢવી ઉઠીને એને ટાઢો પાડતા ને એને શરીરે હાથ ફેરવતા. સાંજે કાળાને ઘેરે આવતાં અસૂર થઇ જાય તો ખુદા રામ ગઢવી એને ગોતવા નીકળતા. એને મન તો કાળીઆ મરમલ એના અંધાપાની લાકડી જેવો હતો.

એક દિવસ રામ ગઢવી પાસેથી અશીશ ખુટી ગયું. બરાબર ઉતાર આવ્યો તે ટાણે જ ડાબલી ખાલી નીકળી. “આપ કાળા ! દોડ્ય દોડ્ય સરસીએ. માંડે મોત આવ્યું. ઝટ અશીશ લઇને પાછો આવજો.”

પોતાના મલીઆ વછેરા ઉપર ચડીને કાળો અશીશ લેવાં સરસીએ ગયો.

વેપારીની દુકાને ઉભો ઉભો કાળો અશીષુ જોખાવે છે, તે ટાણે ઓચીંતા ગામમાં હોકારા પડકારા સંભળાયા. કાળો પૂછે છે, “શેઠ, આ શું છે ?”

વાણીઓ કહે “ભાઈ, આપણે એની શી પંચાત ! દરબાર ગાંગાવાળાના બે ભત્રીજા એને મારીને ગરાસ લેવા આવ્યા છે તે વઢે છે. એમાં આપણે શું ? ડાહ્યા થઈને દુકાન વાસી દંધાએ, ને માલીપા બેઠા બેઠા સાંભળીએ; તરડમાંથી તાલ જોઈએ !”

ત્યાં તો તલવારોના ખણખણાટ અને અંદુકાના ધડાકા સંભળાવા મંડ્યા. કાળાનું શરીર કાંપવા લાગ્યું. એનો હાથ તરવારની મૂક ઉપર ગયો.

વાણીઓ કહે કે “એલા, તને એમાં શેનું શૂરાતન ચડે છે ? તને તો ઉલટો ગાંગાવાળાએ જાકારો દીધો હતો !”

“વાણીઆ ! તું શું સમજ ? મારા દાંતમાં દહીં આપા ગાંગાવાળાનું અન્ન ચોંટ્યું છે ! હું આંહી જ મરીશ.”

“મર ત્યારે મરના !”

ત્યાં તો ધીમાણું બગ્ગરમાં આવી પહોંચ્યું. વાણીઆએ દુકાનનાં કમાડ અંદરથી વાસી દીધાં. કાળાએ જોયું કે ગાંગાવાળો મરાયો. એટલે તલવાર કાઢીને એણે દોટ દીધી. બેમાંથી એક ભત્રીજાને માર્યો. ત્યાં તો એનું માથું પણ પડ્યું. ગામના ઝાંપા બહાર જે રાવણાનું ઝાડ છે, ત્યાં સુધી લડીને એનું ધડ પડ્યું. અલારે ત્યાં એની ખાંબી છે.

અશીષુની વાટ જોઈને બેહોશ બની બેઠેલા રામ ગઢવીએ સાંજે જ્યારે ખખર સાંભળ્યા કે કાળો તો કામ ખાવ્યો, ત્યારે અશીષુ લીધા વિના જ ગઢવીએ મેઘાં ઢાંકીને મરશાઆ ઉપાડ્યા :

*વરસ દસ વીસે, મરમલ વાંછીતો મરણ,
પૂચ્યો પચવીસે, કયાંથી આવે કાળીઓ ?

*‘વીસ વરસનો વઢાડ’—એ પાઠ પણ છે.

[કાળો મરમલ તો દસ વીસ વરસની ઉમરે જ મરણ માગતો હતો. આ તો પચીસ વરસે મરણનો મેળાપ થયો. પાંચ વરસનું મોડું થઈ ગયું. હવે એ પાછો ક્યાંથી આવે ?]

પછેડા પાળે, મરમલ વાંછીતો મરણ,
જોવણ અંગ જડતે, કીં કરી આવે કાળીઓ ?

[અરે ભાઈ ! દસ વીસ વરસે નહિ: એને તો એનો જન્મ થયા પછી તત્કાલ કુંવરપછેડા ઓઢ્યા પહેલાં જ મરવું હતું. પણ એ ઝંખનામાં એને જીવાની આવી ગઈ. મોત સમા મિત્રનો આટલો મોડો મેળાપ થયા પછી કાંઈ એ પાછો આવે ?]

ભૂખાળુ ભાલા તણો, કળકળતાં કટકે;
લોજન ખગ લેટયે, (હવે) ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?

[ભાલાંની એને એવી ભૂખ લાગેલી કે ધીંગાણાને માટે એ કળકળી રહ્યા હતા. એવો ભૂખ્યો માણસ તરવાર રૂપી લોજન તૈયાર દેખ્યા પછી જમ્યા વિના શી રીતે પાછો આવે ?]

કુંતાંરી હોળી કરી, (ઉપર) ઘરહર રંભા ઘેર,
*એમાં નાખ્યા વણ નાળીએર, ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?

[ઘરતી ઉપર ભાલાં રૂપી ભડકાની હોળી પ્રગટી હતી, અને એ હોળીની ઉપર ઘેરો વળીને રંભાઓ ઉભી હતી. ધીંગાણા રૂપી એવી મુંદર હોળીમાં પોતાના મસ્તક રૂપી *નાળીએર નાખ્યા વિના કાંઈ કાળો પાછો આવે ?]

આવે ગાતી અપસરા, સૂરા સામૈયે,
પાછો વણ પરણ્યે, ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?

[એ યુદ્ધ નહોતું, પણ કાળાનું લગ્ન હતું. સ્વર્ગરૂપી સાસરામાંથી અપસરાઓ ગીત ગાતી ગાતી આવતી હતી, અને શંકર

* હતાશનીની જ્વાલામાં શ્રીફળ હોમવાનો રિવાજ છે.

આદિ સુર લોકો સામૈયું લઇને આવતા હતા. એવા ભભકેદાર વિવાહમાં પરણ્યા વિના કાંઈ કાળો પાછો આવે ?]

લેબ્યું ખેત્ર લડે, રૌરવતા રાંક વારે,
નસીઅર નીંધલતે, ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?

[એ યુદ્ધ નહોતું, પણ દુકાળની અંદર શૂરવીરો રૂપી રાંકાંઓએ ખેતર લેબ્યું હતું. એ ખેતરની અંદર કાળા જેવો એકાદ નીંધલેલ (પાકી મયેલ) છોડ જોઈ મયા પછી શૂરવીરો રૂપી રાંકાંઓ એને છોડે નહિ ને કાળો પાછો આવે નહિ.]

કાળાનું સર કોય, કાલીનો કુંલ વારે,
વણકુટયે વહજોય ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?

[કાલી બામડીને માથે પાણીનો ઘડો હોય (ગાંડીને માથે બેડું હોય) તેવું, કાળાના શરીર ઉપર એનું માથું ડગમગતું હતું. ગાંડીના માથા ઉપરનો ઘડો જેમ ક્ષેમકુશળ ઘેર ન પહોંચે, તેમ કાળાનું માથું પણ હેમખેમ ઘેર ન આવે.)

પરચર, ખગ, ત્રેહમંડપતિ, (ઉપર) અપસર ઝુળ અસે.
એતાંને અવઠોયે, કીં કરી આવે કાળીઓ ?

[યુદ્ધક્ષેત્ર ઉપર કાળાની વાટ જોઈને માંસભક્ષી ગીધ પંખા ખેંદાં હતાં, આકાશમાં વ્યોમપતિ ઇન્દ્ર ખેંદા હતા. અરે, અપસરાઓનું વૃંદ ઉભું હતું. એ બધાંને તરછોડીને કાળો કેવી રીતે ઘેર આવે ?]

* આ વાત બીજી રીતે એમ કહેવાય છે કે કાળો સરસીએ ગાંગાવાળાને લાંબ રહેતો. એક દિવસ કાળાને ખપર પડી કે પોતાનાજ ગામ પીપરીઆ ઉપર ધાડ આવી છે. પીપરીઆમાં મરમલનો વાસ “મરમલનો ઝાંપો” એ નામે ઓળખાતો. એ પીપરીએ ગયો, અને ‘મરમલના ઝાંપા’નું રક્ષણ કરતાં કરતાં મર્યો.

કાંધલજી મેર

ચા રસો વરસની જૂની એક વાત છે. તે વખતે હજી ઢાંક અને ઘૂમલી નમરની દેવભોમકા જેઠવા રાણાઓના હાથમાં હતી.

રાણાના દરબારમાં કાંધલજી નામે યરડાના ગામ ઓડદરનો એક મેર અમીર હતો. કાંધક કારણથી કાંધલજીનું મન જેઠવાની સાથે દુઃખાએલું, તેથી પોતે જીનામળના રા'ના દરબારમાં જઈને રીસામણે રજા હતા.

રા'ના ઘરમાં તે વખતે જેઠવા રાણાની કન્યા હતી. એ રાણીને એક કુંવર અવતર્યો. રા'એ તો હઠ લીધી કે જેઠવાની પાસેથી કુંવરપછેડામાં ઢાંક શહેર લેવું. જેઠવો વિચારમાં પડ્યો. પોતાની પુરાતન રાજધાની ઢાંક કેમ અપાય ? જેને ભીંતડે ભીંતડે નાગાજણ બાપુએ શાલવાહનની સતી રાણીના હાથની સોનાની ગાર કરાવેલી, એ દેવતાઈ નમરી ઢાંક કેમ દેવાય ? જ્યાં પૂર્વજ દેવે ભાટને માથાનું દાન દીધું, જ્યાં મરતક વિનાનું ધડ લડ્યું, મુંગીપુરનો ધણી શાલીવાહન જ્યાંથી ભોંઠો પડીને ભાગ્યો, એ અમરજીભિ ઢાંક કેમ અપાય ? પાંચસો વરસની બંધાએલી માયા-મમતા તોડવાનો વિચાર કરતાં જ જેઠવાની નસો તૂટવા લાગી. બીજી બાજુ જમાઈના રીસામણાનો ડર લાગ્યો, દીકરીના દુઃખની ચિંતા જાગી, રા'ના હુમલાની ફાળ પેઠી.

અઃખરે જેઠવાને ખારી સૂઝી. એને લાગ્યું કે કાંધલજી મારી આખરે રાખશે; રીસાથો છે તોય ઢાંકની બેઆખર એ નહિ

સાંખે. માતાની લાજ જ્ય ત્યારે દીકરો રીસાધને બેઠો નહિ રહે. એણે રા'ને કહેવરાવ્યું કે “અમારા કાંધલજી બાપ ત્યાં છે. આ બાપતમાં એ જ કરે તે અમારે કયુલ રહેશે.”

રા'ને તો એટલું જ જોતું હતું. કાંધલજી તો આપણો આશ્રિત છે : એ ખીજું બોલે નહિ : એવો વિચાર કરીને કચેરીમાં કાંધલજીબાપને રાણાનો કાગળ વંચાવ્યો. વાંચીને ગર્વથી, પ્રેમથી, ભક્તિથી કાંધલજીની છાતી એક વેંત પહોળી થઇ, અને એના અંગરખાની કમો કડક કડક તૂટવા લાગી. અંતર્યામી અંતરમાં બોલી ઉઠ્યો કે “વાહ મારા ધણી ! તેં તો મને ગિરનારને આંગણે ઉગળો કરી બતાવ્યો.”

“કેમ કાંધલજીબાપ !” રા'એ હસીને પૂછ્યું, “જેમાં તમારા જોવાનાં જોર ?”

ધોળી ધોળી, સાગરના શીણ જેવી દાદી આપડીને કાંધલજી બોલ્યા કે “આપ ! મારો ધણી તો ગાંડીઓ છે. ઠાંક તો અમારી મા કહેવાય. એને જવાબ દેતાં ન આવડ્યું. દીકરીનાં માગાં હોય, પણ માનાં મામાં ક્યાંય દેખ્યાં છે ?” એટલું બોલતાં તો એની આખમાં અંગારા મેલાઇ ગયા.

રા'નું ફવાડે ફવાડું ખેંચાઇને ઉભું થઇ ગયું. એણે કહ્યું “કાંધલજી, જુનાગઢના રોટલા બહુ દી' ખાધા. હવે ભાગવા માંજ. ત્રણ દિવસની મહેલત આપું છું. ચોથે દિવસે તું બ્યાં હોદશ ત્યાંથી જાલીને તારા પ્રાણ લઇશ.”

કાંધલજી ઉભો થયો. બેઠમાં તલવાર હતી તે ખેંચી કાઢીને એની પીછીથી ત્યાં ને ત્યાં ભોંય ઉપર ત્રણ લીટા કર્યા. અક્કેક લીટો કરતો ગયો અને રા'ની સામે જોઇ બોલતો ગયો કે “આ એક દિવસ આ બે, અને આ ત્રીજો દિવસ. લે, જુનાગઢના રા ! તારી મહેલતના ત્રણ દિવસ પૂરા થઇ ગયા. લે. હવે આવ પડમાં, કર ધા. મેરને મરતાં કેવુંક આવડે છે તે જોઇ લે.”

“હાં ! હાં ! હાં કાંધલજી !” બોલતી આખી કચેરી ઉભી થઇ ગઇ.

રાંએ કહ્યું કે “ તુંને એમ માઈ તો તો જગત કહેશે કે આશ્રિતને ઘરમાં ધાલીને માર્યો. માટે ભાગવા માંજ. ”

ઘોડી ઉપર ચડીને કાંધલજી ચાલી નીકળ્યો, સાથે પોતાનો જુવાન ભાણેજ એરડો હતો. ચાલતાં ચાલતાં ઘોડીઓ વણથળી ગામને પાદર નીકળી.

તે દિવસે ગામમાં નવસેં નાધેરી* વરો પરણવા આવેલા. અત્યારે વરરાજ ને જનૈયાઓ ગામઅહાર દિશા-દાતાણુ કરવા નીકળેલા છે. ટોલ ધ્રખૂકે છે ને કેટલાક જનૈયાઓ પટ્ટાખાજી ખેલે છે. ગામને ગોંદરે રમાતી આ વીર રમતો સહુના કાળજીમાં શૌર્યનાં સરણાં વહાવી રહી છે. માર્ગે નીકળેલાં સેંકડો વટેમાર્ગુ એ રમતો નિરખવા થંભી ગયાં છે. એવે ટાણે આ ચાર-પાંચ ઘોડેસ્વારો કાં ઝપાટાભેર ભાગ્યા જાય છે ? ઘોડીઓના મોઢામાં શીણ છુટ્યા છે, ઘોડીઓ પરસેવે નીતરી રહી છે, તોય કાં અસ્વાર એના ડેઆમાં એડી મારતા આવે છે ? પાંચે આદમીના હાથમાં કિવાડાં ખડગ કેમ છે ?

ઘોડી જઈને નવસેં નાધેરી વરરાજ આડા ફર્યા. ઘોડીની લગામો ઝાલી રાખી. ચમકીને કાંધલજી બોલ્યા, “ તમે મને ઝોળખો છો ? ”

નાધેરી કહે “ ઝોળખીએ છીએ. તમે અમારા મહેમાન એ જ મોટામાં મોટી ઝોળખાણુ. ગામને પાદરથી આજ તો તમ જેવો મહેમાન કસુંબો લીધા વિના ન જઈ શકે. ”

કાંધલજીએ કહ્યું “ ભાઈ ! તમે તમારી મેળે જ હમણાં ના પાડશો. મારી વાંસે જુનાગઢની બહાર ચડી છે. ”

“ત્યારે તો, ભાઈ, હવે રામરામ કરો ! હવે તો જઈ રહ્યા ! જવા દઈએ તો નાધેરીની જગેતામાં કંઈક ફેર પડ્યો જાણજો. ”

*નાધેરી-મુસલમાનોની એક જાત છે. વણથળીમાં અસલ નાધેરી જમાદારોની આણુ ફરતી.

“અરે બાપુ ! તમારે ઘેર આજ વીવા છે. અઝબ થાય.”

“વીવા છે માટે જ કુલદે રમશું. કંકુના ચાપા તો વાણીઆ-બામણના વીવામાં ચે હોય છે. આપણને તો લોહીના ચાપા જ શોભે.”

નાધેરીઓએ આખી વાત જાણી લીધી. કાંધલજીને કોઠાની અંદર પૂરી દીધા, અને નવસે મીઠળખંધા નાધેરીઓ ગામને પાદર તલવાર ખેંચીને ખડા થઇ ગયા. જુનામઢની ફોજ આવી પહોંચી. સંગ્રામ મચ્યો. સાંજ પડી ત્યાં નવસો ચે મીઠળખંધા વરરાત્રીઓ લોહીની કંકુવરણી પથારી કરીને મીઠી નીંદરમાં પડ્યા. કોઇ કદિ ચે ન જગાડે એવી એ નાંદર. એવી નાંદર તો નાધેરણોની સુંવાળી છાતી ઉપરે ચ ન આવત.

કોઠા ઉપર બેઠાં બેઠાં કાંધલજીએ કસુંબલ ધરચાળાવાળી જ્યેષ્ઠનવંતી નાધેરણોને હીમકા ભરતી બાળી. મોડીઆનાં મોતી વીંખતી વીંખતી તરણીઓનાં વેણુ સાંભળ્યાં કે “આ આપણા ધણી-ઓનો કાળ ! હજી આંહી બેસી રહ્યો છો !” એ સાંભળીને કાંધલજીએ કોઠા ઉપરથી પડતું મેલ્યું. તલવારની ગાળાચી કરી, પોતાનું માથું ઉતારીને નીચે મૂક્યું. બે ભુગ્મમાં બે તલવારો લીધી; અને ધડ ધાંગાણામાં ઉતર્યું. લશ્કરને એક ગાઉ સુધી તમડ્યું. સીમાડા માથે કોઇએ ગળીને ત્રાગડો નાખી ધડને પાડ્યું; અને માથું દરબારગઢમાં રહ્યું.

તું કાંધલજી કાટકચો, ફોજનાં અંગ ફેલે;
xકાળુઓત *મીંડો કીચો, ઘોડાં અંગ ઘેરે.

[હે કાળુ મેરના પુત્ર કાંધલજી ! તું ફોજ ઉપર તૂટી પડ્યો. અને દ્વારા થોડા ઘોડેસ્વારથી તેં શત્રુઓને ઘેરી લીધા.]

xકાળુસુત. *તલનાં ઓથડાં ખળાવાડમાં ખંખેરે ત્યાર પછી તલની ઓપાસ તલના છોડ ગૂંથીને કુંડાળું કરી લ્યે છે. આંહી કાંધલજીએ પોતાના થોડા ઘોડેસ્વારોથી દુસ્મન રૂપા અનેક તલના આસપાસ કુંડાળું (મીંડું) કર્યું, એવું રૂપક છે.

અને સહુથી સરસ સંગ્રામ તો બાણેજ એરડો ખેલ્યો:

હરમ્યું ઉતરીયું હરખથી, કાંધલને જોવા કોય,
નાધોરી વર નોય, અપસર વરીઓ તું એરડા !

[કાંધલને જોવા સ્વર્ગમાંથી હરમો (અપસરાઓ) ઉતરી. અપસરાઓને એમ લાગ્યું કે આ યુદ્ધ રૂપી લગ્નમાં નાધોરીઓ વરરાજ નથી લાગતા. ખરો વરરાજ તો એરડો લાગે છે. તેથી અપસરાઓ એરડાને પરણી.]

ખુડાધર ! બરડા તણી, લંગરી વધારી લાજ,
કાંધલ આડો કમાડ, આંખો થીયો તું એરડા !

[હું એરડા ! તેં તો બરડા પ્રદેશની કીર્તિ વધારી. તારા મામા કાંધલજીની આડે તેં કમાડ રૂપ બનીને રક્ષણ કર્યું.]

અત્યારે કાંધલજીનું માથું વણથળીના દરબારગઢમાં પૂજાય છે, અને ધડની ખાંભી સીમાડે પૂજાય છે. રા'એ કાંધલજીના માથામાં ઉમેળ્યું નદીને કાંઠે જમીન આપી હતી તે જમીન અત્યારે નાધોરીનો વંશજ કોઇ મુન્નવર ભોગવે છે.

કાંધલજીના વંશજેએ દર વિવાહે એક દોરી (પાવડું) કર નાધોરીના વંશજને ખાંધી આપેલો છે, ને પોરની સાલ સુધી એક ફરીર કાંધલજીના વંશજે ઓડરીઆ મેરો પાસેથી પાવડું પાવડું કર ઉધરાવી ગયો છે.

અને એ ધીંગાણા પછી નાધોરીઓ અને મેરો બન્ને “લોહી-બાઇઓ” કહેવાય છે. કાંધલજીના વંશજે હજુ ફટાણામાં છે; ને તેનું ફળિયું તે “જીજિયું” (‘કાંધલ’ અધ્યાહાર) કહેવાય છે.

કાળુ મેર

દીધી તેં જે કાળવા ! લાખા વાળી લી',
સુખે નવસરકું તણે. ફંડીઓ ઘોળે દી.'

મેરની દીકરીઓને તો દીનોનાથ નવરો હોય તે ટાણે જ ધરતો હશે. ઇશ્વરે આપેલા રૂપને ધુમટામાં સંતાડી રાખવાનું મેરની દીકરીઓ શીખી નથી. જોરાવર તો જે કામળ જળાતી કાયા : ઉઘાડી તો જે ધરતી પર ઢળી રહેતી કાળી ભમ્મર જે આંખો : અને ભર્યુંભર્યું તો જે જરી કચ્છાની છાંટવાળું મુખ : અને એવી કાયાને ઢાંકવાનો ઢોંગ કરતો—પહાડપુત્રીઓનાં નિરોગી મસ્ત લાવણ્ય બહલાવતો છૂટો પહેરવેશ; અર્ધ માથે દીંગાઇને પગની પેની સુધી ચારે છેડે છૂટું જુલતું ઓઢણું : દીકું કાપડું : અને દીકરીને વહુથી જૂદી પાડતું સંકેદ પેરણું. ઘડીક જાણે મેર—કન્યા સાધ્વી લાગે. ઘડીક લાગે જોગમાયા, તો ઘડીકમાં વળી જોખનીયું હેલે ચડયું હોય એવી નવયૌવના લાગે. ધરતી ઓસરીની ભીંત ઉપર મેરાણી આછા, ઘેરા, ગૂઢા, એવા ભજતા રંગોથી ચિત્રો આલેખે, માટી લઇને ઓરડામાં નક્સીદાર કમાનો કંડોરે, જોવા જનારને નિર્દોષ હાસ્ય હસી પોતાની કારીગીરી ખનાવે, અને ધરતી ઘોડી, ગાય કે ભેંસ ઓરડાની અંદર જ આખી રાત આંધી રાખે, અળગી કરે નહિ. મેરાણી જ્યારે હસે છે ત્યારે એની આંખના તારલામાં બેડો બેડો જાણે એનો આત્મા ટોકીયાં કરે છે. હાવભાવ એને આવડતા નથી.

માલે આપોઆપ શરમના શેરડા પડે. એથી વિશેષ શરમની એટાઓ એને કોઇએ શીખવેલ નથી. વાહ રે મેરાણી તારાં રૂપ ! કોઇ ઉડી ઉડી નદીની કારમી ભેખડ ઉપર રસ્તો ભૂલી, ઘોડી ચંભાવીને ઉભા રહી તારી મદદની વાટ જોવાનું કાને ન ગમે ? આત્માના રંગ જોવું નિર્મળું હાસ્ય હસીને તું રસ્તો ખતાવવા ચાલે એ જીવન-લ્હાણ કેવી દોલ્હલી છે ! તેં સુભટો જન્માવ્યા : પ્રેમિકો પ્રમટાવ્યા : કોઇ કોઇ વખત કામીઓને શાપથી ખાળ્યા : અને કામદેવની આગમાં તું પે ક્યાં નથી ખાખ થઇ ?

આવું એક રૂપ જુનાગઢના નવાખના આંગણમાં રમતું હતું. કાળુજી નામનો એક મેર જુનાગઢની ચાકરીમાં હતો. તેને ઘેર એક બહેન હતી. નવાખની નજર એ સુંદરીના શરીર ઉપર પડી. નવાખ બેભાન બન્યો. એણે કાળુજીને તેડાવ્યો. દલીલ કરી: “દેખો ભાઇ ! રાણીજીયા બી સોઇ; આર બીબીજીયા બી સોઇ. સમજ ગયા ! માગ લો, ચાચ છતની સોનાંમોહર માગ લો, કાળુજી મેર ! રાણીજીયા બી સોઇ, બીબીજીયા બી સોઇ !”

“હું વિચારી જોઇશ.” એમ કહીને કાળુજી ઉડ્યો. ઘોડીવારે નવાખને અખર થઇ કે કાળુજી તો ઉચાળા ભરીને જાય છે.

કામાંધ નવાખ કરડો થયો. “હં ! એમ કેમ જવા દેશું ? જોરાવરી કરીને એની બોનને ઉઠાવી લાવો. જુનાગઢના તમામ દરવાજા બંધ કરાવો !”

કાળુજીએ ઉચાળા પડતા મૂક્યા. બાળબચ્ચાંને રામરામ ક્યાં. અંધારી રાતે એણે બેનને પડકારી કે “બેન ! આવી જ ઘોડી માથે, મારી બેલાડયે. કાં તો ભાઇબહેન પાર નીકળીએ છીએ ને કાં બેઉ જણાં ભેળાં જ પ્રાણ કાઢીએ છીએ.”

એક ભતવંત ઘોડી ઉપર ભાઇબહેન અસ્વાર થયાં. બહેનના દેહને ભાઇએ પોતાના દેહ સાથે કસકસીને બાંધી લીધો.

હાથમાં લીધી તલવાર. બહેનના હાથમાં ઝલાવ્યો ભાલો. કાળુજીએ ચોકાદારોનાં જૂથમાં ઘોડી નાખી. ભાઇબહેન કૈક મીયા-

મુંગસોને કાપતાં કાપતાં બરાબર કાળવે દરવાજે આવી ઉભાં રહ્યાં. ત્યાંથી એણે ગઢ ઉપર ઘોડીને ઠેકાવી. ટપીને ઘોડી વિજળીના સખકારા સમી ગઢની બહાર ગઇ. ધનધોર વનરાષ્ટ્રમાં ઘોડી અદૃશ્ય ગઇ. બહેનને કાળુજીએ સલામત ઠેકાણે પહોંચાડી દીધી.

પણ નવાબની માગણીનો સાચો જવાબ નથી અપાયો એવી ઉણપ એનાં અંતરમાં રહી ગઇ. ફકીરને વેશે પાછો જુનાગઢ આવ્યો. નવાબના દરવાખમાં સાંઘમૌલાને કોઇ રોકે નહિ. કાળુજીને ખબર હતી કે કઇ મેડી ઉપર શાહજાદો અને વજીરજાદો એકલા રમે છે. ઉપર જઇને દાદરો અંદરથી બંધ કરી દીધો. અને પછી અંદરથી ત્રાડ નાખી કે “જુનાગઢના નવાબ ! મારી બહેનનું માગું નાખવાનાં મૂલ પણ કેવાં મોંઘા છે તે જોઇ લે. હમણાં તારા શાહજાદાની મૈયત કઢાવું છું.”

મેડીને દાદરો માણસોની ઠૂ જામી. નવાબ બહાર ઉભો ઉભો રગરગવા લાગ્યો કે “કાળુજી, તું માગે તેટલાં જવાહીર આપું.”

નેજે જે નવાબ ઉભો અરદાશું કરે,
જોરાવર જખાબ કહે મેર કાળવો.

[નવાબ ઉભો ઉભો આજીજી કરે છે, અને કાળુજી જોરાવર જવાબ કાઢે છે.]

કાળુજીએ જવાબ વાળ્યો કે “જવાહીર જોતાં હોત તો તો મારી બહેનને જૂતારા જનાનામાં વેચાતી ન આપી દેત ? પણ અમે જેઠવા વંશનું પડખું સેવ્યું છે. મેરને જવાહીર કરતાં આખર વધુ જ્ઞાલી છે. હવે આપણું ખાતું સરખર થઇ ગયું છે. હેમખેમ જાવા દે એટલું માગું છું.”

નવાબે કમૂલ ક્યું કે સીમાડા સુધી કાળુજીને હેમખેમ મૂકી આવવો. પણ નવાબના પેટમાં પાપ હતું. કાળુજીને માટે એણે ઘોડી મગાવી. કાળુજી ઘોડીના પગ ઉંચા કરીને જુએ ત્યાં

ડાબલામાં *નાગફણીઓ જડેલી દેખી. ઘોડી બદલાવી, બસો મકરાણીઓ સીમાડા સુધી મૂકી ગયા. પછી કાળુજ છૂટે ચાલે ભાગ્યો. કારણ કે વાંસે જુનાગઢની વાર ચડી ચૂકી હતી.

નાસતો નાસતો કાળુજ ગોંડળનો આશરો લેવા આવ્યો. ગોંડળમાં તે વખતે ભા' કુંભાજનો પહોર ચાલતો હતો.

એવા મરદ કુંભાજએ પણ જુનાગઢના બહારવટીઆને ન સંધર્યો. ત્યાંથી ભાગીને કાળુજની ઘોડી મેડાનાર નદી ટપીને ઓખામંડળના પોહીત્રા ગામમાં પહોંચી. ઓખાના વાઘેરોએ એને આશરો દીધો.

પાછળ જુનાગઢ, ગોંડળ અને નગર, એ ત્રણે રાજની બહાર ચડી. પોહીત્રાની બહાર પડાવ નાખીને દુશ્મનોએ ગઢ સુધી સુરંગ ખોદાવી. સુરંગનો અગ્નિ જ્યારે નજીક આવવા લાગ્યો ત્યારે મઢના કોઠામાં મૂકેલ થાળીમાંથી મગના દાણા ચરથરવા લાગ્યા. કાળુજ સમજ્યો કે ધરતી હમણાં ફાટશે. એણે પોતાનાં તમામ કુટુંબીઓને નાઠાખારીમાંથી રવાના કર્યાં, પણ એનો શુરવીર પુત્ર વેળે બાપની વસમી વેળાએ વેગળો થાય ખરો કે? એણે તો બાપની સાથે રહીને જ મરવાનો પોતાનો વિચાર પ્રગટ કર્યો. એને આમ મરતો અટકાવવા કાળુજએ કહ્યું: “હું તો જંગલમાં નામ રાખીને મરું છું; પણ ખેટા, નાહક તું કાં ગુડા? ભાંત હેઠ કચરાઈ મરવામાં કાંઈ કીરત છે? મારું સાચું ફરજંદ હો તો બાપથી સવાયું નામ કાઢીને મરજે ને!” આથી વીર વેળે પણ ચાલ્યો મર્યો. કાળુજએ વિચાર્યું કે “વાહ ભાઈ! આવી જન ફરી ક્યારે જોડવાની હતી? આજ તો મરવાની પણ મળ છે.”

ધીના કુડલામાં બેસીને આમ લગાડી પોતે બળી મર્યો, પણ જીવતો શત્રુના હાથમાં ન આવ્યો.

જુનાગઢમાં બ્યાંધી કાળુજીએ ઘોડી ટપાવી હતી તે જગ્યાએ એક દરવાજો છે. તે આજ પણ કાળુજીના નામ ઉપરથી 'કાળવો દરવાજો' નામે ઓળખાય છે.

છાપો

જળ્ળર આયો . જામ, મરદ સાથે મછરાણા;
કુમકે કોધી કુંભ, સંજ ઝાલા મતવાલા.
માંડી નર કુડા નવાળ, ચોંપ શું કટક અડિયાં,
હૈડું દિયે હિલોળ, આવી પોત્રીતરે અડિયાં.

ત્રેવડે વાત મનમાં ત્રડી, ધીંગે ધરી ઓખે ધળ;
કાળવે મન મીઠો કર્યો, મરવાની આવી મળ.

મૂળ મેર

૬. સ. ૧૭૭૮ની સાલમાં પોરબંદરના રાણા સરતાનજીએ નવાનગરના સીમાડા ઉપર પોતાના વડાના ગામમાં એક વંકો કિલ્લો બાંધ્યો, અને તેનું નામ “લેટાળી”* પાડ્યું. આજ પણ એ કિલ્લાનાં ખંડેર ગમે તે ઠેકાણે ઉભા રહીને જોઈએ, તો એના ત્રણ કોઠા દેખાય, ચોથો અદૃશ્ય રહે. એવી એની રચના કરી હતી.

એક દિવસ નવાનગરનો એક બારોટ ત્યાંથી નીકળ્યો, તેણે એ નવો કિલ્લો જોવાની માગણી કરી. કિલ્લાના રખેવાળ મેર મૂગુ— (મીણુંદના)એ ના પાડી, તેથી નગરનો ચારણ સ્ત્રીનો વેશ પહેરીને જામસાહેબની કચેરીમાં ગયો. જામ જસાજીએ પૂછ્યું કે “કવિરાજ, આમ કેમ ?”

ગઢવી બોલ્યો “અન્નદાતા, મારે! રાજ બાયડી છે, એટલે મારે પણ બાયડી જ થવું જોઈએ ને !” ગઢવીએ દુહો કહ્યો.

ઉઠ અરે અજમાલરા, લેટાળી કર ભુકો !
રાણો વસાવશે ધૂમલી, (તો) જામ માગશે ટુકો.

જસા જામે બધી હકીકત જાણી. એને ફાળ પડી કે નકકી જોઈવો વડાનાના ગઢની સહાયથી પાછો ધુમલી નગર હાથ કરી લેશે.

જામે પોતાના જમણા હાથ જેવા જોદ્ધા મેરૂ ખવાસને આજ્ઞા કરી કે બેટાણીને તોડી નાખો. નગરના સેનપતિ મેરૂ ખવાસે રાણાને કહ્યું કે “વડાણું ભાંગીશ.”

રાણાએ જવાબ વાળ્યો કે “ખુશીથી, મારો મૃગ્યુ મેર તમારી મહેમાનમતી કરવા હાજર જ છે.”

જોડવાની ને જામની ફેાજો આફળી. એક મહિનો ને આઠ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું.

એક મહિનો ને આઠ દી' ઝુલાવ્યો તેં જામ,
ગણીએ ખવે ગામ માલડ વડાણું મૂળવા.

પછી મેરામણ ખવાસે ‘લક્ષ્મગઢ’ નામનો એક હાલી ચાલી શકે તેવો કાટનો કિલ્લો કરાવ્યો. ધીરે ધીરે લક્ષ્મગઢને બેટાણીની નજીક નજીક લાવતા ગયા. આખરે લક્ષ્મગઢમાંથી નીકળીને જામના સૈન્યે બેટાણીની ભીંતે ચડવા માંડ્યું. ત્યાં અંદરથી મૃગ્યુના સૈન્યની બદુકો છૂટી. લક્ષ્મગઢમાંથી હારો હારો દાણા સમાય એવડાં નગારાં મૃગ્યુ (મીણુદનો) ઉપાડી આવ્યો અને જામની સેનાને નસાડી.

લાદા તંબુ લુટીયા, નગારાં ને નીસાણુ;
મોયે હરમત મૂળવો, ખાંડાં હાથ ખુમાણુ.

જામનું રાવળ નામે ગામ જે નજીક હતું, તેમાં મૃગ્યુએ હાક બોલાવી.

વડાણા ઝું વેર, રાવળમાં રે'વાય ને;
મોઢો જાગ્યો મેર, માથાં કાપે મૂળવો.

[જોડવાના ગામ વડાણા સાથે વેર થયા પછી રાવળ ગામમાં જામની ફેાજથી રહેવાતું નથી. કેમકે મોઢવાડીઓ મેરે મૃગ્યુ એવો જાગ્યો છે કે માથાં કાપી દે છે.]

રાવળ માથે આવીઓ, રવ્ય ઉગમતે રાણ
માર્યે પૂગો મૂળવો, ખાંડા હાથ ખુમાણ.

[રવિ (સૂર્ય) ઉગતાંની વેળાએ જન્મ રાજા રાવળ ગામ ઉપર
ચડી આવ્યો, ત્યાં હાથમાં ખડગ લઇને મૂળ મેર અગાઉથી
પહોંચી અએલો.]

દગ લાગાં દો વાટ, માળીડા મેલ્યે કયેં;
થોલો મૂળ ઠાઠ, રોકે મેણુંદરાઉત.

[પોતાના ઉતારા છોડીને લશ્કર બંને બાજુ નાસી છુટ્યાં.
પણ મૂછદાદીના થોભાના ઠાઠવાળો મીણુંદ મેરનો પુત્ર મૂળ એ
નાસતા કટકને રોકી રાખે છે]

કહીઈ તારે કપાળ, જોગણુનો વાસો જે;
મીટોમીટ મળ્યે, મેર લાગ્યો મૂળવા.

[હિ મૂળ ! અમને તો લાગે છે કે તારા કપાળમાં કોઇ જોગ-
માયા દેવીનો વાસ હોવો! જોઇએ. કેમકે તારી સાથે મીટોમીટ
મળતાં જ ભય પામીને મેર ખવાસ જોવો જબ્બર નર ભાગી ગયો.]

રાણા સુલતાનજી ચોરવાડ પરણ્યા હતા. ચોરવાડના જાગીર-
દાર રાયજી સધજીને માળીઆના અલીઆ હાટીએ માર્યો.
રાણાએ ચોરવાડ હાથ કરવા મૂળ મેરને મોકલ્યો. ચોરવાડ જીતીને
વેરાવળ ઉપર જતાં ધીંગાણામાં મૂળનો એક હાથ કાંડેથી કપાઈ
ગયો.

મહારાણાએ પૂછ્યું કે “ઓલો મૂળ ભગત, કહો તો એ હાથ
રત્નજડિત કરાવી આપું, કહો તો સોનાનો, ને કહો તો રૂપાનો.”

રજકચેરીમાં ઉભા થઇને નિરભિમાની મૂળએ જવાબ દીધો
કે “રાણા, કોક દી મારા વંશમાં જૂખ આવે તો મારાં વારસો
સોનારૂપાનો પંજે વેચી નાખે, માટે મારી સોં પેઢી સુધી
તારી એંધાણી રહે એવો લોહનો પંજે કરાવી દે.”

પોતાના હુંઠા હાથ ઉપર રાણાએ આપેલો એ લોહનો પંજો ચડાવીને મૃગુ ભમત એમાં ભાલું ઝાલી રાખતા. જમૈયો દીધો હતો તે કમરમાં પહેરતા, અને એક નેજો ને એ નગારાં દીધાં તે લપ્પને મૃગુ :મેર વરસોસરસ દશેરાની સવારીની અંદર પોરઅંદરમાં મોખરે ચાલતા.*

*આજ મોઢવાડની અંદર એની પાંચમી પેઢીએ સામતભાઇ મેર હયાત છે. સામતભાઇના ઘરમાં એ નગારાં, એ એક નેજો, એ લીલા (નીલમ જેવી કોઇ ચીજના બનાવેલા) હાથાવાળો છરો અને એ લોહનો પંજો મોજુદ છે. આજ દોઢસો વરસ થયાં એ પંજાને માથે માનતાના સાંદુર ચડે છે. એ છરાનો હાથો ધોધને પાણી પીવાથી કેટલી યે સ્ત્રીઓની પેટપીડ મટી હોવાનું મનાય છે. અને એ નેજોનગારાં હજુ પણ જેઠવા રાજની સવારીની મોખરે ચાલે છે. નગારાં તૂટી જાય તો તેની મરામતનું ખર્ચ રાજ આપે છે. મૃગુની ડેલીમાં વૈભવવિલાસ નથી. માઢ મેડી નથી. નીચી ઓસરીઆળા, સાદા, માટીના ઓરડાની અંદર એનો પરિવાર વસે છે, ઓસરીની બીંતે ચિત્રા કાઢે છે, અને સ્ત્રીપુરુષ બધાં ખેડ કરે છે. ડોશીઓ રેંડીઆ કાંતે છે.

ચારણની ખોળાધરી

વિક્રમ સંવત ૧૬૩૦ ના વર્ષમાં એક દિવસે નવાનગરના જન્મ સતાજના દરબારગઢમાં એક ચારણ રઘવાયો. બાળકને આમ તેમ દોડતો હતો. દરબારગઢના દરેક માણસને, પશુને અને પત્થરને જઈ પૂછતો હતો કે “મારો રાણો ક્યાં ?”

“મારો રાણો ક્યાં ?” “મારો રામદેવજી ક્યાં ?” “રાણાને પાછો લાવો !” એવી એ ચારણની કળકળતી ખૂંચતી દરબાર-ગઢના પથરો ધણધણી ઉઠ્યા, ને આખો ગઢ કોઈ ઉજ્જડ ભૂત-ખાનાની માફક સામે પડ્યો પાડીને પૂછવા લાગ્યો કે “રાણો ક્યાં ?” માણસો એકબીજાને પૂછવા લાગ્યાં કે “રાણો ક્યાં ?”

કોઈએ ચારણને રહ્યું કે “રાણાની મામીઓ એને મળવા જાંખતી હતી તે રાણો ગઢમાં ગયા છે.”

ફડકે શ્વાસ લેતો ચારણ થોડીવાર વાટ જોઈને બેઠો. પણ રાણો મામીઓના ખોળામાંથી પાછો વળ્યો જ નહિ. રાણીઓના માઠમાંથી નીકળનારા એકેએક માણસનું મોં કાળું શ્વાહી જેવું થઈ ગયેલું દેખાતું હતું. ચારણ પૂછતો હતો કે “રાણો ક્યાં ?” માણસો અમોલ બનીને ચાલ્યા જતાં હતાં.

દરબારગઢના ઝરખા સામે ઉભો રહીને ચારણ ચીસ પાડી ઉઠ્યો કે “રાણા ! આપ રાણા ! નીચે ઉતર. તારી માને મેં ખોળાધરી આપી છે. મારા રાણાને લાવો ! રાણાને પાછો લાવો !”

ચારણ બહારનો બન્યો. ઝરખાની બાંત સાથે માથું પછાડવા લાગ્યો. પણ રાણાએ જવાબ દીધો નહિ.

“લે આ તારો રાણો !” એવો એક અવાજ આવ્યો; અને તે સાથે જ ઝરખામાંથી ધબ દબને એક ગાંસડી ધરતી ઉપર પડી. એ લોહીતરખોળ ગાંસડીને ચારણે છોડી, અંદર જુએ તો રાણા રામદેવજીના કટકા ! હાથ નોખા, પગ નોખા, ધડ નોખું, અને જાણે મામીઓનાં મીઠાં લેવરાવવા હસીને હમણું જ નમ્યું હોય તેવું તાજું કાપેલું માથું પણ નોખું.

“બસ નારા બાપ ! ક્યાંય રેઠો નહોતો મેલતો ! અને આજ જંગલ ગયો તેટલી વાર રહી ન શક્યો ? મામીનાં તેડાં બહુ મીઠાં લાગ્યાં ? આય મારી અણમેલી થાપણ ! પોરબંદરની રાણીને હવે હું શો જવાબ આપીશ ?”

ચારણ ખૂબ રોયો. દરબારગઢ આખો જાણે એની સાથે સાદ પૂરાવવા લાગ્યો.

આ ચારણનું નામ કાંવીદાસ લાંગો. જન્મ સતાજીનો એ દસોંદી. પોરબંદરના રાજા જેઠવાનો પુત્ર રામદે સતાજીનો સગો ભાણેજ હતો. સતાજીને નગરનું રાજ વિસ્તારવું હતું. નાના ભાણેજને એટલા ખાતર ટુંકો કરવો હતો. ધણી ધણી વાર તેડાવે પણ ભાણેજ આવે નહિ, કેમકે બહેનને ભાઇની મતલબના પડખા વાગી ગયા હતા. આખરે કાંવીદાસને જામે કહ્યું કે “આપણે આંગણે લગન છે. ભાણેજ ન આવે તો દુનિયા શું કહેશે ? ગઢવી, જાઓ, તમારી ખોળાધરી દબને બહેનના ભાણીઆને તેડી આવો.”

ચારણની ખોળાધરી એટલે તો વિધાતાનો લેખ : પોરબંદરની રાણીએ છોકરાને મીઠાં લબને ભાઇને ઘેર લગન ઉપર વળાવ્યો. મામાએ લગનમાં ભાણેજને લોહીથી નવડાવ્યો.

ચારણ ઘેર ગયો. એકનો એક દીકરો જન્મલદાસ હતો, તેને કહ્યું કે ‘બાપ ! આપણા ધણીને આજ ભાણેજનાં લોહીની તરસ લાગી છે. આજ વિશ્વાસઘાતથી ધ્રુજ ઉઠેલી નગરની ધરતી ધા નાખી રહી છે. આપણા ઘરમાં ન્હાનાંમોટાં અઢાર માણસો છે. આવો, આપણે જામને લોહીથી ધરવી દબએ.”

કાંવીદાસ લાંગાના એક દીકરાએ છાતીમાં કટાર ખાધી, ઇધિરનો ધોરીઓ છુટ્યો, એમાંથી જોખા ભરી ભરીને કાંવીદાસે નગરના દરબારગઢ ઉપર છાંટ્યા. ચારણીઆણીઓએ સ્વહસ્તે પોતાના ચાનેલા કાપીકાપીને “લેજો રાણાજી !” કહી નગરના ગઢની ભીંતો પર ફેંક્યા. વળી દૂધીઆ દાંતવાળાં બાળકોનાં નાનકડાં માથાં શ્રીફળો વધેરે તેમ દરબારગઢની ભીંતે વધેરી વધેરી શેષ મૂકી. પછી એક ગાડું નેડ્યું. એમાં કપાસીઆ ભર્યા. ઉપર ધી રેડ્યું. એની ઉપર, તેલમાં તરબોળ કરેલાં લુમડાં પહેરી, પોતાના બાકીનાં પાંચ માણસો સાથે કાંવીદાસ બેઠો. હાથમાં માળા લઇને “હર ! હર ! હર !”ની ધૂન સાધી. કોળીનો એક છોકરો ગાડું હાંકતો હતો, તેને ચારણે કહ્યું કે “બાપ ! ગાડાને આમ લગાડીને તું બા’રો નીકળી જ.”

કોળી બોલ્યો “બાપુ ! તમે એમ માનો છો કે હું અગ્નિની ઝાળ દેખીને આખરને વખતે ભાગીશ ને તમારા ત્રાગાને ભોંઠામણુ આપીશ ? એમ બ્લીક હોય તો જુઓ, નગર કરો મારા પગ ઉપર.”

ચારણ જોવે છે તો કોળીએ લોહાની નામફણીઓ ઠોકીને પોતાના પગ ગાડાની ઉંધ સાથે જડી લીધેલા !

ગાડું દરબારમાં ચાલ્યું. કપાસીઆ સળગ્યા. ગાડાને આગ લાગી, ચારણ પરિવારનાં લૂગડાં સળગ્યાં, કાયા ચડ ચડ ચડ બળવા લાગી. દેવતા હાડકામાં દાખલ થયો ત્યાં તો ફડ ફડ ફટાકાયા પુટવા લાગ્યા. છતાં એ પાંચ માણસોની જીવતી ચિતા-માંથી કેવો સ્વર આવે છે ? ‘હર ! હર ! હર ! હર !’ પાંચે માનવી જ્યાં બેઠાં હતાં ત્યાં ને ત્યાં થંભી ગયાં, અને છેવટે અગ્નિએ હાથ પાડી નાખ્યા ત્યારેજ હાથમાંથી માળા નીચે પડી. કોળીનો છોકરો ઉંધ ઉપર જ સળગી ગયો. સતાજી જમના દરબારગઢે તે દિવસે અદાર *દેવીબાળકોના ભક્ષ લીધા.

*એ કાંવીદાસ લાંગાના વંશજો હાલ પોરબંદરના ગામ હાયામાં જોડવા રાણાના આશ્રિતો થઇને રહ્યા છે.

૨

ભાણેજને પતાનીને જામ સતાજીએ રાણાની ધરતી ધએડવા માંડી. અરબી સમુદ્ર ને ઘરડા પર્વત વચ્ચે આવેલો ભાણેજનો તમામ મુઝક મામો ગળી ગયો. ને બોખીરાની ખાડીને તેણે પોતાની રાજ્યસીમા બનાવી. મરનાર રાણાનો પુત્ર રાણો ભાણુજી ઘરડો છોડીને પોતાની રાણી કલાંબાઇ અને ન્હાનકડા કુંવરને લઇ ભાગવા મંડ્યો, જંગલોમાં સંતાયો, ને આખરે એનો દેહ છુટી ગયો.

નિરાધાર રાણી કલાંબાઇને અને કુંવર ખીમાજીને ઉંચે આભ ને નીચે ધરતી વિના ખીચુ કોઇ શરણુ દેનાર ન રહ્યું. ધરતીમાંથી પણ ડગલે ડગલે જાણે જામના પગના ધબકારા સંભળાતા હતા. ત્યાં તો મેરોમાં લોક બોલી કે “હાં ! માટી થાઓ ! આપણી રાજમાતા રજળી પડી; આપણા બાળરાજની હમણું હસા થશે.” ત્રણસો મેરોએ જામના સીકારા ગામ પાસેથી રાજમાતાને અને બાળરાજને હાથ કર્યા. ઓડરમાં લાવીને ઓરડા કાઢી આપ્યા. મેરોએ કહ્યું કે “મા, મન હેઠું મેલીને રહેજો. આંહી તારા દીકરાનો વાજ પણ કોઇ વાંકો નહિ કરે.”

એક દિવસ ઓડરને કાંઠે એક ભાંગેલું બહાણુ ધસડાઇ આવ્યું. બહાણુમાં ઘટો ભરી હતી. મેરોએ રાણીમાને એ ઘટાનું એક પાણીઆરું કરાવી દીધું. એક દિવસ કલાંબાઇએ જોયું તો એક ઘટનો ખુણો ટોચાએલો દેખાણો. અને એમાંથી પીણું પીણું સોના જેવું કંઈક ચકચક કરતું હતું, રાણીએ તપાસ્યું તો ઉપરના પડની નીચે આખેઆખી હેનની ઘંટ હતી. બધી ઘટોમાં એ જ બેઠ જડ્યો. ધણીની ધરતી હાથ કરવા માટે સ્વપનામાં યે ઝંખતી રાણીને લેયે હવે હિંમત આવી.

એક દિવસ રાણીએ પૂછ્યું કે “આ રખારીઓ ભેંસોને રાતમાં ક્યાં લઇ જાય છે ?”

મેરોએ જવાબ દીધો કે, “માડી, પહર ચાલ્યા.”

“પહર એટલે ?”

“એટલે અધરાતથી સવારોસવાર લગી બેંસોને લીલાં ધાસ ચારીને ધરવ કરાવે. સવારે બેંસો દોણાં ભરીભરીને દૂધ કાઢે.”

“ત્યારે હું મેરોને અને રખારીઓને પહર ચાઈ તો ?”

“તો તને તાઈ રાજ ઘેર કરી દિયે !”

હેમની ઇંટો વેચી વેચી કલાંબાઈએ મેરોને અને રખારીઓને મીઠાઈ ખવરાવવા માંડી. ખવરાવવા પીવરાવવામાં કાંઈ ખાખી ન રાખી. છ મહિના થયા ત્યાં તો મેરોએ અને રખારીઓએ હાથીનાં કુંભસ્થળ જેવા કાંધ કાઢ્યાં. લોઠાની ભાગોળ જેવા બધાના હાથ બન્યા. શરીરનું જેર ફાટ ફાટ થવા લાગ્યું. ત્યારે પછી મેર-રખારીઓએ કહ્યું કે “માડી, હવે હુકમ કર, હવે નથી રહેવાતું.”

રાણીનો હુકમ થયો. મેરોની ફોજ ચડી. જામ સતાજનો બાઈ ખેંગારજી બાર ગામ લઈને નગરથી ઉતરેલો તેના મુખ્ય ગામ રાવળ ઉપર તૂટી પડ્યા. કેમકે રામદેવજીને મરાવી નાખનાર ખેંગારજી જ હતો. મેરોએ ગઠ બેળી લીધો. પણ ખેંગારજી કોઠા ઉપરથી નીચે ઉતરતો નહોતો.

ત્યારે ચારણે કહ્યું કે “આજ ખેંગારજી કોઠામાં ન હોય, કોઠો ખેંગારજીમાં હોય.”

ખેંગારજી ઉતર્યો, ને મરાયો. એનું માથું કાપીને મેરો કલાંબાઈ પાસે લાવ્યા. રાવળ ગામ લૂંટીને ખેંગારજીનાં નગારાં લઈ ગયાં. આજ પણ રાણાને ઘેર “ખેંગાર-નગારાં” પડ્યાં છે.

ત્યાર પછી મેરોએ ખરડામાંથી જામની ફોજ તગડવા માંડી. ખોખીરામાં જામનો દાણી રહેતો હતો તેને ઉઠાડ્યો. જામની સેના સામે લડતાં લડતાં ૨૪૫૦ મેર મુવા. એમાં કેસવાળીઆ, મોઢવાડીઆ, રાજસખા અને ઓડદરા, એમ ચારે વંશના મેરો સામેલ હતા. કેસવાળા મેરને માટે કહેવાય છે કે

કે’દી’ કેસવાળા તણો. નર નરએ ન શાગ,
પડકાયો પડમાંય કુંજર ઢાળે કેસવો.

કેસવાળા કેસવ તણો પોરસ અંગ પોતે
દગડે ભલ દાખ્યે કુંજર ઢાળે કેસવો.

આખો મુલક હાથ કરીને મેરોએ કલાંખાઇને કહ્યું કે “લે
મા, તારું રાજ સભાળી લે.”

રાણીએ કહ્યું કે “મારા વીરાઓ ! જાઓ, આજ એક રાતમાં
તમે જેટલાં ગામને તોરણ બાંધો તેટલાં ગામ તમારાં.”

રખારી તો એવા રાજ રાજ થઇ ગયા કે રાત બધી સૂઇ
રહ્યા ! અને મેરોએ અચાલીસ ગામનાં તોરણ બાંધ્યાં. રખારીઓ
બળકડે ઉડ્યા, અને માત્ર કાળીખડું અને રાંધાવું, એ બે ગામને
જ તેઓ પહોંચી શક્યા.

આ વાર્તાના સંબંધમાં લોકો ગાય છે કે—

બીમાજી સું ન ખાટીએ નાગર !
જેઠવો જોરાબોળ,
જરડે બેઠા જબીલનાથ બંકા
દીએ નગારે ઠોર.

દીએ નગારે ઠોર હણેણે, ને સોળસેં બાંધી તેજણ હણેણે;
સાત સાયર ને સૂસવે સાગર, બીમાજી સું ન ખાટીએ સાગર !

*અત્યારે મેરોનાં સુંવાંગ ગામ સોળજ રહ્યાં છે. એમ કહે-
વાય છે કે રાણા ચિકમાજીતના વખતમાં પ્રેમજી કામદારે કુંવરના
જન્મ-ઉત્સવ ઉપર મેરોને પોરબંદર બોલાવ્યા. પણ સાથે ચારણોને
ન આવવા દીધા. પછી મેરોને ખૂબ ખવરાવી પીવરાવી ફેસલાવીને
કુંવરપછેડામાં ઘણાં ગામ લખાવી લીધાં. ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે
મેરોએ સોળ સિવાયનાં તમામ ગામો ગુમાવ્યાં.

૧ બીલનાથ મહાદેવ.

૨

વર વડાળું ને રાવળું કન્યા,
 વિગતે વીવા થાય,
 પ્રથમ કંકેતરી કુતીઆણે મોકલી
 જુનેગઠ ખખડું જાય.

જુનેગઠ ખખડું જાય તે જાશે, અમરજી દિવાન લેળા થાશે,
 તમે આવ્યે આંહી ભાગશે ભન્યા, વર વડાળું ને રાવળું કન્યા.

૩

રૂડી રધ રાવળે મંડાણી
 ચૂનેરી ગઠ ચણાય,
 જામ વીલોજી ગોખમાં બેઠા
 જેઠવી ફેાળું જાય.

જેઠવી ફેાળું જાય તે જાણી, ખોખીરે બેઠા જામના દાણી;
 પાણી કાંકરો લીધો તાણી, રૂડી રધ રાવળે મંડાણી.

પરણેતર

સો રહેને આથમણે કાંડે રાણાવાવ નામે એક ગામ આવેલું છે. 'રાણાવાવ' નામની એક વાવ ઉપરથી જ ગામનું નામ પણ રાણાવાવ પડ્યું હતું. એક વખત ત્યાં હળવાં પુલ જેવાં, ખેડુતોનાં ખોરડાં હતાં. માના થાનેલા ઉપર ચડીને જેમ નાનાં બાળકો ધાવતાં હોય, તેમ કણખીનાં કુટુંબો ધરતી માતાને ખોળે ખેસીને ધાન ઉગાડતાં ને પેટ ભરતાં. તે દિવસોની આ વાત છે. ગામમાં ખેતો પટેલ કરીને એક કણખી રહે. એને ઘેરે એક દીકરી. નામ તો હતું અજવાળી, પણ એને 'અંજુ' કહેતાં. અંજુ મહોં મલકાવે તે ધડીએ ચોમેર અજવાળાંનાં ફિરણો છવાય. ભળકડે ઉડીને અંજુ રોજ દસબાર રોટલા ટીપી નાખે, અખમે ભેંસોની ઝાશ ધમકાવી કાઢે, ચાર ચાર બળદોનું વાસીદું ચપટીવારમાં પતાવીને પુલ જેવું આંગણું કરે, અને કાંડા કાંડા જેવાં એ ભેંસોનાં આંચળને જ્યારે મૂડી વાળીને અંજુ ખેચતી હોય ત્યારે હું એ દૂધની શેડો વહુટતી ! ઘણાય મહેમાન આવતા, ને ખેતાની પાસે અંજુનું માણું નાખતા. ખેતો કહેતો કે 'હજી દીકરી નાની છે.'

ખેતા પટેલને આંગણે એક દિવસ એક જુવાન કણખી સાથી રહેવા આજ્યો. અંગ ઉપર લૂગડાં નહોતાં, મોઢા ઉપર વૂર નહોતું, પણ માયા ઉપજે એવું કાંધક એની આંખમાં હતું. ખેતા પટેલે એ જુવાનને સાથી રાખ્યો. ત્રણ ટંક પેટીકે, બે જોડ લૂગડાં, એક જોડ કાંટારખાં. અને મોલ પાકે ત્યારે એક દિવસની અંદર

એકલે હાથે લણી હ્યે તેટલાં હુંડાં : આવો મુસારો નક્કી થયો.
જીવાન કણખી કામે લાગ્યો.

સાથીને ભાત આપવા અંજી પોતે જાતી. બપોરે વાડીએ
ભાત લઈ જવાની હોંશમાં ને હોંશમાં અંજી હવે તો એ પહોર
ચડે ત્યાં જ બધું કામ આટાપી લેતી. એ જાડા રોટલા, ઉપર માખ-
ણનો એક પીંડો, લીંબુના પાણીમાં ખાસ પલાળી રાખેલી ગર-
મરના એ કટકા, અને દોણી ભરીને ઘાટી રેડીઆ જેવી
છાશ : એટલું લઈને બપોરે અંજી જ્યારે વાડીએ જાતી, ત્યારે
એનું મ્હોં જેવું રૂડું લાગતું તેવું ક્યારેય ન લાગે. સાથીની પડખે
એસીને અંજી તાણુ કરી કરી ખવરાવતી. “ ન ખા તો તારી
મા મરે. ”

“મારે મા નથી.”

“તારો ખાપ મરે.”

“ખાપે ય નથી.”

“તારી ખાયડી મરે.”

“ખાયડી તો મા જણુતી હશે.”

“જે તારા મનમાં હોય તે મરે.”

છેલ્લા સમ સાંભળીને છોકરા ફરીવાર અરધો જૂખ્યો થઈ
જતો. એને શરીરે રોજ શેર શેર લોહી ચડવા માંડ્યું.

એક દિવસ છોકરાએ પૂછ્યું “ તું મારા ઉપર આટલી બધી
દયા કેમ રાખ છ ? ”

“ તું અનાથ છે, તારે માખાપ નથી, માટે. ”

* * *

એક દિવસ કોસ ચાલતો હતો ત્યારે કીચુડ કીચુડ અવાજ
સાંભળીને અંજીએ પૂછ્યું કે “મેપા, આ પૈડું ને ગરેડી ક્ષી વાતો
કરતાં હશે ? ”

મેપો બોલ્યો “ પૈડાને એનો આગલો ભવ સાંભરે છે. મરેડીને એ કહે છે કે “ ગરેડીબાઈ ! એણે ભવ તું હતી પટેલની છોકરી ને હું હતો સાથી.....”

“ મેર રોયા ! હવે ફાટ્યો કે ? માકડને મોઢું આવ્યું કે ? કહેવા દેજે મારા આત્માને ! ”

એવી એવી ગમ્મતો મંડાતી.

એમ કરતાં ઉનાળો વીતી ગયો, મેપાએ ખેતર ખેડીખેડીને ગાદલા જેવું સુંવાળું કરી નાખ્યું. ખોરડીનું એક ઝાળું તો શું, પણ ધાસનું એક તરાયું યે ન રહેવા દીધું. સાંઈઓ સૂડીસૂડીને એના હાથમાં ભભોલા ઉડ્યા. અંબુ આવીને એ ભંભોલા ઉપર ટુંકતી અને મેપાના પગમાંથી કાંટા કાઢતી.

ચોમાસું વરસ્યું. જાણે મેપાનું ભાગ્ય વરસ્યું. દોથામાં પણ ન સમાય એવાં તો જરખાજરખાં કુંડાં નીંધણ્યાં. બપોરે બ્યારે મેપો મીટ માંડીને મોલ ૨ ૧ ટાંપી રહેતો ત્યારે અંબુ પૂછતી કે “ શું જોઈ રહ્યો છે ? ”

“ જોઈ તો રહ્યો છું કે આટલામાંથી એણે બાયડી પરણાશે કે નહિ ? ”

“ પણ તને મફત બાયડી મળે તો ? ”

“ તો તો હું અનાથ કહેવાઉં ને ! ”

* * *

લાણીનો દિવસ નક્કી થયો. કેટલાય દિવસ થયાં મેપો રોજ રોજ લીલા લીલા ધાસની અકકેક ગાંસડી વાઢીને ગામના એક લુવારને દઈ આવતો. લુવારની સાથે એને ભાઈબંધા જામેલી. લુવારે એને એક દાતરડી બનાવી દીધી. દાતરડીને રાણાવાવનું પાણી પાડ્યું. અને એ દાતરડી કેવી બની ? હાથપગ આવ્યો હોય તો બટકાં ઉડાડી નાખે તેવી.

*કણબીઓમાં પિતાને ‘આતો’ કહેવાય છે.

લાણીને દિવસે સવાર થયું, ને મેપો દાતરડી લઇને ડુંડાં ઉપર મંડાયો. બે પહોર થયા ત્યાં તો ત્રીજા ભાગતું ખેતર કોરું ધાકાર કરી નાખ્યું. પટેલે આવીને નજર કરી ત્યાં એની આંખો ફાટી રહી. ઘેર જઇને પટેલે પટલાણીને કહ્યું કે “ નખખોદ વળ્યું. મેપો સાંજ પડશે ત્યાં એક ડુંડું પણ આપણા નસીબમાં નહિ રહેવા દે. આખું વરસ આપણે ખાશું શું ? ”

અંજુએ એના આતાના નિસાસા સાંભળ્યા. એણે એની સેના સજવા માંડી. આભલાંનાં ભરત ભરેલો હીરવણી ચણીઓ, અને માથે કસુંબલ ચુંદડી : મીંડલા લઇને માથું ઓળ્યું. સેંચામાં હીંગળો પૂર્યો. ભાત લઇને અંજુ આજ તો બહેલી બહેલી ચાલી નીકળી. ભાતમાં ધીએ ઝમોળેલી લાપસી હતી.

મેપો ખાવા બેઠો, પણ આજ એનું હૈયું હેઠું નથી બેસતું. અંજુએ ખૂબ વાતો કાઢી, પણ મેપો વાતોએ ન ચડ્યો. ગલોદાં-માં બે ચાર કોળીઆ આડા અવળા ભરીને મેપાએ હાથ વીંછળ્યા. ચુંદડીને છેડે એક એલચી ખાંધી હતી તે છોડીને અંજુએ મેપાને મુખવાસ કરાવ્યો. પણ મેપાને આજ એલચીની કીંમત નહોતી. એ ઉઠ્યો.

“એસને હવે ! બે ડુંડાં ઓછાં વાઢીશ તો કાંઇ ખાયડી ચિનાનો નહિ રહી જા.”

પણ મેપો ન માન્યો. એણે મોઢું ચે ન મલકાવ્યું.

“ આજ અંજુથી ચે તને તારાં ડુંડાં બહાલાં લાગ્યાં કે ? ”

મેપાનું હૈયું ન પીગળ્યું.

“ એલા પણ તને મક્કત ખાયડી પરણાવી દઇશ. ઘડીક તો બેસ ! આમ સામું તો જો ! ”

મેપો ઉંધું લાલીને મોલ ભણી ચાલવા જાય છે.

“ ઉભો રહે, તું નહિ માને એમને ? ” એટલું કહીને અંજુ દોડી. મેપાના કેડીઆમાં ભરાવેલી દાતરડી બરાબર ગળે લટકતી

હતી.* હેતના ઉમળકામાં ને ઉમળકામાં એણે એ દાતરડીનો હાથો
 ઝાલ્યો, ઝાલીને ખેંચ્યો, મ્હોંમાંથી ખોલી કે “નહિ ઉભો
 રહે એમ ?”

મેપો ઉભો રહ્યો. સદાને માટે ઉભો રહ્યો. દાતરડી જરાક
 ખેંચાતાં જ મેપાની ગરદનમાં એ રાણાવાવનું પાણી પીધેલ દાત-
 રડી ઉડી ઉડી ઉતરી ગઈ. મેપો જરાક મલક્યો હતો. તે હાસ્ય
 એના મોઢા ઉપર રહી ગયું.

મેપાને પરણવું હતું. મેપો પરણ્યો. એ ને એ વચ્ચે અંગુ
 મેપાના શયની સાથે ચિતામાં સૂતી, અગ્નિદેવતાએ ખેંચને ગુલાબ
 જેવા અંગારાનું બિછાનું કરી દીધું.

ત્યારથી દુહો ગવાતો આવે છે કે,

દાતરડી દળદાર, ધડ વાઢી લગલા કરે;
 રૂડી - રાણાવાવ, કુંવારી કાટક ચડે.

ત્યારથી એ વાવ પૂરી દેવામાં આવી છે. આજ એ જગ્યાએ
 એક મોટી ઇમારત ઉભી છે. આ દુહા સિવાય એ રાણાવાવનું
 એકેય નામનિશાન નથી રહ્યું.^૨

*કાપણી કરનારાં માણસો જ્યારે વિસામો ખાય ત્યારે દાતરડી
 હમેશાં ગરદનના ભાગ ઉપર કેડીઆમાં ભરાવે અને હાથો બહાર
 લટકતો રાખે.

૧ કાટક=ચિતા.

૨ આ કથામાં પાત્રોનાં સાચાં નામ ન મળી શકવાથી કલ્પિત
 નામ અપાયાં છે. સં.

—અમારાં પુસ્તકો—

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર	ઋતુગીતો
ધારા પહેલી	એશિયાનું કવંક
ધારા બીજી	સળગતું આયર્લેન્ડ
ધારા ત્રીજી	હંગેરીનો તારણહાર
ધારા ચોથી	લેનીન અને ઝગલુલ
ધારા પાંચમી	મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ
સોરઠી બહારવટીયા	ઝંડાધારી (સ્વામી દયાનંદ)
ખંડ પહેલો	સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ
ખંડ બીજો	રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ
ખંડ ત્રીજો	નરવીર લાલાજી
બહારવટીયો જોગીદાસ	રાજસ્થાનોની સમસ્યા
સોરઠી સંતો ખંડ પહેલો	કુરખાનીની કથાઓ
સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરામાં	પુઝાતો દીપક ભાગ ૧ લો
સોરઠી ગીતકથાઓ	„ ભાગ ૨ જો
કંકાવટી	શાહજહાં (નાટક)
દાદાજીની વાતો	રાણો પ્રતાપ „
ડોશીમાની વાતો	વેણીનાં પુલ
રઠીયાળી રાત ભાગ ૧લો	કિલ્લોલ
„ ભાગ ૨જો	કોઇનો લાડકવાયો
„ ભાગ ૩જો	છેલ્લો કટોરો
ચુંદડી ભાગ પહેલો	પડિતોનાં ગીતો (છપામ છે)
„ ભાગ બીજો	ઝોળાપો અને બીજી પ્રેમકથાઓ
હાથરડાં	ચિતાના અંગારા

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : રાણપુર

ચાર આનાની ચોપડીઓ

૧ બહારવટીયો ભેગીદાસ

૨ ઓળીપો અને ખીજી
પ્રેમકથાઓ

૩ નરવીર લાલાજી

૪ ચિતાના અંગારા

ટપાલખર્ચ દરેકનો એક આનો

જીવન-કથાઓ

* * *

ઝંડા ધારી ૦-૮-૦

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ ૦-૧૦-૦

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ ૦-૮-૦

નરવીર લાલાજી ૦-૪-૦

* * *

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

રાણપુર

દરેકનું
રૂપાલ ખર્ચ
૦-૧-૦

ચિતાના અંગારા
ઓળી પો અ ને
બીજી પ્રેમકથાઓ
બહારવટીયો જોગીદાસ
નરવીર લાલાજી

*

આવું સાહિત્ય તમને
ચાર ચાર આને
કોણ આપશે !

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

